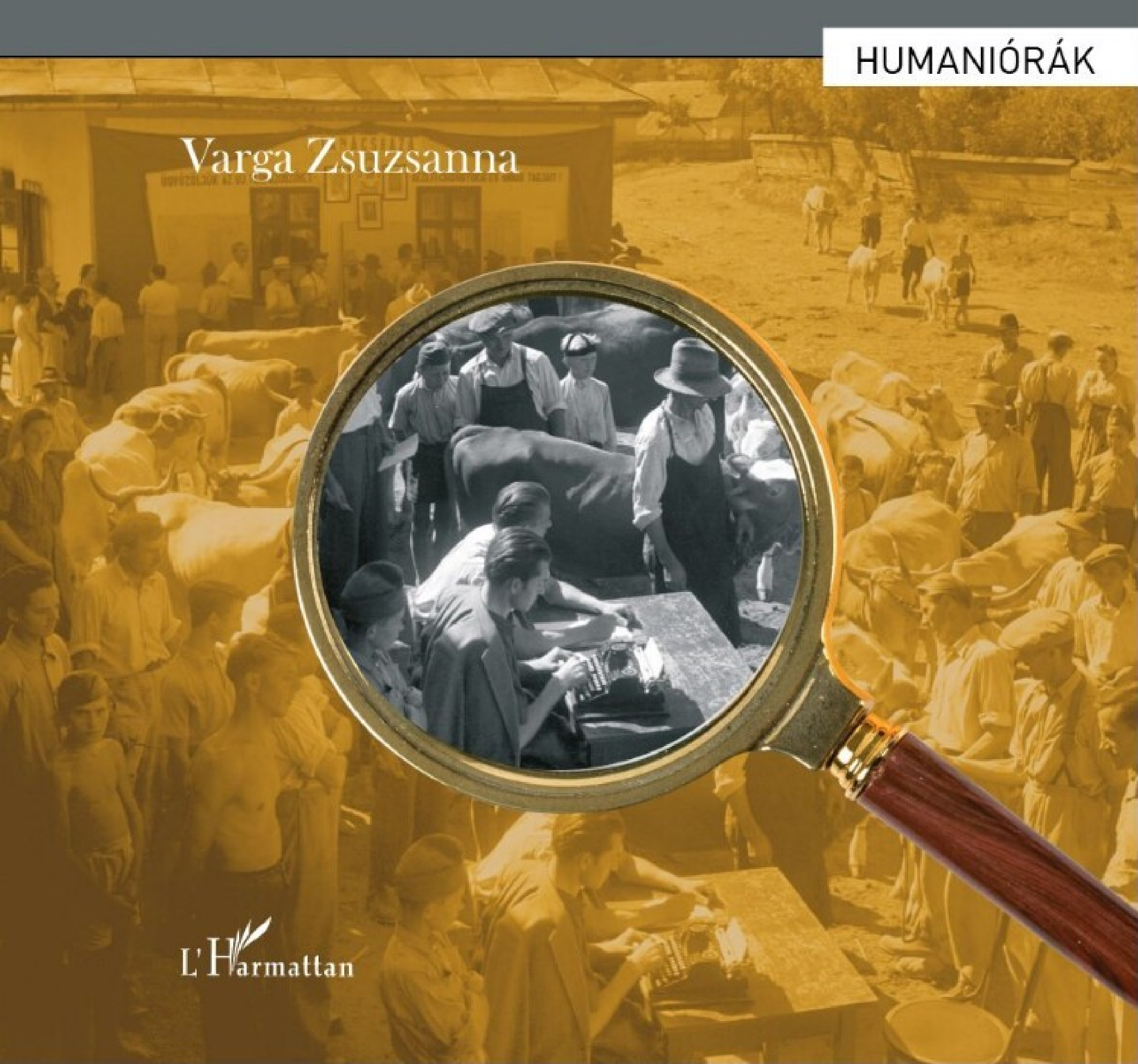
A MAGYAR PARASZTSÁG ESETE A SZOVJET KOLHOZZAL

Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években

HUMANIÓRÁK

Varga Zsuzsanna

L'Harmattan

A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal

• Humaniórák •

Varga Zsuzsanna

A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal

Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években

L'Harmattan
2021

A kötet megjelenését az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-05 sz. támogatói okirat tette lehetővé.

Szöveggondozás: Székely Júlia

ISBN 978-963-414-899-9
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-899-9
ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
www.harmattan.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ

Magyar és szovjet, parasztság és kolhoz – súlyos társadalmi feszültséggel terhelt ellentétpárok az 1945 utáni magyar történelemben. A legféltettebb kincsről, a termőföldről szólt az a küzdelem, amely a hatalom képviselői és az egyéni gazdálkodók között 1949 és 1961 között zajlott.

A kommunista ideológia szerint a mezőgazdaság jövőjét a nagyüzemekre kellett alapozni, mert a nagy üzemméret, a gépesítés stb. révén ezek tudtak hatékonyan termelni. A paraszti kisüzem ebből a logikából adódóan az elmaradottság szimbólumává vált. A fenti modernizációs érveket a hidegháború kontextusába helyezve feltárul azonban, hogy a sztálini vezetést milyen egyéb érdekek vezették. A mezőgazdaság emberi és anyagi erőforrásait alárendelték a nehéz- és hadiipar-fejlesztés érdekeinek. A milliós paraszti tömeget néhány tízezernyi nagyüzembe tömörítve könnyebbnek tűnt mind a termények, mind pedig az ágazati jövedelmek elvonása és átcsoportosítása a nehéz- és hadiipar számára. A szovjet mintára szervezett nagyüzemek (kolhoz, szovhoz) keretei között az egykori gazdák elvesztették önállóságukat, alkalmazotti szerepbe kerültek, addig felhalmozott javaik pedig a szocialista mezőgazdaság termelési alapjaivá váltak.

Kelet-Közép-Európában a kollektivizálás végrehajtására törekvő, a szovjet birodalmi érdekeket kiszolgáló kommunista pártok és a magántulajdonához, addigi életformájához ragaszkodó parasztság között drámai érdekütközés jött létre, ami maga után vonta az állami erőszak teljes (gazdasági, adminisztratív és büntetőjogi) eszköztárának bevetését. Az 1949-ben meginduló első kollektivizálási kampányra a parasztság az egész régióban olyan ellenállási és túlélési stratégiákkal reagált, amelyeken megtört a hatalom akarata. A kialakuló súlyos termelési és közellátási válság miatt Sztálin halála után az új szovjet vezetés azt tanácsolta a „testvérpártoknak", hogy állítsák le vagy lassítsák le a kollektivizálást. Az átmeneti évek után a befejezés időzítéséről is Moszkvában döntöttek. A szocialista blokk országai 1958 és 1962 között fejezték be a teljes kollektivizálást, avagy ahogy ezt akkoriban nevezték: a mezőgazdaság szocialista átszervezését.[1] Két ország maradt ki ebből: Jugoszlávia és Lengyelország.

A magyar eset annyiban más, hogy nálunk nem két, hanem három kampány (I. 1949–53., II. 1955–56., III. 1959–61.) és közte egy forradalom vérbe

[1] Ezt a kifejezést a párt- és állami apparátus használta, ugyanakkor maguk az érintettek kezdettől kolhozosításnak, időnként kollektivizálásnak nevezték a kisparaszti gazdaságok felszámolásának folyamatát. A későbbiekben széles körben elterjedt a téeszszervezés, téeszesítés. A hivatalos korabeli dokumentumok és a köznyelv kettőssége visszatükröződik a jelen kötetben is.

fojtása kellett ahhoz, hogy végül a hatalom elérje a célját. A statisztikai mutatók szerint 1961-re az MSZMP vezetése tényleg elérte a célját, ezt is hirdette minden fórumon. Ha viszont a hivatalos statisztika mögé tekintünk, a korabeli „szigorúan titkos" dokumentumok és az oral history révén, már jóval árnyaltabb a kép. Kutatómunkám során szisztematikusan bizonyítottam, hogy az az üzemszervezet, a téesz, amely 1961-re kiformálódott, nem volt azonos a párt kollektivizálási célkitűzésében szereplő szovjet kolhozzal. Feltártam azt is, hogy a hatvanas évek folyamán a különbségek tovább erősödtek, tehát a divergencia lett a meghatározó. Erről a folyamatról, s benne a parasztság szerepéről, eleinte mélyen hallgatott a pártvezetés. Amikor már volt mivel dicsekedni – például megszűnt a kenyérgabona-import, a mezőgazdasági export stabil devizaforrássá vált stb. –, a pártvezetés magának tulajdonította a kezdeményező szerepet. Akkoriban az állami mindenhatóság hirdetése része volt a rendszer önképének. Manapság újra divatja van ennek a tételnek – a történeti kutatásban. E megközelítés képviselői a szocialista korszak értelmezésével kapcsolatban azt hangsúlyozzák, hogy a pártállam lényegében mindig keresztülvitte az akaratát. Voltak és vannak másfajta társadalomértelmezésen alapuló kutatások is.[2] Ezek arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalom különféle csoportjai még a sztálinizmus legkeményebb időszakában sem pusztán szenvedő alanyai voltak a totális állam elnyomásának. Az ellenállás sokféle, többnyire rejtett formája révén bizonyos mozgásteret kialakítottak, sőt idővel vissza is hatottak az uralom struktúráira, korlátozva, módosítva az eredeti erőszakos társadalomátalakító törekvéseket.

A jelen kötet a kollektivizálás hosszan elhúzódó és többször megszakított magyarországi történetét ebből a megközelítésből elemzi. Az ellenállási, túlélési és alkalmazkodási mechanizmusok főbb típusainak és időbeli változásainak rekonstruálása során elengedhetetlen figyelemmel lenni arra, hogy a parasztság mint társadalmi tömb 1945 előtt sokféle rétegből tevődött össze. Ez a belső, igen heterogén struktúra kihatott arra, miként alakult egyes paraszti rétegek viszonyulása a kolhozosításhoz.

1945 előtt a fő választóvonalat az jelentette, hogy rendelkezett-e egy család annyi földdel, ami a megélhetését biztosította. A két világháború között a paraszti társadalom egyharmada tartozott ebbe a „maga-ura" paraszti csoportba, amelynek tagjai mindig büszkén emlegették, hogy nem kellett „más keze-lábaként" dolgozniuk.[3] Kétharmadát olyan törpebirtokosok vagy telje-

[2] Az eltérő megközelítések markánsan kirajzolódtak az MTA II., Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 2021. október 18–19-én megrendezett jelenkortörténeti konferencián is. Az elhangzott előadások és korreferátumok nyomtatásban is megjelennek majd 2022-ben.

[3] A „maga-ura paraszt" kifejezést az alábbi kötetből vettem át, mert úgy vélem, rendkívül érzékletesen fejezi ki a parasztgazda-identitás lényegét: *Mátyus Aliz–Tausz Katalin:* Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Bp. 1984.

sen földnélküliek alkották, akik időnként vagy rendszeresen bérmunkát vállaltak.[4] Az 1945-ös földreformrendelet a nagy- és középbirtok felosztásával eltolta ezt a választóvonalat, azaz nagymértékben kiszélesítette a földdel rendelkezők körét. Őket újgazdáknak, újbirtokosoknak nevezték. Nekik néhány év adatott meg önálló gazdálkodóként. Ahogy a megnevezésükben is tükröződött, a helyi közösségek elkülönülten kezelték őket azoktól a gazdáktól, akik generációk óta gazdálkodtak a felmenőiktől örökölt birtokon.

A föld nemcsak a megélhetés alapja volt, hanem a helyi társadalomban is ez határozta meg egy-egy család helyét, rangját. Ha felidézzük, hogy az örökösödési rendszer miatt az utódok között felosztódott a birtok, akkor érthető, hogy a föld megtartásának, gyarapításának parancsa mindent felülírt. A párválasztás, gyermekvállalás is ennek rendelődött alá.

A falvaktól különálló világot képeztek 1945 előtt az uradalmak, ahol az állandó munkaerőt a cselédség adta. Az ő felmenőik a jobbágyfelszabadításkor nem jutottak földhöz, így sokuk számára a nagybirtokon való munkavállalás tűnt a legbiztosabb megélhetésnek. A feudális viszonyok öröksége az ő életükben maradt fenn legtovább. Napról napra megszabott munkarend szerint, folyamatos ellenőrzés és nemegyszer fizikai fegyelmezés mellett kellett dolgozniuk. Ők is vágytak arra, hogy életük során összegyűjtsenek annyi pénzt, amiből egy pici földdarabot tudjanak venni, s így beköltözhessenek a faluba. Ez azonban csak keveseknek adatott meg. Amikor viszont 1945-ben földhöz jutottak, se tapasztalatuk, se szakértelmük nem volt az önálló gazdálkodói lét megkezdéséhez.

Folytathatnám még a paraszti rétegek felsorolását a summásokkal, a kubikosokkal stb. Úgy vélem, hogy az eddigi példák is elegendőek annak alátámasztására, hogy a felsorolt csoportok tagjai ugyan mind parasztnak tartották magukat, életviszonyaikban, értékrendjükben, jövőképükben azonban lényeges eltérések voltak. A kollektivizálás kihívásával mindannyiuknak szembe kellett nézni, a válaszreakciók azonban igen széles skálán mozogtak és időben is változtak.

A felbolydult és rendkívül gyorsan átalakuló falusi életvilágokba engednek betekintést a könyv kronologikus rendben következő fejezetei. Közülük néhány most jelenik meg először nyomtatásban, más fejezetek pedig korábban megjelent tanulmányaim újra- és továbbgondolásával készültek.[5] Az

[4] A törpebirtokos kategóriába tartozók általában 5 kataszterális holdnál kevesebb földdel rendelkeztek. A kötetben használt terület mértékegység a kataszterális hold (kh), amely Magyarországon 1972-ig volt érvényben. A Történeti bevezető c. fejezetben, ahol más kelet-közép-európai országok mezőgazdaságát is bemutatom, hektárban (ha) is meg vannak adva az adatok. 1 kh=0,57 ha

[5] Az inspiráló szellemi közeget az az interdiszciplináris kutatási program adta, amely a munkahelyemen, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folyt a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program keretében 2018–2021 között. A „Problémamegoldó rendszerek" témate-

időközben megjelent publikációk számbavétele is segített abban, hogy mit válogassak be a jelen kötetbe, mire hívjam fel az olvasók figyelmét.

Szemben azzal a manapság terjedő felfogással, amely a kollektivizálásnak csupán két szakaszáról vesz tudomást, én mindhárom szakasszal foglalkozom. Egymásra hatásukban, a folytonosság és megszakítottság szempontjából vizsgálom őket. Ez adja az alapot annak a belső dinamikának a feltárásához, ahogyan az egyes időszakokban a folyamat társadalmi és politikai szereplői újabb és újabb tapasztalatokat szereztek egymásról, majd ezek egymásra rétegződve befolyásolták a későbbi reakciókat és interakciókat. Ez a megközelítés egy sor új kérdésfelvetéshez vezet el.

Miért vallottak kudarcot Rákosiék az első kolhozosítás során (1949–1953), miközben az állami erőszak-alkalmazás teljes eszköztárát bevetették? Milyen összefüggések fedezhetők fel az 1955-ben indított második forradalmi kampány és az 1956-os forradalom között? Mit teljesített a parasztság forradalmi követeléseiből a Nagy Imre-kormány és mit a Kádár-kormány? Miként befolyásolta a kollektivizálás befejező, 1959–61 közötti szakaszát egyrészt a nemzetközi környezet változása, másrészt pedig a korábbi ellenállási és túlélési stratégiák újjáéledése? Miként folytatódott a parasztság és a hatalom között az érdekérvényesítési küzdelem a téeszeken belül 1961 után? Miért nem sikerült a kolhozt átültetni Magyarországra? Mennyiben volt szocialista a mezőgazdaság, amely létrejött?

Érvelésem szerint így érthető meg, hogy a vizsgált időszakban miért és miként változtak az állami erőszak-alkalmazás eszközei, s erre reagálva hogyan formálódtak az ellenállási, túlélési és alkalmazkodási stratégiák egyének, családok és kis közösségek szintjén. Az egyes fejezetekben törekedtem arra is, hogy a sokszor homogénnek ábrázolt tömbök (pártállami apparátus, parasztság) mögé tekintsek, jelezzem, hogy milyen differenciáltság jellemzi belső struktúráikat, s ezek időben miként módosultak. Mindennek szisztematikus elvégzése azonban nem egyszemélyes feladat. Bízom abban, hogy a könyvem inspiráció és hívószó is lesz a folytatáshoz szükséges multidiszciplináris kutatói összefogáshoz!

rületen belül a rezilienciát és adaptációt fókuszba állító kutatásokban vettem részt. Ez a pályázati forrás fedezte a jelen kötet megjelentetésének költségeit is.

TÖRTÉNETI BEVEZETŐ

Földreformok a II. világháború után

Amikor 1944–45 fordulóján a Szovjetunió mint győztes hatalom megjelent a kelet-közép-európai térségben, szembesült azzal, hogy a kommunista pártok még a városi munkásság körében is csekély támogatással bírtak, s még inkább igaz volt ez a falusi lakosságra, melynek túlnyomó többségét a parasztság alkotta ekkoriban. Éppen a paraszti támogatottság megszerzése miatt volt érdekelt a szovjet vezetés is a földreformok gyors végrehajtásában. A földosztás tulajdonképpen ellentétes volt a kommunista ideológiával, hiszen az a magántulajdon felszámolását hirdette. Ebből adódóan a szakirodalomban időről időre jelentkeznek olyan nézetek, melyek szerint az 1945 utáni földreformokat a Szovjetunió szándékosan úgy befolyásolta, hogy az életképtelen birtokok száma növekedjen, s ezáltal megkönnyítse a majdani kollektivizálást. A szovjet beavatkozás ténye vitathatatlan, ámde eddig még nem sikerült bizonyítani, hogy létezett volna egy ilyen előzetesen kidolgozott, átfogó terv.

Radikális földosztásra azokban az országokban került sor, ahol az I. világháborút követő földreformok után is jelentős kiterjedésű nagybirtok maradt fenn. Ebbe a csoportba tartozott Magyarország, Németország keleti fele, valamint Lengyelország.[1] Arányaiban a legnagyobb méretű földreformra Magyarországon került sor, hiszen itt a két világháború közti időszakban a termőterület közel fele a nagy- és középbirtokosok kezén összpontosult.[2] Az 1945. március 17-én elfogadott földreformrendelet az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének közel 35%-át érintette.[3] Az igénybe vett

1 *Bartha Ákos:* A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és roman földbirtokrendezés. Valóság 55. (2012) 10. sz. 96–111.; *Paul Brassley:* Land reform and reallocation in interwar Europe. In: Rosa Congost–Rui Santos (Eds.): Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective. Turnhut 2010. 145–164.; *Réka Marchut:* Land reforms in the little entente states after the first world war and their anti-Hungarian aspects. In: Zsuzsanna Varga–Anssi Halmesvirta (Eds.): Agriculture and Rural Life in Finland and Hungary. Loimaa 2018. 97–112.; *Dietmar Müller:* Bodeneigentum und Institutionenwandel in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1945–1989. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 61. (2012) H. 3. 332–355.

2 *Gyáni Gábor:* Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két háború között. In: Uő: Történészdiskurzusok. Bp. 2002. 221–228.

3 E nagyhatású döntést szovjet nyomásra nem törvény, hanem kormányrendelet (600/1945. M. E. sz. rendelet) formájában fogadták el. Lásd: Szűcs László (Szerk.): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23 – 1945. november 15. A. kötet. Bp. 1997. 282–287. A földreform politikai hátteréről lásd még: *Izsák Lajos:* A koalíciós és ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései, 1944–1947. In: Buza János et al. (Szerk.): Agrár-

3 222 800 ha (5,6 millió katasztrális hold) közel 60%-át 642 342 igényjogosult – döntően mezőgazdasági munkások, gazdasági cselédek és törpebirtokosok – között osztották szét, míg a maradék 40% (főleg erdő- és legelőterület) állami gazdaságok vagy szövetkezetek tulajdonába került.[4] A végrehajtás során nemcsak a föld, hanem a kisajátított birtokokhoz tartozó felszerelések, berendezések, épületek, vetőmag és takarmány igénybevétele is megtörtént. A nagygépállomány és a nagybirtok melléküzemei (malmok, darálók, szeszüzemek stb.) a földhöz juttatottak részvételével alakult földműves-szövetkezetek tulajdonába kerültek.[5] A földosztás eredményeként bekövetkező átrendeződést jól mutatják az alábbi adatok: a föld nélküli csoportok aránya a parasztságon belül az 1941. évi 46%-ról 17%-ra csökkent, a kisbirtokos kategóriáé viszont 47%-ról 80%-ra nőtt. Az új tulajdonosok átlagosan 2,93 hektárt (5,1 kh) kaptak. A magángazdálkodók aránya az össznépességen belül elérte a 43%-ot.[6]

Hasonló radikalizmus jellemezte a Németország szovjet megszállási zónájában lezajlott földreformot is, amely az összterület 30%-át érintette. 1945. szeptember 3-án indult meg az úgynevezett Junker-nagybirtokok felosztása. Az igénybevétel határát 100 hektárnál húzták meg, ugyanakkor a háborús bűnösök birtokait itt is teljes egészében elkobozták. A 2,2 millió hektárt mintegy 560 ezer igényjogosult között osztották szét. A kis- és középparaszti gazdaságok 1939-ben a mezőgazdasági területnek csak 37,5%-át művelték, és ez az arány 1946-ra 66,5%-ra nőtt.[7]

---

történet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Bp. 2006. 351–359.; *Kovács Imre:* Magyarország megszállása. Bp. 1990. 234–239.

4 Elkobozták az 575,5 hektáron (1000 kh) felüli birtokokat csakúgy, mint a nagyvállalatok birtokait és a nagybérleteket, valamint a háborús bűnösök, nyilas és szélsőjobboldali vezetők földjeit. Névleges megváltás ellenében kisajátították az úri birtokok 57,55 hektár (100 kh), a paraszti birtokok 115 hektár (200 kh) feletti részét. A két kategória a tulajdonos származása alapján különült el. Kivételt az antifasiszta ellenállásban résztvevők képeztek, mivel ők 172,65 hektárt (300 kh) tarthattak meg. *Szakács Sándor:* A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: Gunst Péter (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp. 1998. 285–297.

5 A végrehajtási folyamat helyi sajátosságaiba engednek betekintést az alábbi kötet gazdagon dokumentált esettanulmányai. Feltárul belőlük, hogy a földosztás során egy-egy közösség 1945 előtti gazdasági-társadalmi öröksége milyen befolyásoló erővel bírt, mennyiben segítette a kommunista törekvések érvényesülését vagy éppen mennyiben korlátozta azokat. Az ilyen módon kibontakozó „tabló" jóval összetettebb átalakulásról tanúskodik annál, amit a kötet bevezető tanulmányában Ö. Kovács József kifejtett. Lásd: Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (Szerk.): Váltóállítás: diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Bp. 2017.

6 *Valuch Tibor:* Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 200–207.

7 A keletnémet földreformmal kapcsolatos legújabb kutatások összefoglalására lásd: Arnd Bauerkämper (Hrsg.): „Junkerland in Bauernhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart 1996.; *Arnd Bauerkämper:* Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln–Weimar–Wien 2002. 68–122.

Míg Magyarországon az új birtokosok telekkönyvben rögzített magántulajdonként kapták a földet, addig a keletnémet területeken az elkobzott nagybirtokokból egy állami földalapot képeztek, s ebből osztottak a földigénylőknek egyéni használatra földeket. Hiába rögzítették azonban ezt a telekkönyvben, nem jelentett tulajdonjogot. A földreform során kiosztott földbirtokot (*vererbbares Eigentum*) nem lehetett sem eladni, sem bérbe adni, sem elzálogosítani. Az utódoknak át lehetett adni, ha vállalták a gazdálkodást. Feladni pedig úgy lehetett, ha a birtokos talált egy másik újgazdát, aki átvette a gazdaságot.[8]

A német birtokok felosztása képezte a lengyel földreform fő jellegzetességét. A kiosztott terület háromnegyed része korábban német tulajdon volt, így nem meglepő, hogy az összesen kiosztott 5,6 millió hektár területből 4,5 millió hektárt a visszaszerzett nyugati területeken osztottak ki. A 788 ezer új parasztgazdaság nagy része (483 ezer) a korábbi német területeken jött létre. Összességében az ország területének 20%-át érintette a földosztás.[9]

A csehszlovák földreform méretét tekintve elmaradt az előbb említettektől, de jelentős strukturális átalakulást eredményezett azáltal, hogy a német és a magyar tulajdonú földek elkobzásával a cseh–morva területek egyharmadát s a szlovák területek egytizedét felosztották. Ráadásul 1945-ben nem ért véget a földosztás, 1947 júliusában és 1948 márciusában is sor került újabb területek igénybevételére azáltal, hogy végül 50 hektárra csökkentették a földtulajdon felső határát.[10]

A balkáni országokat az 1945 utáni földreformhullám kevéssé érintette. E térségben a földterület túlnyomó többsége paraszti tulajdonban volt. Jugoszláviában és Bulgáriában már a 19. század végén a paraszti kisbirtok dominált. Romániában viszont az I. világháború utáni radikális földosztás hozta domináns helyzetbe a kisgazdaságokat.[11] A három említett ország kö-

8 Ez a megoldás sok hasonlóságot mutatott az 1917-es földdekrétum végrehajtási rendelkezéseivel. *Jochen Laufer*: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Bauerkämper, A. (Hrsg.): „Junkerland in Bauernhand"? i. m. 21–36.

9 A Lublini Bizottság 1944. szeptember 6-án elrendelte a nagybirtokok felosztását. A rendelet különbséget tett regionálisan az igénybevétel határát illetően. Lengyelország középső és keleti részein felosztották az 50 hektárnál nagyobb birtokokat, míg a nyugati területeken csupán a 100 hektárnál nagyobb birtokokhoz nyúltak hozzá. Az itteni egykori német nagybirtokok újranépesítése céljából Nyugat-Belorussziából és Nyugat-Ukrajnából telepítették át a lengyel népességet. *Dariusz Jarosz*: The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 116–121.

10 A Csehszlovákiában lejátszódott földosztási folyamatot igen részletesen elemzi: *Gaucsík István*: Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere, 1945–1948. Bp. 2013.

11 Az említett országok I. és II. világháború utáni földreformjainak összehasonlító elemzésére lásd: *Dietmar Müller*: Property between Delimitation and Nationalization: the Notion, Institutions and Practices of Land Proprietorship in Romania, Yugoslavia and Poland, 1918–1948. In: Hannes

zül Romániában az 1945. március 22-i agrártörvény értelmében a művelt terület 8%-át osztották ki. A törvény elrendelte a német háborús bűnösök, valamint azon földtulajdonosok földjeinek elkobzását, akik 1944. augusztus 23. után hagyták el Romániát, és 50 hektárban rögzítette a földbirtok maximális nagyságát.[12] Jugoszláviában az 1945. augusztus 23-i földreformrendelet értelmében közel 400 ezer hektár német tulajdonban lévő földet osztottak szét, s egyúttal a földbirtok felső határát – a föld minőségétől függően – 25–35 hektárban rögzítették.[13] Bulgáriában, a törpebirtokok hazájában került sor a legszerényebb földreformra. Az 1946. március 12-i rendelet a 20 hektárnál – Dél-Dobrudzsában a 30 hektárnál – nagyobb birtokok revíziója révén 200 ezer ha földet juttatott 127 ezer család részére.[14]

1. táblázat
Földreformok Kelet-Közép-Európában a II. világháború után

Ország	Időpont	Az igénybevétel felső határa (hektár)	Sajátosságok
Bulgária	1946. III. 12.	20	Dél-Dobrudzsában 30 ha; 1945. ápr. 15-i rendelet az alacsonyabb típusú termelőszövetkezetekről.
Csehszlovákia	1945. VI. 21.	50	Döntően német és magyar földbirtokokat vettek igénybe.
Magyarország	1945. III. 17.	115	Az ún. úri birtokosok esetén: 58 ha
Lengyelország	1944. IX. 6.	100	Az összes igénybevett terület 3/4 része német tulajdon volt.
Románia	1945. III. 22.	50	Az összes igénybevett terület 1/4 része német tulajdon volt.

Siegrist–Dietmar Müller (Eds.): Property in East Central Europe: Notions, Institutions and Practices of Landownership in the Twentieth Century. New York 2015. 117–143.

12 *Bárdi Nándor–László Márton:* A kollektivizálás és a falu átalakítása. In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (Szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Bp. 2008. 234–241.

13 *A. Sajti Enikő:* Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947. Bp. 2004. 372–379.; *Melissa Bokovoy:* Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953. Pittsburgh 1998. 28–46.; *Kovács Teréz:* Az 1945 utáni jugoszláv agrárpolitika hatása a délvidéki magyarokra. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 138–140.

14 *Mihail Gruev:* Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 337–341.

Jugoszlávia	1945. VIII. 23.	45	Az összes igénybevett terület 41%-a német tulajdon volt.
Németország Szovjet Megszállási Zónája	1945. IX. 3.	100	A vagyonuktól megfosztott birtokosokat lakhelyükről is elűzték.

Forrás: Nigel Swain–Zsuzsanna Varga: Postwar land reforms in comparative perspective. Öt Kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei 11. (2013) 1. 141–158.

Összességében a kelet-közép-európai térségben 20 millió hektár földet sajátítottak ki, amiből 12 millió hektárt osztottak szét 3 millió parasztcsalád között.[15] Habár az újonnan létrejött gazdaságok többsége nem volt életképes méretű, mégis a társadalompszichológiai hatás miatt a földreformnak óriási jelentősége volt. A földtulajdonhoz jutott rétegek olyan történelmi igazságtételként fogták fel a földosztást, amely esélyt teremtett arra, hogy tulajdonossá, önálló gazdálkodóvá váljanak. A magántulajdonosi tudat óriási erőket szabadított fel bennük, így a háború utáni kormányzatok a parasztságra tudták hárítani a mezőgazdaság újjáépítésének terheit. Az 1945–1948 közötti időszakban a tőkegondok és az eszközhiány közepette a parasztgazdaságok – régiek és újak egyaránt – a családi, fogyasztási szükségleteik korlátozásával biztosították a termelés megindításához szükséges feltételeket. Ennek eredményét mutatta a mezőgazdasági termelés gyors regenerálódása.[16]

A háború utáni üzemi struktúra domináns szereplőivé tehát az egyénileg gazdálkodó parasztok váltak. Számukra a szövetkezés gondolata nem volt idegen, hiszen a század első felében mindenütt a térségben létrejöttek fogyasztási, értékesítési, illetve hitelszövetkezetek. Ezek kiegészültek újakkal a földreformok után, de a termelési típusú szövetkezés nem vált jellemzővé. Mindössze Bulgáriában és Jugoszláviában találunk erre példákat.[17]

15 *Erik Mathijs:* An historical overview of Central and Eastern European land reform. In: Johan Frans-Maria Swinnen (Ed.): Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe. Abingdon, Oxon–New York 1997. 33–54.

16 Uo. 52–54.

17 Bulgáriában már 1944 őszén működött 579 termelőszövetkezet. Jugoszláviában 1945-ben jöttek létre a kisajátított birtokokon a háborús veteránok szövetkezetei, 1946 végére már megközelítette az ötszázat a különböző típusú szövetkezetek száma. *Karl-Eugen Wädekin:* The Early Postwar Period in Eastern Europe. In: *Karl-Eugen Wädekin:* Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction. The Hague–London 1982. (Studies in East European and Soviet Russian agrarian policy 1.) 31–34.

A mezőgazdaság szovjetizálásának kezdetei Kelet–Közép–Európában

Azt az összetett folyamatot, amely a szovjet befolyási zónába került országok politikai, gazdasági és társadalmi életében végbement az 1940-es évek második felében, szovjetizálásnak nevezi a történeti szakirodalom.[18] A szovjetizálás a politikai életben a többpártrendszerről a bolsevik típusú egypártrendszerre való áttérést jelentette, a gazdaság területén pedig a magántulajdon és a piacgazdaság felszámolása, valamint az állami és a szövetkezeti tulajdonon alapuló tervgazdasági rendszer kiépítése volt a cél, hiszen a kommunista párt ideológiájával nem fért össze, hogy széles társadalmi csoportok kezében termelő típusú magántulajdon maradjon.[19]

A második világháború után a több hullámban végbemenő államosítások révén lehetőség nyílt arra, hogy a piaci viszonyok kiiktatásával központilag irányított termelési és elosztási rendszerre térjenek át, ahol az állam tulajdonába került vállalatoknak kötelező tervutasításokkal előírták, hogy miből mennyit termeljenek. A szocializmus nagy előnyét abban jelölte meg a hivatalos ideológia, hogy a termelőeszközök magántulajdonának és a piacnak a felszámolásával lehetővé válik a népgazdasági méretekben való szervezettség, s ezáltal kiiktatódnak olyan problémák, mint a túltermelési válság, a munkanélküliség stb. A kommunista ideológia tehát ezt egy modernizációs folyamatként igyekezett propagálni a lakosság felé. Az ígéret úgy szólt, hogy a szovjet modell átvételével a térség elmaradott agrár-, illetve agráripari országai rövid időn belül fejlett ipari országokká válnak. Valójában a Szovjetunió a katonai-biztonsági és nagyhatalmi érdekeinek megfelelően egy olyan jól ellenőrizhető blokkot igyekezett kialakítani, amely egyrészt függetlenedik a kapitalista Nyugattól, tehát önellátó lesz, másrészt jelentős nehézipari, hadiipari bázissal rendelke zik. Mindkét törekvésben jelentős szerepet játszott egy újabb háborús konfliktusra való felkészülés.[20]

18 *Norman M. Naimark:* The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. In: Melvyn P. Leffler–Odd Arne Westad (Eds.): The Cambridge History of the Cold War. I. Origins. Cambridge–New York 2010. 175–197.; *Edward Arfon Rees:* Introduction. The Sovietization of Eastern Europe. In: Balázs Apor–Péter Apor–E A. Rees (Eds.): The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period. Washington DC 2008. 1–28.

19 Az itthoni történészviták elsősorban a szovjetizálás kezdőpontjának meghatározásáról folytak, arra kevesebb figyelem irányult, hogy egy-egy alrendszeren belül meddig tartott, s lezárult-e egyáltalán ez a folyamat. Az eltérő álláspontok áttekintésére lásd: *Békés Csaba:* Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1991. In: Horváth Sándor–Kecskés D. Gusztáv–Mitrovits Miklós (Szerk.): Magyarország külkapcsolatai (1945–1990). Bp. 2021. 11–52.

20 *Kornai János:* A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp. 1993. 140–159.; *Kalmár Melinda:* Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Bp. 2014. 42–53.

Egy olyan nemzetközi helyzetben, ami 1947–48-ra kialakult a szovjet–amerikai konfrontáció erősödése nyomán, a Szovjetunió számára kockázati tényezőként jelent meg a befolyási övezetéhez tartozó s egyben biztonsági zónaként szolgáló országok önálló, nemzeti sajátosságokat szem előtt tartó politikája.[21] Fontos volt tehát megmutatni, hogy mire számíthat az az ország, amely nem veti alá magát teljesen a szovjet akaratnak. A Kominform 1948. június 19–23. között Bukarestben megtartott ülésén Jugoszláviát kemény bírálatban részesítették, a következő évben szovjet nyomásra kizárták a szervezetből.[22] Ráadásul ezt követően Moszkva kezdeményezésére koncepciós perek sora indult a térség országaiban, hogy eltávolítsák azokat a kommunista vezetőket, akik a nemzeti sajátosságok figyelembevételével akarták átvenni a szovjet modellt.[23]

Habár a Jugoszláviát elítélő Kominform-határozat nem tartalmazott semmilyen direkt utalást a kollektivizálás megindítására, mégis 1948 második felében a kelet-közép-európai kommunista pártok hozzáláttak az előkészítéshez. 1949 tavaszán Romániában, Csehszlovákiában, Albániában, majd Magyarországon is elindították a kollektivizálási kampányt.[24] A lengyel pártvezetés egy fokozatos átszervezésben gondolkodott.[25] Az egyedüli kivétel az NDK volt, ahol a pártvezetés Németország bizonytalan jövője miatt azt a tanácsot kapta Sztálintól, hogy várjon a kollektivizálással.[26]

21 *Anne Applebaum:* Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése (1944–1956). Bp. 2014. 320–342.

22 *Leonyid Gibianszkij:* Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. Múltunk 39. (1994) 4. sz. 111–144.; *Mitrovits Miklós:* A népi demokráciától a proletárdiktatúráig: A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata. In: Uő (Szerk.): Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet–Közép–Európába, 1944–1948. Bp. 2018. 9–31.; *Tatjana Vladimirovna Volokityina:* A „nemzeti utak" elutasítása és a jugoszláv ügy. Múltunk 42. (1997) 3. sz. 154–171.

23 *Fejtő Ferenc:* A népi demokráciák története. II. Bp.–Párizs 1991. 191–220.; *Hódos György:* Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954. Bp. 1990.; *Mark Kramer:* Sztálin, a szovjet politika és a kommunista blokk létrehozása Kelet-Európában (1941–1949). In: Mitrovits M. (Szerk.): Sztálin árnyékában i. m. 33–73.

24 *Nigel Swain:* Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 501–539.

25 *Jarosz, D.:* The Collectivization of Agriculture in Poland i. m. 121–136.; *Mitrovits Miklós:* A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 335–347.

26 *Elke Scherstjanoi:* SED-Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle, 1949–53. München 2007.; *Jens Schöne:* Ideology and Asymmetrical Entanglements: Collectivization in the German Democratic Republic. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 149–181.

2. táblázat
Kollektivizálás Kelet-Közép-Európában

Ország	A kollektivizálás kezdete	A kollektivizálás átmeneti megszakítása	A kollektivizálás befejezése
Jugoszlávia	1945–48	1953	–
Bulgária	1945–48	1953–55	1958
Albánia	1949	1953–57	1966
Lengyelország	1949	1956	–
Csehszlovákia	1949	1953–55	1959
NDK	1952	1953	1960
Magyarország	1949	1953–54, 1956–58	1961
Románia	1949	1953–55	1962

Forrás: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.):
The Collectivization of Agriculture i. m. 23–24.

A mezőgazdaság szovjet mintájú átszervezésével olyan feladatot kaptak a térség kommunista pártjai, amire tulajdonképpen a Szovjetunió Kommunista Pártjának sem volt bevált receptje.[27] A Szovjetunióban már megszűnt a föld magántulajdona, amikor sor került a kollektivizálásra, Kelet-Közép-Európában viszont földmagántulajdonnal rendelkező parasztokat kellett rákényszeríteni arra, hogy belépjenek szocialista nagyüzemekbe. A kisüzemi termelést folytató parasztság azonban végsőkig ragaszkodott a magántulajdonához, így a térségben mindenütt kialakult egy tartós érdekkonfliktus, amely maga után vonta az állami erőszak teljes eszköztárának bevetését. Az óriási paraszti ellenállás magyarázza, hogy a kelet-közép-európai kollektivizálás több mint egy évtizedig elhúzódott, s ahogy a fenti táblázat mutatja, többször is megszakadt.

A harmadik világháború fenyegető árnyékában az élelem feletti rendelkezés stratégiai jelentőségűvé vált. A hadiipar és a nehézipar felfuttatásához nagy létszámú új munkaerő kellett, amit a mezőgazdaságból akartak kiszivattyúzni. Az iparfejlesztés érdekeit szolgálta az agrárszektorban megtermelt

[27] Ehhez hasonló kihívással a szovjet vezetés a balti államokban és Kárpátalján szembesült, de a kollektivizálás itt együtt járt a föld nacionalizálásával. *David Feest:* The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 81–113.; *Fedinec Csilla:* Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete, 1944–1946. In: Fedinec Cs.–Szarka L. (Szerk.): Kisebbségi magyar közösségek i. m. 220–223.

jövedelmek elvonása, átcsoportosítása.[28] A mezőgazdaság a sztálini recept szerint „belső gyarmattá" vált egy olyan új gazdaságpolitikai rendszerben, amelynek fő funkciója az volt, hogy biztosítsa a szovjet birodalmi érdekek érvényesülését.[29]

A sztálini agrármodell kelet-közép-európai transzferének folyamatát vizsgálva szembetűnő, hogy elsőként az elvonó jellegű közgazdasági környezet kiépítése indult meg. Ezt nagymértékben elősegítette, hogy a háború után fennmaradt a hadigazdaság időszakából a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatási rendszere, amit 1948-tól egyre inkább „osztályharcos alapon" működtettek, azaz a több földdel rendelkező paraszti rétegeket fokozottan terhelték.[30] Ez a rendszer biztosította, hogy a termények egyre növekvő részét, hatóságilag diktált, alacsony áron vonják el a termelőktől, jelentősen csökkentve így a felhalmozási lehetőségeiket. Jövedelemelvonás folyt emellett az ár- és adórendszeren keresztül is. Itt is határozottan érvényesült a módosabb rétegeket sújtó progresszivitás elve. Nem véletlenül, hiszen a térség kommunista pártjai pontról pontra átvették a sztálini kollektivizálási gyakorlatból a falusi osztályharc – azaz a kuláknak nyilvánított gazdag parasztság elleni harc – szükségességét. A legtöbb országban a falusi gazdaelit megkülönböztetésére az orosz nyelvben elterjedt kulák kifejezést használták.[31]

A kulákkérdésben egyértelműen a lenini és sztálini tanok jelentették az iránymutatást. Külön érdemes felidézni Sztálinnak *A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseihez* című 1929. decemberi beszédét. Az egyik fő tétel éppen a kolhozosítás és a kuláktalanítás szoros összefüggésére vonatkozott: „az utóbbi időben a kulákság kizsákmányoló törekvéseinek *korlátozására* irányuló politikáról áttértünk *a kulákság mint osztály felszámolásának* politikájára. [...] Most módunk van arra, hogy döntő támadást intézzünk a kulákság ellen, hogy megtörjük ellenállását, hogy a kulákságot mint osztályt felszámoljuk és termelését a kolhozok és szovhozok termelésével helyettesítsük. Most a kuláktalanítást maguk a teljes kollektivizálást megvalósító szegény- és kö-

[28] *Arnd Bauerkämper–Constantin Iordachi:* The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons. In: Iordachi, C.–Bauerkämper, A. (Eds.): The Collectivization of Agriculture i. m. 3–47.; Uő: Collectivization in Eastern Europe: The Common Pattern and the Deviations. In: *Wädekin, K.-E.:* Agrarian Policies i. m. 63–81.

[29] Számos példával bizonyítja ezt a magyar gazdaság esetén: *Borhi László:* Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Bp. 2005.

[30] Magyarországon szinonimaként használták e rendszer megnevezésére a beszolgáltatás, begyűjtés, beadás kifejezéseket. Mindhárom előfordul a jelen kötetben is.

[31] *Arnd Bauerkämper:* Vertreibung als Exklusion gesellschaftlicher Führungsgruppen. Die Verdrängung der 'Großbauern' in der SBZ/DDR und die Vernichtung der 'Kulaken' in der UdSSR im Vergleich. In: Günther Schulz (Hrsg.): Vertriebene Eliten. Vertreibung und Verfolgung von Führungsschichten im 20. Jahrhundert. München 2001. 125–63.

zépparaszt tömegek hajtják végre. Most a teljes kollektivizálás körzeteiben a kuláktalanítás már nem egyszerű közigazgatási intézkedés. Most ezekben a körzetekben a kuláktalanítás a kolhozok alakításának és fejlesztésének alkotórésze. Ezért nevetséges és komolytalan most a kuláktalanításról annyit beszélni. Akinek a fejét veszik, nem siratják a haját."[32] (Kiemelés az eredetiben) E réteg megítélését erősen befolyásolta, hogy elsősorban a vagyonukat akarták megszerezni, hiszen ez képezte az alapját az újonnan szerveződő termelőszövetkezeteknek.

A mezőgazdasági modernizáció sztálini modelljében fontos szerep jutott a gép- és traktorállomásoknak, hiszen tőlük várta a hatalom, hogy mint a „munkásosztály előretolt bástyái" vidéken elősegítsék a nagyüzemek létrejöttét. A kelet-közép-európai térségben 1948-tól kezdve nagy lendületet vett a gépállomások rendszerének kiépítése. A sztálini üzemszervezetnek két fő típusa volt. Legfejlettebbnek a szovhozokat, azaz az állami tulajdonban álló gazdaságokat tartották. Emiatt kezdettől nagy szerephez jutottak azok az állami gazdaságok, amelyek már 1945 előtt is léteztek a kelet-közép-európai térségben. Ezek olyan mintagazdaságok voltak, amelyek speciális tenyésztési, nemesítési feladatokkal foglalkoztak. Jellemző volt az is, hogy a második világháború utáni földreformok során – az elkobzott, de fel nem osztott földek felhasználásával – állami gazdaságokat hoztak létre azzal a céllal, hogy elősegítsék a termelés fejlesztését a minőségi vetőmagtermelés és a fajtanemesítés révén.[33]

A sztálini rendszerben a mezőgazdasági üzemszervezet legtömegesebb típusa a kolhoz lett.[34] Ez a nagyüzem olyan embereknek a közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének a közös használói, termelési eszközeiket és állataikat bevitték a közösbe, s a közösen végzett munkájukért a kolhoztól természetben és pénzben fizetséget kapnak. A tagoknak biztosított a kolhoz egy kisméretű parcellát, a háztáji gazdaságot, ahol a növénytermesztés mellett néhány állatot is nevelhettek, s az ehhez szükséges eszközöket is megtarthatták.

32 *J. V. Sztálin:* A leninizmus kérdései. 5. kiad. Bp. 1951. 385.

33 Lengyelországban és Csehszlovákiában az állami gazdaságok földterületi részesedése elérte a 11%-ot, míg Romániában például csak 5% volt.

34 A kolhoz eredetileg egy gyűjtőfogalom volt. A paraszti üzemekből szervezett közös gazdaságok különböző típusaira vonatkozott. Azáltal, hogy a sztálini kollektivizálás végére ezek egyike, az artel vált dominánssá, szinonimává vált a két szó, s idővel a kolhoz terjedt el mind a Szovjetunióban, mind Kelet-Közép-Európában. *Robert William Davies:* The Soviet collective farm, 1929–1930. London 1980. 1–14., 56–67.; *Karl-Eugen Wädekin:* The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In: Peter Dorner (Ed.): Cooperative and Commune. Madison WI, 1977. 95–116.

Ez lett a minta a kelet-közép-európai országok számára is, két jelentős eltérés azonban felfedezhető a kollektivizálás kezdeti szakasza során. Az egyik a földtulajdonnal volt kapcsolatos. A Szovjetunóban – mint említettem – nacionalizálták a földet, Kelet-Közép-Európában erre nem került sor. Hozzá kell azonban tenni, hogy a legtöbb országban a paraszti földmagántulajdon csak formálisan létezett. A tulajdonosok nem tudták földjeiket szabadon eladni, bérbe adni. Később az örökösödési jogot is korlátozták.[35]

A másik eltérés a termelőszövetkezet több típusának engedélyezése, amely szintén azzal magyarázható, hogy enyhíteni akarták a hatalom és a parasztság között kialakuló konfliktust. Ezeket egyszerűen I., II., III. és IV. típusnak nevezték.[36] Fontos azonban jelezni, hogy nem mindegyik országban létezett mind a négy fajta, s azt is, hogy az egyes típusok alatt nem teljesen ugyanazt értették. A későbbiekben majd részletesen lesz szó arról, hogy Magyarországon három típus jött létre.[37]

A lényegi különbség abból adódott, hogy a tevékenység mekkora részét végezték közösen, s ezzel összefüggésben a jövedelem mekkora hányadát számolták el a végzett munka, illetve a bevitt földterület alapján. Az alacsonyabb típusú termelőszövetkezeten belül például az I. típusban csak a szántást és a vetést végezték közösen, így a jövedelem felosztásakor elsősorban a bevitt föld játszott döntő szerepet. Ezzel szemben a III. és IV. típusban már minden munkafázist közösen kellett végezni, s így a jövedelem túlnyomó hányada a végzett munkán alapult, még akkor is, ha fizettek valamilyen jelképes földbérleti díjat a bevitt földért. Ezek az ún. magasabb típusúak (III., IV.) hasonlítottak leginkább a kolhozformára, mintaalapszabályaik a szovjet kolhozalapszabály másolatainak tekinthetők.[38]

Az említett átmeneti engedmények azonban nem kérdőjelezik meg azt a tényt, hogy az 1940-es évek végétől – a mezőgazdaság szovjetizálásnak szerves részeként – annak a kolhozmodellnek az erőszakos átültetése indult meg, amelyet a Szovjetunióban az 1935-ös alapszabály rögzített.[39] S ezen a dátumon rögtön el is gondolkodhat az olvasó: vajon mennyiben tekinthető

[35] *Swain, N.:* Eastern European Collectivisation i. m. 497–534.

[36] Bulgária jelentett kivételt, mivel itt 1950-től csak egyfajta, a szovjet kolhozra nagyon hasonlító forma létezett. A többi országban minimum kettő, de volt, ahol három- vagy négyfajta szövetkezetet is engedélyeztek. *Demeter Gábor:* A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Horváth S.–Ö. Kovács (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás i. m. 387–389.

[37] Jugoszláviában 1949 májusában négy típust dolgoztak ki. A IV. típus már a föld közös tulajdonán alapult, míg a másik három típusban megmaradt a magántulajdon, amiért különböző mértékű bérleti díjat fizettek. *Bokovoy, M.:* Peasants and Communists i. m. 120–125.

[38] *Swain, N.:* Eastern European Collectivisation i. m. 507–508.

[39] A nyolc fejezetre tagolódó kolhoz mintaalapszabály részletesen szabályozta a közös és háztáji földhasználat kérdéseit, a termelési eszközök és az állatok bevitelét, a tagok jogait és kötelességeit, a közös munka megszervezését és díjazását, valamint a kolhoz és az állam viszonyát. Lásd: Primernüj usztav szelkszohozjajsztevennoj arteli. In: Szobranije zakonov i raszporjazsenik rabocse-krest'janskovo

modernizációnak egy olyan modell átvétele, amely egy másfél évtizeddel korábbi szervezeti formán alapult? A választ a következő fejezetek adják meg erre a kérdésre.

pravityel'sztva SZSZSZR. 1935. 11. sz. Magyarul: A szovjet mezőgazdasági artelek minta-alapszabálya. Bp. 1952.

CÉLKERESZTBEN A FALUSI OSZTÁLYELLENSÉG, A KULÁK

„48-ban vagy 50-ben Rákosi tartott egy nagy beszédet, amikor azt mondta, hogy a nagyparasztok fölfalják a kisparasztokat. És ezeket a nagyparasztokat kulákoknak nevezték el. A szó ismeretlen volt, de később megszoktuk. Na, most a kulák az egy üldözött, egy nem kívánatos, egy utálatos és egy szemét ember volt, bár magyarok voltunk, ugye, arra mindent rá lehetett kiabálni, azt lehetett üldözni, abba bele lehetett rúgni."[1]

Habár a dátumban bizonytalan volt az interjúalany, de a beszéd lényege olyannyira beleivódott az emlékezetébe, hogy több mint negyven év távlatából is visszaköszöntek a Rákosi Mátyás által használt kifejezések. Nézzük meg, mit is tartalmazott az 1948. augusztus 20-án Kecskeméten elhangzott nevezetes beszéd! „Két út áll a magyar dolgozó parasztság előtt. Az egyik út a régi, a megszokott, a túlzásba vitt egyéni gazdálkodás, ahol mindenki csak magával törődik, ahol az az elv uralkodik, hogy aki bírja, marja. Ennek az elvnek elkerülhetetlen, törvényszerű következménye az, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat, a nagy kulák gazdák tovább erősödnek, tovább gazdagodnak, és tönkreteszik a gyengébb, dolgozó parasztságot. […] A demokrácia nemcsak a dolgozó parasztság szövetkezését támogatja, de gondoskodik róla, hogy a kulák nagygazdák fája ne nőjön az égig, hogy korlátok közé szorítsák a kulák terjeszkedést."[2]

Ez a Rákosi-beszéd nem véletlenül rögzült a parasztság emlékezetében úgy, mint az erőszakos kolhozosítás és kuláküldözés nyitánya. A háttérben az húzódott meg, hogy a felgyorsuló szovjetizálás folyamata az ipar után elérte az agrárszektort is. 1948 június végén a Jugoszláv Kommunista Pártot bíráló Kominform-határozat jeladás volt az MDP számára is. A párt agrárszakértőjének számító moszkovita politikus, Nagy Imre azon a véleményen volt, hogy a mezőgazdaság három szektora (egyéni/kapitalista, szövetkezeti, állami) tartósan egymás mellett fog létezni, és a népi demokrácia „sem gazdasági, sem politikai meggondolásból nem mondhat le a kapitalista szektor döntő tagozatának, a kisárutermelő parasztbirtokoknak gazdasági fejlesztéséről és ezen az alapon a középparasztsággal való szövetség szilárdításáról".[3] Az új helyzetben a Nagy Imre-féle hosszabb, fokozatos átmenet koncepciónak már nem volt realitása, ő maga önkritikára kényszerült, s az új agrár-

1 Interjú Modla Ferenccel. Részlet *Sághy Gyula:* Kulák Golgota című dokumentumfilmjéből.

2 A dolgozó parasztság a szövetkezés útját választja. Rákosi Mátyás elvtárs hatalmas beszéde a kecskeméti új kenyér-ünnepen az ország gazdasági és politikai helyzetéről. Szabad Föld 4. (1948) 35. sz. 1.

3 *Rainer M. János:* Nagy Imre. 1896–1953. Politikai életrajz. I. Bp. 1996. 383.

politikai irányvonal kialakításában Gerő Ernő mint a gazdaságpolitika első számú felelőse jutott meghatározó szerephez.

A kollektivizálás megindításához az MDP ekkor még nem rendelkezett megfelelő, kiépített országos apparátussal.[4] Ennél is nagyobb probléma volt, hogy a párttagság jelentős tömegeit is meg kellett még győzni a kollektivizálás szükségességéről. Itt ütött vissza, hogy Rákosiék – érzékelve a magyar parasztság kolhozellenességét – a háború utáni néhány évben tagadták, hogy a szovjet rendszer bevezetésére készülnek. Ebben a helyzetben az egyetlen feladat, amihez jó eséllyel láthatott hozzá a párt vezetése, az a kulákság elleni harc volt, amivel egyúttal látványosan bizonyíthatta, hogy elhatárolódik a Jugoszláv Kommunista Párt parasztpolitikájától.

A minél gyorsabb cselekvés jegyében az MDP Politikai Bizottság 1948. július 13-i ülésén kimondták: „a döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak."[5] A tervezett intézkedések fő csapásirányát a földtulajdon és földhasználat korlátozásában jelölték ki.[6] Hamarosan megkezdődött a munkaeszközeik (főleg a traktorok, cséplőgépek) kisajátításának folyamata is.

A „kulákok", „zsírosgazdák", „basaparasztok" bűneit és kártevéseit kipellengérező propagandakampány nagy lendülettel indult 1948 második felében.[7] 1949 elejére azonban kiderült, hogy sem a vidéki pártszervezet, sem a helyi közigazgatás nem boldogult az új osztályellenség meghatározásával.[8] A parasztpolitikában mutatkozó problémákat Rákosi rendkívül zavarónak tartotta, különösen azért, mert ekkor már nagy intenzitással folyt az első ötéves terv előkészítése. Közismert, hogy a tervidőszak alatt a párt jelentős előrelépést akart elérni a kollektivizálás terén. Rákosi a Központi Vezetőség

4 *Gyarmati György:* A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság 34. (1991) 2. sz. 51–63.

5 MNL OL M-KS-276. f. 53. cs. 2. ő. e. Jegyzőkönyv a Politika Bizottság 1948. július 13-i üléséről. 4. napirend: Az agráriummal kapcsolatos javaslatok. Ea.: Donáth Ferenc.

6 MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 8. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1948. augusztus 25-i üléséről. 3. Mezőgazdasági rendeletek tervezete. a) A mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. Ea.: Dégen Imre. b) A mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról. Ea.: Donáth Ferenc. Lásd: 9000/1948. Korm. r. a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. Magyar Közlöny 1948. augusztus 29. 1923–1925.

7 Az agitációs és propagandaeszközök áttekintésére lásd: *Tóth Judit:* Kulákbánat. Kulákellenes propaganda a Ludas Matyiban. Székesfehérvár, 2021. 88–108., 129–139.; *Závada Pál:* Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956. Bp. 1991. 92–100.

8 *Bolgár Dániel:* A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (Szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Bp. 2008. 50–93.

1949. március 5–7-i maratoni ülésén is ezzel a problémával indította az ötéves terv mezőgazdasági fejezetének tárgyalását.[9]

„Gyakran hallom vidéki elvtársainktól, hogy nem tudják, ki a kulák, mert az a meghatározás, ami a 350 aranykorona kataszteri tiszta jövedelemnél vagy a 25 hold földnél húzza meg az alsó határt, lefelé is, felfelé is kivételeket mutat. Amikor azonban nem elméletben, hanem gyakorlatban vetjük fel a kérdést, kiderül, hogy mindenki pontosan tudja, ki a kulák a falujában. Nem csak azt tudja, hogy bérese van, hogy kupeckedik, hogy spekulál, uzsorás, kizsákmányoló. Pontosan tudja azt is, hogy ki az, aki a lányát nem engedi középparaszt fiához férjhez menni, vagy fiának nem engedi, hogy középparaszt lányát vegye feleségül. [...] A faluban mindenki tudja, hogy a kulákbálra kiket hívnak meg, és kiket nem engednek be. Megvan az előreköszönés rangsora és száz más ismertetőjel, amelyeket a mi falusi elvtársainknak szintén tudnia kell, elemeznie kell, és akkor nem fogja eltéveszteni, hogy ki a kulák és ki nem az. [...]

Mindenünnen azt halljuk, hogy az eddigi korlátozás meg se kottyan a kulákoknak, hogy a kulák tovább gazdagszik, házakat vásárol, kocsmákba társul be, magas kamatra pénzt ad ki, és száz és száz módon tovább folytatja spekulációját, uzsoráskodását. Ugyanazzal a törvényszerűséggel, amellyel a nagy krumpli felül kerül és a kicsi alul, ha a zsákot rázzuk, a dolgozó parasztság és kulákság közötti szabad versenyben feltétlenül a kulák győz, és a dolgozó paraszt marad alul. Nem hiába hirdette Lenin: A kulákok a legvadállatiasabb, legdurvább kizsákmányolók, kik a többi országban a történelem során nem egyszer állították vissza a földesurak, cárok, papok, kapitalisták hatalmát. A kulákok többen vannak, mint a földesurak és a kapitalisták. A népnek azonban a kulákság mégis csak kisebbsége. [...] A háború alatt ezek a vérszopók a nép nyomorán nyerészkedtek, ezreket és százezreket harácsoltak össze a gabona és egyéb termékek árának emelése útján. Pókok a kulákok, melyek a háború tönkretette parasztok és éhező munkások vérén híztak kövérre. Piócák, melyek a dolgozók vérét szívták, annál jobban gazdagodva, minél jobban éhezett a munkás a városokban és a gyárakban. Vámpírok, melyek kezükbe ragadták és ragadják a földesúri földeket, s újra, meg újra igába görnyesztik a szegény parasztokat."[10]

Rákosi előadói beszédének ezen pontjánál érdemes egy kicsit megállni, hiszen helyenként szó szerint ismételte Sztálin vonatkozó téziseit. A cselekvési program meghatározásához is innen vette a mintát. Így fogalmazott: „Itt az ideje, hogy a kulákság korlátok közé szorítását végre komolyan vegyük.

[9] MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 5. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Vezetőség 1949. március 5–7-i üléséről. 1. napirend. A belpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea.: Rákosi Mátyás.

[10] Uo.

Minden pártszervezetünket és az állam végrehajtó szerveit rá kell szorítani arra, hogy a kulákság korlátok közé szorítására hozott intézkedések valóban csak a kulákokat érjék, és semmi körülmények között ne sújtsák a középparasztságot vagy éppen a szegényparasztságot. [...] Az elvtársaink tudják, hogy minden kuláknak, kivétel nélkül, van valami vaj a fején, van valami takargatnivalója, van valami, ami őt ellenszenvessé teszi a középparaszt előtt. Ezeket kell kiteregetni és a középparaszt elé tárni. *Ahol pedig a kulák előre merészkedik, vagy megszegi a demokrácia törvényeit, nem termel, nem szolgáltat be, feketézik, spekulál, uzsoráskodik, ott kíméletlenül le kell rá csapni. A kuláknak csak a kemény kéz imponál.* [...] A mi Központi Vezetőségünk fő kérdése most, hogy ezt a politikát következetesen, szívósan véghezvigyük."[11] (Kiemelés tőlem – V. Zs.)

Abban nincs semmi meglepő, hogy Rákosi minden pártszervezetet be akart vonni a kulákellenes harcba, hiszen a demokratikus centralizmus értelmében a felsőbb pártszervezet határozata kötelező volt az alsóbb pártszervezetekre, s így végső soron minden párttagra.[12] Figyelemre méltó viszont, hogy a feladat végrehajtása során számított „az állam végrehajtó szerveire" is, ami sokat elárul arról, hogy milyen hatalomkoncentrációt valósított meg az MDP már 1949 tavaszán.

Az elkövetkezőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan „szorította rá" a pártvezetés az államigazgatást és az igazságszolgáltatást a kulákkorlátozó intézkedések végrehajtására. A transzmisszió szempontjából a Belügyminisztériumnak volt kulcsszerepe, hiszen felügyelete alá tartozott a közigazgatás, a rendőrség és 1949 végéig formálisan még az Államvédelmi Hatóság is. Ugyanakkor közismert, hogy az ÁVH vezetője, Péter Gábor erőteljesen törekedett arra, hogy ellenőrzése alá vonja a BM apparátusát.

A belügyi tárca vezetője, Kádár János 1948 augusztusi kinevezésétől fogva megkülönböztetett figyelmet szentelt a pártvezetés által kijelölt feladat végrehajtásának. Huszár Tibor Kádár belügyminisztersége kapcsán éppen a politikai látásmód érvényesítését tartja az egyik fő jellegzetességnek.[13] Ezt jól példázza, hogy 1949 március folyamán a BM kollégiumi ülésein háromszor is napirendre került a parasztpolitika, s azon belül is a kulákkérdés. A BM Politikai Kollégium 1949. március 7-i ülésén maga a miniszter egy önálló előadásnak is beillő, hosszú felszólalásban foglalkozott a kérdéssel.[14]

11 MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 5. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Vezetőség 1949. március 5–7-i üléséről. 1. napirend. A belpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea.: Rákosi Mátyás.

12 *Kornai J.:* A szocialista rendszer i. m. 65–93.

13 *Huszár Tibor:* Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. 1. Bp. 2001. 128–136.

14 A Kádár által létrehozott BM Politikai Kollégium jogállása 1949. március 3-i hatállyal változott. A pártirányítás erősítése érdekében az MDP PB valamennyi minisztériumban pártkollégiumot hozott létre, melyek az MDP Titkárság felügyelete alá kerültek. A BM esetében a kollégium összetéte-

„Pártunk parasztpolitikájában mindenkor a lenini meghatározások voltak érvényesek, de ebben a kérdésben egy kicsit el vagyunk maradva. Párttagságunk nincsen tisztában a lenini parasztpolitikával, és a falun elmaradtunk a szocializmus megteremtésével. Ez ma pártunk központi kérdése. A szocializmus építése az iparban és a kereskedelemben biztató stádiumban van, falun viszont még csak az előfeltételek megteremtésénél vagyunk. Falun a szocializmusnak még csak előhírnökeivel találkozunk (pl. traktorállomás).[15] Amint pártunk már régebben megállapította, a szocializmust nem lehet csak a városban építeni, hanem azt meg kell kezdeni falun. Ennek technikai, politikai és egyéb feltételei vannak, és *az kell, hogy a párt gerince tisztában legyen feladattal.*

A leninizmus parasztpolitikája lényege hármas: a szegényparasztra támaszkodva a kulák ellen szüntelen harcot folytatva a középparaszttal szövetséget kell teremteni. Ezeket a feladatokat külön nem lehet megoldani, és egyiket sem lehet elhanyagolni.

Azért, hogy a párt munkáját megkönnyítse, Rákosi elvtárs megismertette a szegényparaszt, a középparaszt és a kulák meghatározását. Szegényparaszt az, akinek egyáltalán nincs földje, vagy csak annyi van, hogy abból nem tud megélni, és kénytelen külön bérmunkát vállalni (földmunkás, néhány holdas gazda). Ez a párt támasza a falun. A kulák meghatározása is egyszerű, a kulák: a kizsákmányoló. Mi azt szoktuk mondani, hogy általában a 25 holdon felüli gazda kulák. Ez a meghatározás nem pontos, mert az a kulák, aki rendszeresen bérmunkát vesz igénybe, tehát kizsákmányol. Természetesen a kizsákmányolás uzsorakölcsönök vagy termelőeszközök kölcsönzésének formájában is megnyilvánulhat. A középparaszt meghatározása viszonylag a legnehezebb. A középparaszt olyan föld tulajdonosa, amelyik földjét maga és családja munkájával meg tudja művelni, és ebből megél. Ez fennáll még akkor is, ha alkalmilag bérmunkást foglalkoztat. Eszerint lehet egy négyholdas kertész középaraszt, és lehet ez 27 holdas gazda is középparaszt, ha földje rossz és művelése külterjes. […] A lenini parasztpolitika a forradalom különböző szakaszain változásokon ment át. Az első szakasz az, amikor a munkásosztály az egész parasztsággal szövetségben áll. Ez addig van, amíg meg nem dönti a kizsákmányoló rendszert. Ezért volt az, hogy mi a 200 holdon felüli parasztbirtokokat érintetlenül hagytuk. *Ezután kezdődik egy olyan szakasz, amikor a munkásosztály már harcol a kulák ellen.* De a szocializmus építésének idején a munkásosztály a szegényparasztságra támaszkodva a

le csak annyiban változott, hogy ekkortól Péter Gábor is részt vett az üléseken. Uo. 134.; *Gyarmati György:* Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve. Bp. 1999. 115–146.

[15] A gépállomást emlegették traktorállomásként is ekkoriban, mivel az eredeti szovjet megnevezés: gép- és traktorállomás volt.

középparaszttal már szövetségben van, és úgy folytatja a következetes harcot a kulákok ellen.

Ebben a kérdésben le vagyunk maradva, és a kérdés helyes ismeretét meg kell adni az államapparátus számára is. Ebben a harcban az államapparátus és az adminisztráció kérdése sem közömbös."[16] (Kiemelés tőlem – V. Zs.)

Látható, hogy Kádár beszédében szinte szó szerint visszaköszöntek Rákosi útmutatásának főbb elemei. Friss volt az élmény, hiszen aznap, amikor véget ért a KV hivatkozott ülése, már össze is ült a BM Kollégiuma.[17] A belügyminiszter felszólalása második részében rátért a gyakorlati kérdésekre. Itt hamar kiderült, hogy a kuláküldözés nem pusztán terv, hanem számos területen már meg is indult:

„A kulák elleni harc adminisztratív vonalon is folyik. A pénzügyi hatóságok nagyobb adót vetnek ki rá, apróságokért nagyobb büntetéseket szabnak ki rá stb. Ennek következtében a kulák is megérti, hogy a proletariátus van hatalmon. Amikor a kulák megmozdul a rendszer ellen, éreznie kell a hatalom öklét. Ezen a téren sok hiba volt, mert igen sok szegény- vagy középparasztot büntettek meg ahelyett, hogy a kulákkal éreztették volna a munkásállam szigorát. Kádár elvtárs itt kihangsúlyozta, hogy az öklöt csak akkor kell éreztetni, ha a kulák megmozdul. Ilyenkor figyelmeztetésben és »kioktatásban« kell részesíteni. Az ilyen kioktatásnál mindig meg kell mondani, hogy ha kulák létére csendben maradt volna, nem lett volna baja. Ezen a téren – mondotta Kádár elvtárs – több leleményességre van szükség, és minden eszközzel kell tudni ütni. A legkisebb visszaélésnél elkobozni a rádióját, ha becsapja az államot, elvenni a jószágát stb."[18]

A felsorolt adminisztratív intézkedésekhez hozzátehetjük, hogy a szorgalmazott „leleményesség" terén valóban nagy „előrelépés" történt az elkövetkező években. A megyei levéltárakban kutatva tömegével bukkanhat a kutató olyan esetekre, amikor a legkülönbözőbb ürügyek – burgonyabogár keresésének elmulasztása, tűzbiztonsági előírások megsértése, harapós kutya szabadon engedése stb. – miatt került sor bírságok kiszabására.

Kevésbé ismert azonban a szakirodalomban annak a speciális államvédelmi szervnek a létezése, tevékenysége, amelyről a belügyminiszter mint a kuláküldözés hatékony eszközéről számolt be. „Az AVH-n belül egy szerv alakult – jelentette be Kádár elvtárs – azzal a különleges feladattal, hogy a renitenskedő kulákokat »kioktassák«. Lenin elvtárs azt mondta, hogy a kulák is alkalmazkodik, ha érzi az erőt. Ahol valamilyen megmozdulás van, ott az ÁVH-nak ez az operatív csoportja gyorsan beavatkozik, és ellátja a kulákok

[16] ÁBTL 2.1. XI/8 V-150346 BM Kollégiumi ülések anyagai. 1949. március 7.
[17] *Huszár T.:* Kádár i. m. 134.
[18] ÁBTL 2.1. XI/8 V-150346 BM Kollégiumi ülések anyagai. 1949. március 7.

baját. Ez azonban nem elegendő, mert egy-egy ilyen akció előtt és után a rendőri szervek és a közigazgatási hatóságok állandóan legyenek akcióban. Ennek érdekében egy-egy ilyen eseménynél a párt, az ÁVO, a rendőrkapitány és a jegyző üljön össze, és vitassák meg a kérdést. Egy ilyen akció hosszú időre kigyógyít egy falut. A kulákok elleni harcban több elevenség és harci szellem kell. Mi boldogok vagyunk, hogy proletárdiktatúra van, de a kulák erről nem tud semmit. Pedig elsősorban neki kellene éreznie. […] Ezzel a kérdéssel minden vonalon az ÁVH-nál, a rendőrségnél és a közigazgatásnál egyaránt állandóan és minden értekezleten foglalkozni kell. Ha Rákosi elvtárs olyan részletesen foglalkozott vele, nekünk is bele kell mélyednünk az anyagba."[19]

Épp az említett „kulákverő brigád" kapcsán alakult ki egy kis vita a kollégiumi ülésen. Így rögzítette ezt a jegyzőkönyv: „Kádár elvtárs beszámolójához elsőnek Péter elvtárs szólt hozzá. Kifejtette, hogy az utóbbi időben az ÁVH jelentő szolgálata mind több kulák-megmozdulást tartalmaz. Nem minden esetben maga a kulák viszi véghez a megmozdulást, gyakran a szegényparasztot küldi. Beszámolt Péter elvtárs arról, hogy Kádár elvtárs javaslata szerint felállítottuk azt a gyorsan mozgó különleges csoportot, amely ilyen esetekben kiszállásokat végez. Itt döntő fontosságú a gyorsaság, mert a kiszállásnak akkor kell megtörténnie, amikor az esemény még friss, és a kulák még győzelmi érzésben van. A kuláknak látnia kell, hogy bár ő győzelmet érez, a hatóság már ott van és megtorlást alkalmaz. […] A különleges csoport munkájával kapcsolatban elmondotta továbbá Péter elvtárs, hogy a munka igen nehéz, és valószínűleg két ilyen csoportra lesz szükség. […]

Felszólalásában Péter elvtárs felvetette azt a gondolatot, hogy a különleges csoport a kiszállásait szürke rendőri egyenruhában hajtsa végre. Kádár elvtárs válaszában először erre tért ki, és két érvvel magyarázta, hogy miért helyesebb, ha új egyenruhánkban végezzük a kiszállásokat. Az új egyenruha egyik jelentősége éppen abban van, hogy a fejlődés irányát dokumentálja. *Jobb a kulákot az új egyenruhában megverni, mert ez a megmagyarázásnak nem rossz módja*. Városban megvalósítottuk a proletárdiktatúrát, de vidékefaluja válogatja: *van olyan falu, ahol kifejezetten kulák-, burzsoádiktatúra van. Ezért kell ezeken a helyeken különleges szervek segítségével, különleges módszerekkel beavatkozni*. El kell érni, hogy a kulák reszkessen, a szegény örüljön, ha meglátja az új egyenruhát. A másik érv az volt, hogy a mi hatalmunk igazságos, és ezért nincs szükségünk arra, hogy ezt a fellépésünket ilyen értelemben konspiráljuk. A lapok nem fognak írni róla, de azt mi nem bánjuk, ha az emberek beszélik. […]

[19] Uo.

Balassa[20] felvetette, hogy a szürke ruhát azért látná helyesebbnek, mert ha a vidéki rendőrőrsök megszokják, hogy ez a munka az ÁVH feladata, akkor ők »átengedik a terepet«, és ezen a téren passzívakká válnak. Ha pedig úgy látják, hogy ezt a munkát a rendőrség végzi el, úgy az akcióban példát látnának. Kádár elvtárs erre válaszolva kijelentette, hogy az aggály jogos, de ennek orvossága az, hogy az ügy megbeszélésébe mindenkor vonják bele a helyi rendőrség vezetőjét, az akcióban pedig mindenkor vegyen részt a helyi őrs minden tagja. [...] Ezután Kádár elvtárs beszélt arról, hogy fel kell állítani – Péter elvtárs javaslata szerint – a második ilyen csoportot is. Kijelentette, hogy ehhez 20-30 jó embert a központi kiképző zászlóaljtól át kell helyezni az ÁVH-ra. Megjegyezte, hogy ennek a központi karhatalmi szervnek jelentősége olyan arányban csökken, amilyen arányban fejlődik az ÁVH karhatalma. Megjegyezte, hogy ezeknek a csoportoknak egy-egy politikailag képzett vezetőre és egy-egy helyettesre van szükségük."[21] (Kiemelés az eredetiben)

A BM Kollégium 1949. március 16-i ülésén már egyértelműen a kulákkorlátozással összefüggő gyakorlati feladatok kerültek napirendre. Kádár a konkrét helyi tapasztalatokat is értékelte, s ezek között Hajdú megyére, mint negatív példára utalt.

„Hajdú megyei rendőri szerveink a megyei bizottság ösztökélésére járásonként megkezdték az összefüggő kulákellenes akciók megindítást. Ezt úgy intézték, hogy mindazokat a módszereket, amelyeket az instrukciók folyamán kaptak, okkal, ok nélkül kezdték alkalmazni. Ez annyit jelent, hogy nem értették meg azt, hogy ezeket az eszközöket akkor kell kezdeni alkalmazni, amikor okot találunk rá, vagyis amikor valami felüti a fejét. A Hajdú megyeihez hasonló esetekkel mozgósítjuk az egész kulákságot, és lehetetlenné tesszük, hogy magunk szabjuk meg: az ellenség mely rétegével lépünk harcba. Nem szabad olyan erőt kihívni, amelyet mindennapi eszközökkel nem tudunk elintézni." Az államvédelmi szervek által követendő stratégia lényege tehát így foglalható össze: „ezeket az eszközöket akkor kell kezdeni alkalmazni, amikor okot találunk rá, vagyis amikor valami felüti a fejét".[22]

A kulák meghatározása körüli kaotikus helyzetnek úgy vetett véget a pártvezetés, hogy 1949 tavaszán bizottságokat küldött ki Bihar, Hajdú, Borsod, Győr, Zala és Pest vármegye tizenhat községébe. Az volt a feladatuk, hogy az adó- és egyéb nyilvántartások alapján egyenként megvizsgálják a falu legmódosabb „elemeit", majd a helyi MDP és DÉFOSZ titkár segítségével közülük kiválasszák „a tényleges kulákokat", s ezáltal elősegítsék az „optimális" kulákhatár megállapítását. Az MDP Titkárság az 1949. május 25-i ülésén a

[20] Dr. Balassa Gyula ekkor országos rendőrfőkapitány volt.

[21] ÁBTL 2.1. XI/8 V-150346 BM Kollégiumi ülések anyagai. 1949. március 7.

[22] ÁBTL 2.1. XI/8 V-150346 BM Kollégiumi ülések anyagai. 1949. március 16.

többféle előterjesztett altenatíva közül a legszigorúbbat, azaz a 25 hold vagy 350 aranykorona kritériumot fogadta el az alábbi kitétellel: „Semmi esetre sem lehet kivételt tenni olyanokkal, akiknek a földművelés mellett egyéb foglalkozásuk van."[23] Ettől kezdve az első Nagy Imre kormány 1953. július 4-i megalakulásáig ez volt az érvényben lévő kulákhatár Magyarországon.

Az így rögzített kritériumok tükröződtek a következő években a kulákok zaklatására leginkább alkalmas beszolgáltatási és adórendszerben is. A mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatásáról évente megjelenő rendeletekben 25 kh volt az a birtokhatár, amely fölött progresszíven emelkedtek a terhek.[24] Az adózás terén a mezőgazdaság-fejlesztési járulékról kiadott 1949. évi rendelet hozott fordulatot.[25] Ezt az adófajtát a köznyelvben hamarosan „kulákadóként" emlegették. Nem véletlenül. Ez lett az alapja az ún. „kuláklistának".[26] Érdemes tehát részletesen megvizsgálni, kikre vonatkozott ez új adókötelezettség.

„(1) Az olyan mező- és erdőgazdasági ingatlan (továbbiakban: birtok) után, amelynek területe a 25 kataszteri holdat vagy kataszteri tisztajövedelme a 350 koronát eléri vagy meghaladja, mezőgazdaságfejlesztési járulékot (a következőkben: járulékot) kell fizetni.

(2) A 15 kataszteri hold vagy ennél kisebb területű birtok után járulékot még akkor sem kell fizetni, ha annak kataszteri tisztajövedelme a 350 koronát meg is haladja. Ugyancsak nem kell járulékot fizetni a birtok után, akkor sem, ha a birtok területe a 25 kataszteri holdat meg is haladja, azonban kataszteri tisztajövedelme 150 koronánál nem több.

(3) Az olyan birtok után, amelynek területe a 15 kataszteri holdat, kataszteri tisztajövedelme pedig a 150 koronát eléri vagy meghaladja, járulékot kell fizetni, ha a gazdálkodónak mező- és erdőgazdasági ingatlanból származó jövedelmén kívül általános jövedelemadó alá eső más jövedelemforrásból is van jövedelme, és ez az évi 5000 forintot meghaladja. [...]

23 MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 45. őe. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1949. május 25-i üléséről. Javaslat a Titkárság számára a kulák-középparaszt határ kérdéséről, 1949. május 24. Ea.: Gerő Ernő.

24 Már az 1948/49-es rendelet kimondta, hogy egy 25 kh-as gazdaságnak háromszor, egy 50 kh területűnek négyszer annyi terményt kellett beszolgáltatni a szántóként nyilvántartott területe minden egyes holdja után, mint egy 5 holdas gazdaságnak. Erről bővebben lásd: *Erdmann Gyula:* Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba 1993. 93–98.

25 1948-ban, a bevezetésekor 15 kh volt ennek a különadónak a határa. Az 1949. májusi országgyűlési választások előtt megváltoztatták a határt, s összhangba hozták a Titkárság által meghatározott kulákkritériumokkal.

26 *Hantó Zsuzsa:* Kulákok. Megkülönböztetés, megtörés, megsemmisítés. Rubicon 21. (2010) 9. sz. 44–57.; *Kávási Klára:* Kuláklista. Bp. 1991. *Nagy József:* A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. Múltunk 44. (1999) 3. sz. 41–97.

(9) A járulékfizetési kötelezettség megállapításánál a kert- és szőlőművelési ágban nyilvántartott földrészleteket háromszoros területükkel kell számításba venni." [27]

A rendelet idézett részletei rávilágítanak arra, hogy a kulák kategóriába igen sokféle „falusi osztályellenség" belefért. Kuláklistára kerülhettek a kocsmárosok, malomtulajdonosok, ha rendelkeztek földdel és mezőgazdaságon kívüli jövedelemmel is. Őket „kupeckulák", illetve „ipari kulák" névvel emlegették mind a hivatalos iratok, mind a helyi lapok cikkei. Az „értelmiségi kulák" fogalom pedig utalhatott a helyi tanítóra vagy plébánosra is.[28] Mindazokról (kb. 65–70 ezer fő), akiket ezzel a „büntetőadóval" megterheltek, készült egy lista, amelyről a későbbiekben akkor sem lehetett lekerülni, ha pl. földfelajánlás révén a tulajdonos már kevesebb földet birtokolt, mint 1949-ben.[29]

1950 őszén a Belkereskedelmi Miniszter külön rendelkezett a kuláknak minősülő termelők beadási hátralékairól.[30] Az elszámoltatás végrehajtására bizottságokat hoztak létre. Feladatuk lett, hogy a kulák művelése alatt álló területen termett egész mennyiségre terjesszék ki az elszámolást, továbbá, hogy felkutassák az esetleg elrejtett terménymennyiséget is. Miután kiderült, hogy a megyékre lebontott terménybegyűjtési tervek nem teljesülnek, a Belkereskedelmi Miniszter megrendelésére az Igazságügyi Minisztérium közbelépett, s az alábbi „Szigorúan titkos" leiratot küldte valamennyi megyei bírósági elnöknek: „A beszolgáltatás, a terményfelesleg begyűjtése és a beszolgáltatási kötelezettséget elmulasztókkal szembeni bűnvádi eljárás tehát elsősorban harc kérdése, és ezt a harcot az igazságszolgáltatási szervek csak akkor vívhatják meg, ha gondoskodnak a megindult bűnvádi eljárások gyors befejezéséről és a bűnösökkel szemben hozandó ítéletek megfelelő súlyosságáról. Az ügyek túlnyomó többsége előállításos lesz. Ezért is a bíróságok

[27] 4113/1949. Korm. r. az 1949. évi mezőgazdasági fejlesztési hozzájárulás kivetéséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. I. Bp. 1950. 384–386.

[28] Máig megdöbbentő látlelet a korról az a „lapszemle", amelyet Závada Pál a Viharsarok Népe című megyei napilap 1949–153 közötti cikkeinek elemzése alapján állított össze. *Závada P.:* Kulákprés i. m. 213–233. A téma jelen van az újabb kutatásokban is. Lásd: *Eitler Ágnes:* Nyelvi erőszak a Rákosi-diktatúra kulákpolitikájának eszköztárában. In: Bárth Dániel (Szerk.): Vetésforgó II. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Tudományos Diákköréből. Bp. 2020. 103–124.

[29] Ez a szigor számos párthatározatban testet öltött. Pest megye példáján lásd: *Tóth Judit:* Kuláklisták, társadalmi listák Pest megyében. In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 61–79.

[30] 15.260/1950. Bk. M. sz. rendelet az 1950/51. évi állami terményvégrehajtása tárgyában. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1950. II. Bp. 1951. 512.

vezetői a legszorosabb kapcsolatot tartsák ezekben az ügyekben a vádhatóságok vezetőivel."[31]

Dr. Sömjén Pál főosztályvezető leirata az alábbi útmutatással zárult: „Bízom abban, hogy az elnök Kartárs körültekintő vezetésével és szoros kapcsolatával a bíróságokkal a bíróságok ezt a felmerült újabb feladatot is lelkes és fegyelmezett munkával sikeresen fogják megoldani. Ezt biztosítandó fenti szempontokat Elnök kartárs haladéktalanul vigye le a felügyelete alá rendelt bíróságok vezetői felé, hogy az érdekelt büntető tanácsokkal az elnökök tárgyalják át a fentieket." [32]

Az idézett leiratot hiába keresnénk az Igazságügyi Közlönyben. Hasonló a helyzet azokkal a bizalmas, illetve titkos utasításokkal, amelyeket a miniszter, miniszterhelyettes vagy éppen egy-egy főosztályvezető küldött a megyei bíróságok és ügyészségek vezetőinek, hogy az osztályharcos igazságszolgáltatás szempontjai szerint befolyásolja a bírói jogalkalmazást.[33] A kommunista párt vezetői tehát nem elégedtek meg a „megbízhatatlan" bírák eltávolításával, hanem egy olyan – a társadalom számára láthatatlan – hálót fontak a bíróságok köré, amely biztosította a folyamatos beavatkozás és kontroll lehetőségét.

„Az önálló ügyészségi szervezet megalakulásáig az eljárások – »válogatás« utáni – megindítása és maga a »válogatás« is az Igazságügyi Minisztérium keretei között született utasítások szerint történt oly módon, hogy arról egyidejűleg értesítették a bíróságok elnökeit a »teendő intézkedés« céljából."[34] Jól példázza ezt a folyamatot a zsizsikes gabona beszolgáltatása ügyében 1950 őszén készített minisztériumi állásfoglalás.

„A bíróságok elé elég nagy számban kerülnek olyan cselekmények, amikor a vádlott zsizsikes gabonát szolgáltat be. Ezekben az ügyekben a gyakorlat ingadozó, indokolatlan eltéréseket mutat, amiből az látszik, hogy a kérdés elvileg nem tisztázott. Célszerűnek tartom, hogy Elnök Kartárs a felügyelete alá tartozó bíróságokat a következő értelemben tájékoztassa: Zsizsikes termény beszolgáltatása esetén *éles különbséget kell tennünk aszerint, hogy a beszolgáltató kulák-e vagy pedig kis-, illetve középparaszt*, kormányzati érdek, hogy a zsizsikfertőzés ellen minden intézkedés megtörténjen, bírósági szerveinkre pedig e körben az a feladat hárul, hogy azokat, akik tudatosan

[31] Az Igazságügyminisztérium utasítása a termények elszámolásával kapcsolatban meginduló bűnügyekben követendő eljárásról. 1950. október 13. In: Horváth Ibolya et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 4. Bp. 1995. 358.

[32] Uo. 359.

[33] Az igazságügy korabeli működési mechanizmusaiba részletes betekintést nyújt az alábbi forrásgyűjtemény: *Révész Béla:* Iratok az Igazságügyi Minisztérium történetéből (1944–1990). 1. kötet. 1944–1956. Bp. 2018.

[34] *Kahler Frigyes:* Szemtől-szembe a múlttal. Válogatott írások. Győr 1999. 15.

zsizsikes gabonát szolgáltatnak be, és ezzel esetleg nagy mennyiségű más gabona fertőzését idézik elő, megfelelően megbüntessék. Ebbe a körbe tartoznak azok az esetek, amikor a gondatlanság olyan fokú, hogy megközelíti a szándék határát. A kuláknak minden módja és eszköze meg van ahhoz, hogy úgy a raktározásnál, mint a bevitelnél gondoskodjék a fertőzés elkerüléséről, ha ennek ellenére zsizsikes gabonát ad be, úgy teszi ezt azért, mert károsító szándék vezeti, vagy legalábbis jól felfogja azt, hogy a zsizsikfertőzés mit jelent, de épp népi demokráciánkkal szemben beállítottsága folytán nem teszi meg a szükséges intézkedéseket. Ezért a zsizsikes gabonát beszolgáltató kulákot, a törvény szigorával kell súlytani."[35] (Kiemelés tőlem – V. Zs.)

Az osztályharcos logika ma is döbbenetes példáiként említendők az ún. feketevágásos ügyek lefolytatásához adott útmutatók. A korabeli jogi szabályozás szerint feketevágásnak minősült minden olyan eset, amikor a parasztgazda az általa felnevelt jószágot vágási utalvány vagy vágási engedély nélkül vágta le. A számos példa közül most egy olyat idézünk fel, amelyet 1951 elején az ügyészségekhez juttatott el az Igazságügyi Minisztérium. „Az eddig lefolytatott nyomozások eredményeként megállapítható, hogy a feketevágók főként kulákok, kik a szocializmus építését ez úton úgy akarják akadályozni, hogy közellátásunk ellen intéznek támadást, és mesterségesen hiányt okozva a városi dolgozók zsírellátását igyekeznek megakadályozni. De megállapítható az eddigi nyomozásokból az is, hogy a feketevágók között van sok olyan politikailag még nem elég képzett, nem elég öntudatos szegény- és középparaszt is, aki a kulákok ellenséges befolyása alá került. Elnök (vezető), Közvádló kartársat ezért utasítom, hogy azokban a feketevágásos ügyekben, amelyeknek tettese kulák, az ügyet minden esetben előállítással vigye a bíróság elé és megfelelően erélyes vádképviselettel hasson oda, hogy elrettentően szigorú ítélet hozassék, tekintettel arra is, hogy a bíróságok az ilyen ügyeket eddig túl enyhén bírálták el."[36]

Az már-már az abszurditás határát súrolja, hogy az igazságügy-miniszter ezt a nyílt jogegyenlőtlenséget még az egyes állatfajok szerint is érvényesítette. Borjú feketén vágása esetén a következőre hívta fel a figyelmet: „Ha a cselekményt kulák követi el, 6–12 havi büntetés mutatkozik általában arányosnak. Kis- és középparasztok ügyeiben 2–3 havi fogház mutatkozik arányosnak, amely azonban kirívó eseteket kivéve felfüggesztendő." Sertés-feketevágás esetén így hangzott az útmutatás: „ha a kulák kaphatott volna vágási engedélyt (családtagok száma stb.), általában 3–5 havi, ha ilyet nem szerezhetett

[35] Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója a zsizsikes gabona beszolgáltatás ügyében. 1950. október 5. In: Horváth I. et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 3. i. m. 318.

[36] Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója az államügyészségek részére az ún. feketevágásos ügyekben követendő eljárásról. 1951. január 15. In: Horváth I. et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 4. i. m. 388.

volna be, 6–8 havi szabadságvesztés büntetést tartok indokoltnak, a hentes a kulákkal egyformán bírálandó el. Kis- és középparaszt esetében általában felfüggesztett, rövid tartamú szabadságvesztés büntetés a megokolt."[37]

Az alkotmányban rögzített törvény előtti egyenlőség helyébe egyértelműen az osztályhelyzet alapján történő diszkrimináció lépett. Ez nemcsak a büntetési tétel kiszabását határozta meg, hanem már a nyomozás menetét is befolyásolta, sőt kihathatott arra is, hogy az adott ügyet rögtönítélő bíróság tárgyalta-e.

Ez teljes egyértelműséggel megfogalmazódott abban a tájékoztatóban, amit az Igazságügyi Minisztérium küldött az államügyészségek részére: „A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban elkövetett bűncselekményekre vonatkozó utasításaimban nyomatékosan utaltam arra, hogy az ügyészségek a gyanusítottak osztályhelyzetét messzemenően vegyék figyelembe és minden ügy érdemi elintézésénél arra törekedjenek, hogy a bíróságok és ügyészségek munkája a Magyar Dolgozók Pártja és a Kormány parasztpolitikájának érvényesülését segítse elő." [38]

A teljesíthetetlenné váló gazdasági terhek, a megbélyegzés, megszégyenítés változatos technikái kiegészülve a fizikai bántalmazással, a személyi szabadságtól és a vagyontól való megfosztással, kitelepítéssel, a statáriális ítéletekkel együtt néhány év alatt megtették a hatásukat.[39] A kuláküldözés brutális végrehajtásával három-négy év alatt likvidálták a kuláknak minősített gazdaságok közel felét, nem is beszélve egyéb javaikról (nagygépeikről, állatállományukról, épületeikről stb.) 1951–52-re megroppant a birtokos gazda elit ereje. Bármikor felhasználható, potenciális bűnbakként azonban még hosszú ideig számon tartotta a kulákokat a hatalom.[40]

[37] Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója az államügyészségek részére az ún. feketevágásos ügyekben követendő ítélkezési gyakorlatról. 1950. október 25. In: Horváth I. et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1. i. m. 304.

[38] Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója az államügyészségek részére a mezőgazdasági termeléssel összefüggő bűncselekményeknél az osztályhelyzet figyelembevételéről. 1950. december 12. In: Horváth I. et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 4. i. m. 380.

[39] Történészek, szociológusok, néprajzkutatók saját diszciplinájuk eszközeivel, különböző műfajokban dolgozták fel ennek a rétegnek a drámáját. Hozzátehetjük: még mindig maradt feladat. *Bíró Friderika–Für Lajos:* Búcsú a parasztságtól. I–III. Bp. 2013–2014.; Füzes Miklós (Szerk.): Kitaszítottak. II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról, 1950–1960. Bp. 2002.; Hantó Zsuzsa et al. (Szerk.): Kitaszítottak. I. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet". Bp. 2001.; Hantó Zsuzsa (Szerk.): Kitaszítottak. III. Családok munkatáborokban. Bp. 2006.; *Horváth Attila:* Kulákok elleni koncepciós perek. In: Schlett A. (Szerk.): Földindulások i. m. 69–99.; *Őze Sándorné–Őze Sándor:* Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely 2005.; *Sipos András–Závada Pál:* Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyújtogató kulákok" pereiről. Bp. 1989.

[40] A kutatók eddig még csak érintőlegesen foglalkoztak azzal, hogy a kuláklisták 1953-as megszüntetése után miképpen tartották nyilván ezt a továbbra is ellenségként kezelt csoportot. *Nagy Varga Vera:* Alkalmazkodás és ellenállás: volt kulákok egy mezővárosban. In: Kocsis Gyula (Szerk.): Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás. Cegléd 1995. 49–105.; *Sáfár Gyula:* Kiszolgáltatva és kifosztva – Mozai-

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: Célkeresztben a falusi osztályellenség. Kulákok az osztályharcos igazságszolgáltatás gépezetében. In: Pallai László (Szerk.): „Kitaszítottak". Emberek, sorsok, politika Magyarországon a XX. század közepének Magyarországán. Hajdúnánás 2012. 121–142.

kok a kuláküldözés Békés megyei történetéből. Bárka 22. (2014) 1. sz. 81–85.; *Tóth J.:* Kulákbánat i. m. 60–75.

A PARASZTSÁG MEGPRÓBÁLTATÁSAI A SZTÁLINI AGRÁRPOLITIKA ÉVEIBEN

A kollektivizálás előkészítése

„Hiába építjük a szocializmust a városban, ha a falun tovább él a kapitalizmus, és visszahúz bennünket, meggátolja a város és falu emelkedését egyaránt. Ha fel akarjuk emelni mezőgazdaságunk színvonalát és vele együtt a dolgozó parasztság életszínvonalát, ehhez ugyanúgy, mint az iparban, a nagyüzemi termelési eszközök [...] bőséges alkalmazása szükséges."[1]

Ezek a mondatok az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség 1948. november 27-i ülésén hangzottak el, annak a beszámolónak a részeként, amelyben Rákosi Mátyás a nemzetközi és belpolitikai helyzet elemzése kapcsán rögzítette a pártvezetés előtt álló legsürgősebb, új feladatokat. Rákosi zárszavában a mezőgazdaság helyzetével kapcsolatban már konkrét ütemtervet adott meg: „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90%-a és a magyar föld 95%-a rendes szocialista, közös, társas művelésben művelje a földjét."[2]

A „rendes szocialista, közös, társas művelés" megvalósításához a mintát a Szovjetunió adta. A szovjet példa tanulmányozása és elterjesztése terén azonban komoly elmaradásban volt a MDP – ismerte el a párt főtitkára: „meg kell változtatni azt a módot, ahogy pártunk eddig a szovjet kolhozok kérdését kezelte. Ebben a tekintetben mi négy esztendeje szakadatlan védekezésben, defenzívában voltunk. Amikor láttuk, hogy a horthysta reakció menyire befeketítette és megrágalmazta a Szovjetunió kollektív, közös földművelési rendszerét, elálltunk attól, hogy ezt a kérdést megvilágítsuk. Azt hittük, hogy már maga az a körülmény, hogy mi a kolhozokat ismertetjük és magyarázzuk, parasztság körében azt a benyomást fogja kelteni, hogy mi Magyarországra mechanikusan, gépiesen át akarjuk vinni a szovjet kolhozokat. Ennek a magatartásnak az lett az eredménye, hogy helyettünk a magyar reakció, a kulákok, a demokrácia ellenes papok magyarázták a parasztoknak, hogy mi a kolhoz. [...] Itt az ideje, hogy ezen a téren gyökeresen változtassunk, és minden rendelkezésünkre álló erővel módot adjunk a magyar dolgozó parasztságnak arra, hogy megismerkedjék a szovjet kollektív

[1] MNL OL M-KS-276.f. 52. cs. 4. ö. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-én tartott üléséről. 2. A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea.: Rákosi Mátyás.

[2] Uo.

mezőgazdaságával. Ismerje meg és tanulja meg, hogy a kolhoz ugyanúgy magasabb mezőgazdasági termelési formát és kultúrát jelent, mint ahogy a szocializált, államosított ipar magasabb termelési forma, mint a kapitalista kizsákmányolásé."[3]

Az MDP a kollektivizálási stratégiáját kezdetben azokra a rétegekre (mezőgazdasági bérmunkások, cselédek) alapozta, akik nem jutottak földhöz 1945-ben. Az ő földéhségükre építve próbálta a szövetkezeti termelés felé terelni a szegényparasztságot.[4] A mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló 1948. augusztus 29-én megjelent kormányrendelet 25 kh-ban maximálta a földbérlet felső határát. Ha a bérlő saját tulajdona és bérleménye a 40 kh-at együttesen meghaladta, az e feletti bérleteket szintén ki lehetett sajátítani.[5] Ez az intézkedés, ahogy az előző fejezetben volt róla szó, elindította a gazdagparasztság tulajdontól való megfosztását, ugyanakkor az így felszabaduló földterületek révén a szövetkezeti gazdálkodás népszerűsítését is szolgálta. Meghatározták ugyanis, hogy az igénylők között azok élveztek előnyt, akik vállalták a földterület közös művelését, vagy földbérlő-szövetkezet, vagy a földműves-szövetkezet földbérlőcsoportja keretében.[6] A közös termelést folytató csoportok kedvezményekben részesültek például mind a gépállomási szolgáltatások igénybevételénél, mind a termelési szerződések megkötésekor.[7]

Mindezen intézkedések együttes hatásaként az 1948 őszén igénybe vett 245 ezer kh terület 60%-a osztatlan közös bérletbe, 40%-a pedig egyéni használatba került. Az összes földterülethez képest a legtöbb területet Szolnok, Csongrád, valamint Békés és Hajdú megyékben sajátították ki. A föld közös bérlésére, illetve művelésére a legnagyobb mértékben Szolnok, Hajdú, Bihar, Békés, Csongrád és Szabolcs megyékben vállalkoztak. A dunántúli megyékben inkább az egyéni kishaszonbérlet dominált.[8] Ezek a regionális sajátosságok jól tükrözik, hol koncentrálódott a gazdag parasztság, s egyúttal azt is, hol volt még magas a föld nélküliek aránya.

[3] Uo.

[4] Ennek a szegényparaszti rétegnek a korabeli tapasztalatai jelennek Vincze Mihály visszaemlékezésében, aki egy tizenegy gyermekes falusi gulyás családjában született 1925-ben. A memoárból részleteket közöl az alábbi publikáció. *Szulovszky János:* „Ezekről az esetekről nem nagyon szeretünk beszélni." Egy nagyhegyesi memoáríró parasztember visszaemlékezései az ötvenes évekre. In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 453–500.

[5] Lásd: 9000/1948. Korm. r. a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről. Magyar Közlöny 1948. augusztus 29. 1923–1925.

[6] Uo.

[7] *Honvári János:* A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964. Győr 2003. 375–401.

[8] MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 64. ő. e. Megyei jelentések a földbérlő-szövetkezetekről és földbérlő csoportokról.

Hamarosan azonban kiderült, hogy milyen paraszti alkalmazkodási stratégia rejlett a szövetkezeti forma terjedése mögött. A pártvezetés meglepődve szembesült, hogy azok a törpe- és kisbirtokosok, akik a szövetkezeti formát választották a bérelt földek művelésére, saját földjeiket egyáltalán nem vitték be a közösbe. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság elé kerülő jelentés megállapította: „*Az eddig megalakult közösen termelő csoportok rossz és rendezetlen helyzete azzal a veszéllyel fenyeget, hogy kompromittálják, lejáratják a termelőszövetkezeti mozgalmat, és megnehezítik a jövőbeni fejlődést.*"[9] (Kiemelés az eredetiben) Erre a helyzetre reagálva a bizottság úgy határozott, hogy központilag kidolgozott működési szabályzatokkal kell tiszta helyzetet teremteni. Az 1948. december végén megjelent FM rendelet – részint a bolgár tapasztalatok figyelembevételével – a termelőszövetkezeti csoportoknak három típusát különböztette meg.[10] Az I. típust hivatalosan „általános termelőszövetkezeti csoportnak", a köznyelvben inkább táblás csoportnak nevezték. A II. típus neve „átlagelosztású termelőszövetkezeti csoport", a III. típusé pedig „közös termelőszövetkezeti csoport" volt. Ez a III. típusú téeszcsé hasonlított leginkább a kolhozra. Ekkor még mind a három típus a földműves-szövetkezetek keretében működött, az önállósodásukra csak később került sor.

Habár a szövetkezésnek a beszerzés, értékesítés és fogyasztás terén komoly tradíciói voltak Magyarországon (pl. a Hangya szövetkezet),[11] a szovjet mintára szerveződő, közös gazdálkodást folytató termelőszövetkezet (kolhoz) nem sok vonzerővel bírt. A közép- és kisbirtokos parasztok meggyőzése érdekében intenzív propagandakampány bontakozott ki.[12] A Mezőgazdasági Kiállítás mindig sok látogatót vonzott, így 1949-ben a központi témája a szövetkezeti mozgalom lett. „Bemutatjuk a Szovjetunió mezőgazdaságát, a cári elmaradottságból hogyan ért el mostani nagy fejlettségéhez, a kolhozokat, mint a legfejlettebb szövetkezeteket. […] Bemutatjuk a szövetkezeteket fejlődésükben, hol voltak a múltban, hol vannak a jelenben és hova akarjuk fejleszteni őket. […] Bemutatjuk a szövetkezeteket, mint a dolgozó parasztság fegyverét a kulákság elleni harcban. Bemutatjuk a modern technika döntő

[9] MNL OL M–KS 276. f. 85. cs. 3. ő. e. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága 1948. november 17-i ülésének jegyzőkönyve. 1. Termelőszövetkezeti csoportok szanálási terve, működési szabályzatok, gazdasági megsegítés terve. Ea.: Hegedűs András.

[10] 14 000/1948. Korm. r. Magyar Közlöny 1948. december 20. 278. sz.

[11] *Fehér György:* A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor, 1831–1906. Bp. 2019.; *Gyenis János:* A magyarországi szövetkezeti mozgalmak története. A kezdetektől 1945-ig. Bp. 1994. 93–124.; *Ieda Oszamu:* Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. Agrártörténeti Szemle 32. (1990) 1–4. sz. 158–175.

[12] *Farkas Gyöngyi:* „Ötéves tervért, békéért! Több gabonát a hazának!" Mezőgazdasági propaganda az 1950-es évek Közép- és Kelet-Európájában. In: Estók János (Főszerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2011–2012. 183–201.

jelentőségét, a gépesítést, úgy a szövetkezés megsegítése, mint a kulákság kiszorítása terén."[13]

A kolhozrendszer népszerűsítése terén sokat vártak a Szovjetunióba látogató első magyar parasztküldöttségtől. A nyolcvan főt számláló delegáció 1949. május 27. és július 3. között tartózkodott a Szovjetunióban.[14] Már a kint tartózkodásuk idején riportok sora jelent meg a Szabad Föld és a Szabad Nép hasábjain.[15] A Magyar Rádióra is nagy szerep hárult.[16] Az agitációs munka java a hazaérkezés után kezdődött. A parasztküldöttség tagjainak részvételével országszerte nagygyűléseket tartottak, kb. 350–400 helyen. A szovjet mezőgazdaság eredményeit bemutató, több mint száz képből álló képsorozatot is körbevitték az országban.[17]

Az intenzív agitáció ellenére sem nőtt a téeszcsék vonzereje, ráadásul a már megalakult gazdaságokban is sok problémát észleltek a mezőgazdasági irányítás helyi szervei.[18] A tőlük beérkező jelentések alapján az FM Termelőszövetkezeti Főosztály 1949 végén a következőkre hívta fel a figyelmet: „Termelőszövetkezeti csoportjaink fejlődésében a főveszély: a kapitalista veszély. […] A kapitalista veszély abban nyilvánul meg, hogy a tagok boldogulásukat – munkájuk szerint – nem a termelőszövetkezet keretein belül keresik, hanem egyéni gazdaságuk termőerejének növelése érdekében igyekeznek kijátszani a rendelkezéseket."[19] Azok a parasztok tehát, akik I. vagy II. típusú téeszcsébe léptek be, arra törekedtek, hogy megtartsák az egyéni kisgazdaságukat is. Ez magyarázta, hogy igyekeztek minden bevételt kiosztani, s elzárkóztak a beruházási tartalék és üzemi alap létesítésétől. A korabeli kimutatások szerint 1949 közepén minden harmadik téeszcsétagnak volt egyéni

13 MNL OL M–KS 276. f. 85. cs. 12. ő. e. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága 1949. február 7-i ülésének jegyzőkönyve. A Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállatvásár alapelvei.

14 A küldöttséget Erdei Mihály, a DÉFOSZ alelnöke és Keresztes Mihály, földművelésügyi államtitkár vezette. A csoport egyik fele a Voronyezs, Sztálingrád és Micsurinszk térségét, a második pedig a Rosztov körüli mezőgazdasági üzemeket kereste fel. Szabad Nép 1949. július 24. 1–2. Mit láttunk a Szovjetunióban? A Szovjetunióban járt magyar parasztküldöttség levele a magyar dolgozó parasztsághoz.

15 A Szabad Nép 1949. június 2-ától, a Szabad Föld pedig június 5-étől közölte a riportokat.

16 A rádió propagandaszerepéről bővebben lásd: *Applebaum, A.:* Vasfüggöny i. m. 212–228.; *Simándi Irén:* Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1949–1952. Bp. 2015.

17 MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 165. ő. e. A DÉFOSZ Központ jelentése a TSZCS népszerűsítéséről.

18 1949-ben még csak éppen elkezdték létrehozni a járási pártbizottságokon működő mezőgazdasági osztályokat, így a megyei szerveknek kellett közvetlenül foglalkozni a téeszek szervezésével. 1950-ben viszont már a járási pártbizottságokra és a járási mezőgazdasági osztályokra is lehetett számítani. Az viszont továbbra is gondot jelentett, hogy a helyi közigazgatás átszervezése, a tanácsrendszerre való áttérés éppen 1950-ben fejeződött be. *Gyarmati György:* A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011. 160–165.

19 MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 24. d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1950. január 7-i üléséről. A termelőszövetkezeti csoportok helyzete 1949 végén.

gazdasága.[20] Erre a problémára reagált az 4185/1949. Korm. sz. rendelet, ami előírta a földbehozatali kötelezettséget – de a várt hatás elmaradt, inkább tömeges kilépésekre került sor.[21]

A III. típusú téeszcséknél nem annyira földbevitellel volt a gond, hanem azzal, hogy a tagok nem tartották be az alapszabály lényegi elemeit. Nem alakították ki az állandó közös munkaszervezetet, vagy nem megfelelően alkalmazták a munkaegység-elszámolást. Nagyobb volt a háztáji a megengedettnél, s nem vitték be az igás állatokat a közösbe.[22]

Az első kampány: az intézményesített erőszak évei

Az 1949-es év szerény eredményeket hozott a termelőszövetkezeti gazdálkodás terén. Bebizonyosodott, hogy a földhiányban szenvedő rétegek hajlandók voltak ugyan belépni az I-es és II-es típusú szövetkezeti csoportokba, de a hatalom várakozásaival ellentétben a magasabb kollektivizáltsági fokot jelentő, a kolhozra hasonlító típusba már nem léptek át. Ezzel szembesülve Rákosiék változtattak a kollektivizálás addigi módszerein. 1950-ben előre meghatározták, hogy az egyes megyékben hány új termelőszövetkezeti csoportot kell létrehozni az év folyamán. Az előkészítés részeként Rákosiék azt demonstrálták, hogy a szövetkezetesítés iránti igény tömegméretűvé vált a magyar paraszti társadalomban, így a pártvezetés csak teret enged ennek az alulról jövő igénynek. Ezt a célt szolgálta a termelőszövetkezeti csoportok és gépállomások első országos tanácskozása, amelyet 1950. január 24–25-én rendeztek meg Budapesten. Rákosi Mátyás is felszólalt a rendezvényen, a parasztságnak szánt üzenete így szólt: „ez a tanácskozás azt mutatja: a termelőcsoportok tagjai meggyőződtek róla, hogy helyes volt az út, amelyre pártunk vezette őket, mint ahogy helyes volt az az út, amelyre előttünk felszabadítónk a nagy Szovjetunió parasztsága rálépett".[23] Az esemény nagy sajtónyilvánosságot

[20] Uo.

[21] Ezek a paraszti reakciók jól nyomon követhetők a rendőri napi jelentések dekódolása révén. MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 64.-66. ő. e. A BM IV/1.b. Kiértékelő Csoport összefoglalói a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos rendőri jelentésekről, 1949. január–december.

[22] Szőlő- és gyümölcstermő vidékeken a kint hagyott szőlő és gyümölcstermő területet egyszerűen letagadták, vagy azokat szántónak, illetve konyhakertnek minősítve jelentették be. A háztáji területét csoportértekezleti határozatokkal a rendelettől eltérően nagyobb mértékben állapították meg. Az igás állatokat visszatartották egyéni gazdaságaikban, azokkal fuvaroztak, vagy eladták a belépés előtt. Ha mégis bevitték, akkor nagyon magas árat kértek érte, s vagy elérték ezt, vagy ha nem, akkor megegyezés hiányában a téesz vezetése szemet hunyt afelett, hogy a belépés előtt másutt adják el készpénz fejében. Uo.

[23] Szabad Nép 1950. január 26. „Pártunk jó utat mutatott, amikor a dolgozó parasztságnak a szövetkezeti termelést ajánlotta". Rákosi elvtárs beszéde a termelőcsoportok és gépállomások küldötteinek országos tanácskozásán.

kapott. A rádió különböző műsoraiban és heteken keresztül foglalkoztak vele.[24] Figyelemreméltó, hogy a kevés női résztvevő ellenére a korabeli média mennyire igyekezett előtérbe helyezni őket. Ez tükröződött a tanácskozásról készült filmhíradóban is.[25]

Az országos értekezlet éppen csak lezárult, s az MDP Politikai Bizottsága 1950. január 26-án már döntött a számszerű fejlesztés üteméről. Az év folyamán a téeszcsék számát 1350-ről 2500–2700-ra, területüket az addigi 400 000 kh-ról 7–800 000 kh-ra akarták növelni, a családok számát pedig 50 ezerről 100 ezerre.[26] A kitűzött terv elérése érdekében az előző évinél jóval nagyobb méretű tagosítási kampányt terveztek: „Az őszi fejlesztés érdekében 1000 községben mintegy 1200 tszcs részére a múlt évihez hasonló tagosítást és 200 községben mintegy 200 tszcs részére birtokrendezést kell végrehajtani."[27]

Közismert, hogy a tagosítás eredetileg a szétaprózódott birtoktestek egyesítését, egy tagba, azaz egy táblába vonását célozta az észszerűbb gazdálkodás elősegítése jegyében. Ezzel szemben a kollektivizálási kampányokhoz kötődő tagosítások funkciója az volt, hogy gyengítsék a paraszti ragaszkodást a földhöz. A tagosítás elsődleges célja ekkor már az volt, hogy a megalakuló termelőszövetkezet számára a falu határában megszerezzék a legjobb földeket, s azokból összefüggő területeket alakítsanak ki. Ennek érdekében igénybe vehették a téeszbe belépni nem akaró egyéni gazdák földjeit, oly módon, hogy számukra a határ más részein csereingatlant ajánlottak fel. Habár a jogszabályok hangsúlyozták, hogy a csereingatlannak azonos minőségűnek és értékűnek kell lenni, a valóságban gyakran rosszabb minőségű és távoli csereföldeket adtak. Sőt a tagosítás végrehajtási rendelkezései tartalmazták azt is, hogy a kulákok ügyeit a legutolsó helyre kell sorolni.[28]

24 MTVA Rádióarchívum. Műsorborítéktár. Így dolgozunk a szövetkezetekben! 1950. január 28., A falu hangja. 1950. január 29., A Falurádió negyedórája. 1950. február 1.

25 Magyar Filmhíradó, 1950/5. Termelőszövetkezetek és gépállomások dolgozóinak tanácskozása.

26 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 44. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1950. január 26-i üléséről. 2. A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, javaslatai a mozgalom továbbfejlesztésére és a termelőszövetkezeti pártszervezetek kiépítésére és megerősítésére. Ea.: Hegedüs András és Kristóf István.

27 Az 1949. évi tagosítást megelőzően a párt Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályáról egy delegáció utazott Bulgáriába, s ott két hónapon keresztül gyűjtött tapasztalatokat a tagosítással kapcsolatban. *Keserű János:* Parasztsorsfordítók között. Bp. 2007. 42–43.

28 Több fejezetet is szentel e fontos kérdéskör vizsgálatának egy nemrégiben befejezett és nyilvános védés előtt álló doktori disszertáció: *Luka Dániel:* Földbirtokpolitika Magyarországon 1944–1967. A földbirtokszerkezet átalakításának vizsgálata a földtulajdont és a földhasználatot érintő jogszabályalkotás és jogalkalmazás alapján. PhD-értekezés. Pécs 2021.; *Nádasdi József:* Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949–1956. Agrártörténeti Szemle 34. (1992) 1–4. sz. 154–218.

3. táblázat
A részleges és az általános tagosítások száma
1949–1953

Megnevezés	1949	1950	1951	1952	1953
Részleges tagosítás	463	1 013	714	834	104
Általános tagosítás	*	352	200	311	98

Forrás: MNL OL M–KS 276. f. 74. cs. 10. ő. e.
Az FM jelentése a tagosításokról, 1953. április 25.

Az 1949. évi tapasztalatokra reagálva 1950-ben határozott volt a törekvés, hogy az egyéni gazdák búvóhelyeiként értékelt egyszerűbb szövetkezeti formák helyett rögtön a III. típusba akarták beléptetni a parasztokat.[29] Egyidejűleg megfogalmazódott egy új, a kolhozra minden eddiginél jobban hasonlító szövetkezeti forma kialakításának igénye. Ezzel a kérdéssel a Politikai Bizottság is foglalkozott 1950 elején. A vonatkozó határozat kimondta: „1950 tavaszán, kellő előkészítés után, a tagság demokratikusan kifejezett elhatározása alapján, a gazdasági és politika szempontból legfejlettebb 10–15 termelőszövetkezeti csoportot fejlettebb típusú Mezőgazdasági Termelő Szövetkezetté kell átszervezni, amely *csak annyiban fog különbözni a szövetkezet kolhoz-típusától, hogy még nem nacionalizált földön gazdálkodik.*"[30] (Kiemelés tőlem – V. Zs.)

A tavasz folyamán megalkották az önálló termelőszövetkezet szabályzatát.[31] Fontos megemlíteni, hogy ebbe még egyetlen egy utalás sem került be a szovjet kolhozokra. Az érvelés a nagyüzemi termelés gazdasági előnyeit, az abból származó növekvő jövedelmet s a parasztság javuló életkörülményeit hangsúlyozta.[32] A magyar szabályzat felépítése is egyszerűbb volt, mint az 1935-ös kolhozalapszabályé.[33] A földbeviteli kötelezettség egyértelműen megfogalmazódott, s egyúttal a földjáradék-fizetés is. Egyéni használatban – ahogy ekkor nevezeték: „háziművelésben" – maximum 1/2–3/4 hold ma-

[29] MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 24.d. 1950. január 7. Az előkészítésről lásd: MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 162. ő. e. Az önálló III. típusú termelőszövetkezetek alakításának elvi és szervezeti kérdései. 1950. január 16.

[30] MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 44. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1950. január 26-án tartott üléséről. 2. A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a termelőszövetkezeti mozgalomról, javaslatai a mozgalom továbbfejlesztésére és a termelőszövetkezeti pártszervezetek kiépítésére és megerősítésére. Ea.: Hegedüs András és Kristóf István.

[31] Eleinte működési szabályzat volt a neve, majd alapszabálynak nevezték, hozzátéve, hogy a termelőszövetkezetek csak e mintaszabályzat szerint működhetnek.

[32] 133/1950. (V. 7.) M.T. sz. rendelet az önálló termelőszövetkezetekről. TRHGY 1950. 303–304.

[33] Mindössze négy részből tevődött össze: A termelőszövetkezet ingatlanai és azok felszerelése; A termelőszövetkezet szervei; A termelőszövetkezet feladata; Az eredmény elszámolása. Uo. 304–305.

radhatott, ugyanakkor az állatlétszámot nem limitálták. Ezt az augusztus 11-én kiadott kormányrendelet pontosította azzal, hogy kimondta: „A tag saját és családtagjai háztartási szükségletére a háztáji gazdálkodásban tarthat: egy tehenet, egy növendékmarhát, egy kocát szaporulatával, öt juhot vagy kecskét, korlátlan számú baromfit, házinyulat és méhet, továbbá a család szükségletéhez mérten egy-két hízósertést."[34] Ekkortól a *háztáji gazdálkodás* kifejezés vált általánossá. Már a tavaszi rendelet szabályozta, hogy a közös munkát brigádok és munkacsapatok keretében kell végezni, s azt is, hogy a tagok munkáját munkaegységekben kell mérni és értékelni. A kötelező munkaminimumot viszont az augusztusi módosítás vezette be.[35]

Mindeközben a pártapparátus tagjai még mindig igen gyér ismeretekkel rendelkeztek arról, hogy milyen szövetkezetet is kellene létrehozni. A felkészítésük érdekében április elején az MDP falusi szemináriumain két foglalkozást kellett szentelni *A Szovjetunió szocialista mezőgazdasága* című tananyag feldolgozásának.[36] Egyúttal óriási kampány indult a kolhozforma leginkább érthetetlen elemének, a munkaegységrendszernek magyarázatára, oktatására. A tél folyamán az FM munkaegység-oktató brigádokat küldött vidékre.[37] Bekapcsolódott a kampányba a Falurádió is.[38]

Ezzel párhuzamosan a szovjet mezőgazdaság dicsőítése már minden nap szerepelt a rádió műsorán. A parasztságnak szóló Falurádió különböző rovataiban (Gazdakalendárium, A falu hangja, A Falurádió negyedórája, Gergely bácsi megmagyarázza stb.) rendszeres téma volt a termelőszövetkezeti rendszer népszerűsítése. Az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának heti érte-

[34] 205/1950. (VIII. 1.) M.T. sz. rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosításáról. TRHGY 1950. 385–387.

[35] Mind a női, mind a férfi téesztagoknak minimum nyolcvan munkaegységet kellett teljesíteni. A kisgyermekes anyáknak csak negyvenet. Uo. 386–387.

[36] Hat megye (Fejér, Békés, Zala, Somogy, Hajdú, Szabolcs) tapasztalatai alapján készült egy jelentés, amelyből képet alkothatunk a tanfolyam hatásáról. Sok helyről jelentették, hogy a szemináriumok elmaradtak, s az is általános volt, hogy „csak felszínesen, jelszavak ismételgetésével vették át a tananyagot, anélkül, hogy az elvi kérdéseket gyakorlati példákkal támasztották volna alá és a tényleges problémákat nem vetették fel. Pl. a munkaegység kérdést, amiben nagyon sok zavar mutatkozik, jóformán sehol sem tárgyalták meg a szemináriumok." MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 163. ő. e. „A Szovjetunió szocialista mezőgazdasága" c. tananyag feldolgozásának tapasztalatai, 1950. április 26.

[37] MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 24. d. A Földművelésügyi Minisztérium 1950. január 7-i ülésének jegyzőkönyve. Lásd a megvalósítást: 1950. febr. 11., ápr. 29.

[38] Az 1950. február 16-i osztályértekezletén az első napirendként Cs. Nagy László előadást tartott a munkaegységről. Hetente többször is foglalkoztak a témával. Általában a Szövetkezeti Híradó műsoraiban. A március 29-i osztályértekezleten is ez volt az egyik fő téma. „A munkaegységgel való számolást nem szabad napirendről levennünk, állandóan vinnünk kell, még hozzá úgy, hogy a napi feladatoknál mutassuk ki, hogyan történik annak elszámolása. Hetenként háromszor adjunk erről kommentárt. Felelős: Lukács Tibor." MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 163. ő. e. A Falurádió osztályértekezletei, 1950.

kezletein pontosan megtervezték, hogy milyen részkérdést miként népszerűsítsenek: hangjáték, helyszíni riport vagy beszámoló formájában tegyék-e.[39]

Mindeközben azonban még mindig megoldatlan volt az új nagyüzemek szakembergárdájának a kérdése. Erre reagált a Titkárság 1950. március 29-i határozata: „a mezőgazdasági szakoktatás egyik legdöntőbb feladata felnőtt káderekből – főként ipari munkásokból és szegényparasztokból – szakkérdésekhez értő vezetőket nevelni, a mezőgazdaság szocialista szektora és az agrárigazgatás számára". A második fontos feladatot abban jelölte meg, hogy „nagyobbrészt ipari munkás és szegényparaszt származású ifjakból nagyszámban képezzünk ki középfokon szakembereket".[40]

A felnőtt szakkáderek képzésére a szovjet mintának megfelelően egy ún. Akadémia keretében kerül sor, ahol három szak jött létre: gépállomási, állami gazdasági, téeszcsé (utóbbi szakon tanultak a mezőgazdasági igazgatásba kerülő káderek is). A Mezőgazdasági Akadémia 1950-ben költözött Gödöllőre.[41] Tavasszal kezdődött meg a szükséges épületek rendbe hozása, előkészítése, s ezzel párhuzamosan folyt az akadémia igazgatójának, helyetteseinek, tanszékvezetőinek kijelölése, valamint a tananyag előkészítése.[42]

A legnagyobb feladat mégis a hallgatók kiválasztása volt. Ezt az FM Szakoktatási Főosztálya koordinálta. Irányelv volt, hogy az Akadémia hallgatóinak 40%-a ipari munkás, 55%-a szegény- és középparaszt és 5% egyéb dolgozó legyen. A felvételi vizsgára hatszázötven hallgatót akartak behívni, akik közül ötszáz fő beiskolázását tervezték ősztől. Július 4-től szeptember 23-ig egy három hónapos előkészítő tanfolyamot szerveztek. Ezzel persze nemcsak felkészíteni akarták a hallgatókat az akadémiai tanulásra, hanem káderszempontból is meg akarták ismerni őket.[43]

39 MTVA Rádióarchívum. Műsorborítéktár. Gazdakalendárium: Példát mutatnak a kolhozparasztok a cukorrépa ápolásában. 1950. április 24., Gazdakalendárium: A kolhozok magas kukorica és burgonyatermésének egyik titka az idén való vetés. 1950. április. 25., Gazdakalendárium: Szarvasmarha-tenyésztés a szarajevói állattenyésztői kolhozokban 1950. április. 25., Reggeli krónika: Keveréktakarmányok vetése a Szovjetunióban és nálunk. Szovjet példák felhasználásával a szakszerű takarmányvetésért és termesztésért. 1950. április. 28., Összeállítás a világ parasztságáról: hogyan harcolnak az imperialista és a gyarmati országok dolgozó parasztjai a munkásosztály vezetésével felszabadulásukért, hogyan él a szovjet kolhozparasztság. 1950. április. 30.

40 MNL OL M–KS 276.f. 54. cs. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1950. március 29-i üléséről.

41 A kezdeti időszak problémáira lásd: MATE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár, Gödöllő. 11/b. 2. d.

42 Az egyik helyettes a tanulmányi-oktatási-nevelési ügyek felelőse lett, a másik a személyi, szervezési és gazdasági ügyekért felelt. A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság kiemelt figyelmet fordított a párttitkár kiválasztására. „Az Akadémia pártszervezetének titkárává politikailag jól képzett, pártmunkában jártas, lehetőleg ipari munkáskádert kell kiküldeni" – MNL OL M–KS 276. f. 85. cs. 53. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság 1950. június 12-i üléséről. 1. Jelentés a Mezőgazdasági Akadémia jövő évi tanfolyamának előkészítéséről. Ea.: Keserű János.

43 Uo.

A középfokú szakemberek képzésének megoldását egy már meglévő intézménytől remélték. A mezőgazdasági gimnáziumokat hároméves technikumokká akarták átszervezni. A kötelező éberség jegyében átvizsgálták a tanári kart, és június közepén elrendelték a 651 ív (!) terjedelmű, negyvenhat hiányzó tankönyv megírását szeptember 20-i határidővel.

A tizenegy hónapos képzés végén „mezőgazdasági technikus" oklevelet kaptak a tanulók. Huszonnégy növénytermesztési, tizenhat állattenyésztési, nyolc kertészeti (zöldség, gyümölcs, borász) és három erdészeti technikum jött létre. Az 1950–51-es tanévben induló első évfolyamra kétezer hallgatót terveztek beiskolázni.[44] Végül háromezer fő jelentkezett, így a szociális összetételt az elvárások szerint tudták alakítani, hiszen nagyobbrészt ipari munkás és szegényparaszt származású ifjakra akarták alapozni a technikumi képzést: 30%-ban munkások, 20%-ban a mezőgazdaság szocialista szektorában dolgozók, 30%-ban szegényparasztok, 10%-ban középparasztok, 10%-ban értelmiségiek és „egyéb kategóriák" gyermeke nyert felvételt.[45]

1950 nyarán az őszi „számszerű fejlesztésre" készülve elindult a rendcsinálás a már működő, ámde a hatalom elvárásaitól eltérően gazdálkodó téeszcséknél. A pártvezetés úgy értékelte, hogy azok a téeszcsék, ahol a tagok az állataikat nem akarták bevinni a közösbe, vagy túl nagy háztájit hagytak stb. – rossz példát jelenthetnek az őszi szervezés előtt, ezért még a nyár folyamán rá akarták szorítani őket a tovább szigorított alapszabály betartására.

A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság 1950. július 10-én javaslatot terjesztett elő a téeszek és téeszcsék alapszabályának kiegészítésére, azzal a céllal, hogy a téeszek és a III. típusú téeszcsék működési alapszabályában rendezni kell az alábbi kérdéseket: „A háztáji gazdálkodás kérdését, a háztáji gazdálkodásban feleslegessé vált gazdasági felszerelések, igavonó és haszonállatok kérdését, a munkaegység minimum kérdését, és az öregek, ideiglenesen munkaképtelenné vált és tanfolyamon résztvevő tagok kérdését."[46] Az FM megkapta a feladatot, hogy július 25-ig készítse el a vonatkozó rendeletet, s utána gondoskodjon arról, hogy a változásokat országszerte ismertes-

[44] MNL OL M–KS 276. f. 85. cs. 53. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság 1950. június 12-i üléséről. 2. Jelentés a mezőgazdasági technikumok szervezéséről. Ea.: Szőke Mátyás.

[45] MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 27. d. A Földművelésügyi Minisztérium 1950. november 30-i ülésének jegyzőkönyve. 4. Jelentés az Agrártudományi Egyetem és a mezőgazdasági technikumok 1950/51. tanévi benépesítéséről és az intézmények helyzetéről.

[46] MNL OL M–KS 276.f. 85. cs. 55. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság 1950. július 10-i üléséről. Javaslat a tsz-ek és tszcs-k alapszabályának kiegészítésére. Ea.: Matolcsi János.

sék. Részint a népnevelők, részint a sajtó útján is tudatosítani akarták az őszi szervezés előtt az alapszabály fenti módosításait.[47]

1950 nyarán fokozódott a kolhozmozgalom eredményeinek népszerűsítését célzó kampány. A KV Agitációs Osztálya kidolgozta az agitáció szempontjait, s ezeket június elején ismertette a sajtó, a rádió és a filmgyártás illetékes vezetőivel. Országos operatív bizottság felállítását határozták el. A tömegszervezeteket (DÉFOSZ, MNDSZ, EPOSZ) is bevonták a szervezésbe.[48] Egyúttal megkezdődött azoknak az üzemi pártszervezeteknek a felkészítése is, amelyeket falura akartak küldeni agitálni. Számukra június–július folyamán előadás-sorozatot tartottak a párt parasztpolitikájának alapelveiről.

Jó alkalmat adott erre 1950 nyarán, hogy újabb, immár kétszáz fős parasztküldöttség utazott a Szovjetunióba.[49] A hivatalos cél az volt, hogy a résztvevők ismerjék meg a Szovjetunió szocialista mezőgazdaságát, a kolhozok, szovhozok, gépállomások és tudományos intézetek rendszerét.[50] A delegáció tagjainak rendszeresen jelentéseket kellett írniuk arról, hogy milyen közvetlen tapasztalatokat szereztek arról „a minden képzeletet felülmúló fejlődésről", amely a szovjet mezőgazdaságban és a szovjet falvakban végbement.

Ezzel még nem ért véget a delegáció megbízatása.[51] Azt is mondhatnánk, hogy a munka java csak a hazatérésük után kezdődött, amikor is az országot járva beszámolókkal kellett bizonyítani az egyénileg gazdálkodó parasztok előtt a szovjet mezőgazdaság eredményeit.[52] Az országjárás során megkülönböztetett figyelem irányult a falusi nők aktivizálására. A pártvezetés azt akarta elérni, hogy minél több falusi nő vállaljon munkát a szocialista mezőgazdaság valamelyik szektorában (állami gazdaság, gépállomás, szövetkezet).[53] A Szovjetunióból hazatért delegáció női tagjait gyakran megszólaltatták az újságírók. „A kulákok idehaza igyekeztek előttünk a szovjet kolhozparasztok életmódját befeketíteni, mindenfelé azt terjesztették, hogy azoknak nincs semmijük, és a legnagyobb nyomorúságban élnek. Én, mint a Szovjetunió-

[47] A népnevelők sokrétű tevékenységének első történeti feldolgozására lásd: *Huhák Heléna:* Népnevelők a Rákosi-korszakban. Agitáció és mozgósítás a mindennapokban. PhD-értekezés. Bp. 2019.

[48] MNL OL M–KS 276.f. 85. cs. 50. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága 1950. április 28-i üléséről. 1. Javaslat a tsz-i mozgalom őszi fejlesztésére és annak előkészítésére. Ea.: Hegedűs András.

[49] Magyar Filmhíradó 1950/29. Parasztküldöttség elutazása a Szovjetunióba.

[50] MNL OL M–KS 276. f. 93. cs. 163. ő. e. A parasztküldöttség feladata és a tanulmányút eredménye.

[51] MNL OL XIX–K–1–ah 1. d. Erdei Ferenc miniszteri iratai. Magyar parasztküldöttség a SZ.U.-ban. 1950./1950. aug. 29-én Erdei tájékoztató értekezletet tartott a minisztériumban.

[52] MNL OL M–KS 276. f. 93. cs.163. ő. e. Előzetes tájékoztató jelentés a parasztdelegáció Szovjetunióban tett útjáról. 1950. augusztus 28.

[53] A falusi nők felé irányuló kampányok közül a legismertebb az, amelynek során traktoristának toborozták őket. *Farkas Gyöngyi:* „Gyertek lányok traktorra!" Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall 4. (2003) 13. 65–86.; *Honvári János:* Traktoros iskolák nőknek. Valóság 56. (2013) 7. sz. 55–80.

ban járt parasztküldöttség egyik tagja, *a saját szememmel győződtem meg* a kulákok hazugságairól, *a saját szememmel láttam a szovjet kolhozparasztok vidám, boldog, megelégedett életét.* [...] A szovjet kolhozparaszt családok élete engem is meggyőzött arról, hogy a mi számunkra is csak egyetlen út van a felemelkedéshez: a társas, nagyüzemi gazdálkodás útja."[54] (Kiemelés az eredetiben)

Az őszi téeszszervezésnek szerves részét képezte a kuláküldözés folytatása, nemcsak a propaganda eszközei, hanem pénz- és börtönbüntetések tömeges kiszabása révén is.[55] Ahogy az előző fejezetben már volt róla szó, amikor elmaradás mutatkozott a terménybegyűjtési tervek teljesítése terén, az elszámoltató bizottságok első útja a kuláklistán számon tartott gazdák és rokonaik portájára vezetett.

1950 őszén lett igazán intenzív eszköze a kulákok zaklatásának, meghurcolásának az a rendelet, amely még 1949 tavaszán a termelőszövetkezeti csoportok védelme érdekében lépett életbe. „Bűntettet követ el, s két évtől tíz évig terjedhető börtönnel, hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztésével büntetendő az, aki termelőszövetkezeti csoport alakulását megnehezíti, meghiúsítja, a megalakult csoportot működésében akadályozza, vagy annak fennmaradását veszélyezteti azáltal, hogy a) a termelőszövetkezeti csoport intézménye ellen izgat, arra rágalmazó vagy becsmérlő kijelentést tesz; b) a csoportba való belépéstől mást visszatartani törekszik; c) a csoport tagját vagy annak házanépét a csoporthoz tartozásuk miatt becsmérli, megszégyeníti vagy bántalmaz; d) a csoport tagját vagy mást a csoport érdekében kifejtett munkájában akadályozza vagy akadályozni törekszik."[56]

A rendeletben rejlő lehetőségekre az Igazságügyi Minisztérium a következőképpen hívta fel a bíróságok figyelmét: „A termelőszövetkezeti csoport elleni izgatás olyan bűncselekmény, amely miatt politikai és gazdasági fejlődésünk jelen szakaszában a büntető igazságszolgáltatás fegyverével elvileg kulákok ellen kell fellépni, akik ezt a bűncselekményt teljes tudatossággal követik el, mert tisztában vannak azzal, hogy a termelőszövetkezetek megalakulása és megerősödése véget vet az ő gazdasági hatalmuknak."[57]

A valóságban 1950 őszére a kulákként megbélyegzett családok többsége már a gazdasági ellehetetlenülés állapotába jutott. Ezt jól mutatta, hogy

54 Üzbég és tadzsik kolhozparasztok otthonában. Szabad Föld 1950. október 1. 4.

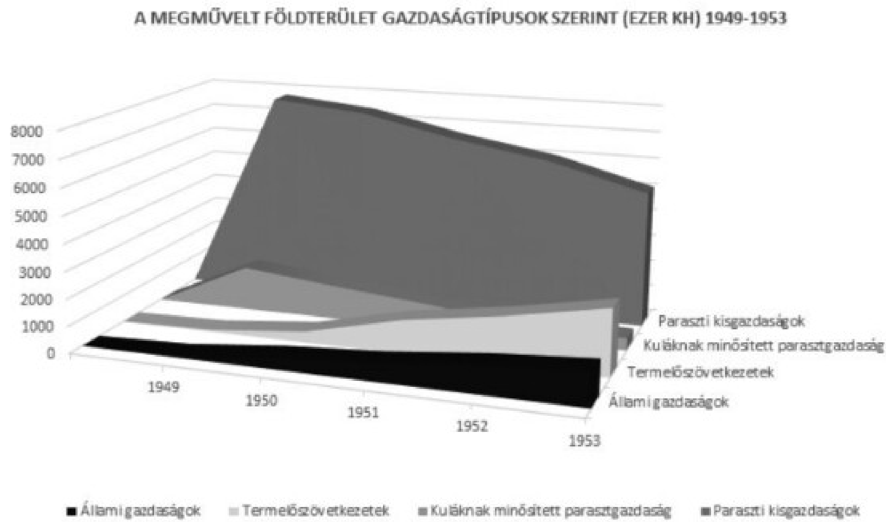
55 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 48. ő. e. Jegyzőkönyv a Politika Bizottság 1950. március 20-i üléséről. 2. napirend: A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a kulákság korlátozásáról. Ea.: Hegedűs András.

56 2.560/1949. (III. 19.) Korm. sz. rendelet a termelőszövetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk fokozott büntetőjogi védelméről. TRHGY 1949. II. Bp. 1950. 253–254.

57 Az Igazságügyminisztérium utasítása a termelőszövetkezeti csoportok elleni izgatások üldözésére. 1950. október 7. In: Horváth I. et al. (Szerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 4. i. m. 348–349.

1950–1951-ben tömegesen ajánlották fel földjeiket az államnak. 1948-hoz viszonyítva a kulákok kezén lévő földtulajdon 70%-kal csökkent, s 1952-re a kulákok több mint egyharmada teljesen földnélkülivé vált. A kulákok szántóterületének aránya legnagyobb mértékben Békés és Szabolcs-Szatmár megyében csökkent.[58]

1. ábra

Forrás: A szocialista mezőgazdasági üzemek működése, 1956.
Statisztikai időszaki közlemények 1957. 7. sz. 5–12.

Az elrettentő példa mégsem járt együtt azzal, hogy a parasztság széles tömegei meginduljanak a közös gazdálkodás felé. A hatalom erre úgy reagált, hogy fokozottan prés alá vette a közép- és kisparaszti rétegeket is.[59] Ez a szándék nyilvánult meg az 1951-es beszolgáltatási rendeletben.[60] A beszolgáltatástól mentesülők (csak földadót fizetők) birtokhatárát az addigi 5 holdról 1 holdra csökkentették, de bizonyos termékeket (pl. tej, tojás) még a legkisebb földűeknek is be kellett adniuk. Ezzel egyidejűleg az 5 kh feletti gazdaságok terhelését mintegy háromszorosra emelték, s legsúlyosabban az 5–15 holdasok kötelezettsége nőtt.[61] Ez egyúttal azt is jelentette, hogy egyre kevesebb

58 Kulákgazdaságok 1952. év végén. A KSH jelentése. MG. 1/1953. (1953. március 19.) 5–6.

59 *Erdmann Gy.:* Begyűjtés, beszolgáltatás i. m. 106–125.

60 1951. 10. sz. tvr. Az 1951/52. évi állami begyűjtésről. TRHGY 1951. 69–78.

61 Igen kedvezőtlenül hatott az is, hogy minden 5 kh feletti gazdaságot köteleztek széna, burgonya és hagyma beszolgáltatására. Rendkívül súlyos volt a minisztertanácsi rendeletnek az a része, amely tömegesen kulákosított olyan gazdálkodókat, akiknek földterülete 25 hold alatt, jövedelme 350

olyan terménye maradt, amit a szabadpiacra vihetett volna, ahol a begyűjtési árak többszörösét lehetett elérni.

Megállapítható, hogy a kötelező beszolgáltatási rendszer az állami beavatkozásnak olyan univerzális eszköze volt, amely nemcsak a termelésre, hanem a megtermelt javak felhasználására is nagy befolyást gyakorolt. Korábban a betakarítás után a gazda maga döntötte el, hogy mennyit szán családi fogyasztásra, következő évi vetőmagra, az állatok takarmányozására, és mennyit visz piacra. Azt is maga döntötte el, hogy a közterhek teljesítése után pénzbevételeivel mihez kezd. Tartalékol, vagy éppen fejlesztésbe kezd: gépet, felszerelést vásárol.[62] A folyton változó és egyre súlyosodó begyűjtési terhek következtében viszont teljesen bizonytalanná vált, hogy az éves termésmennyiség, illetve a készpénzbevétel mekkora része marad a gazdálkodó kezében.

A terhek ilyen drasztikus növelése ismeretében nem meglepő, hogy a gazdatársadalom egyre nagyobb hányada képtelen volt eleget tenni a rá kirótt kötelezettségeknek.[63] A felhalmozódó begyűjtési elmaradások és adótartozások azonban nem maradtak következmények nélkül. 1951 folyamán minden korábbinál jobban megszaporodtak az egyéni gazdálkodásukhoz ragaszkodó gazdatársadalommal szemben alkalmazott retorziók. A tanácsházára való beidézések, fenyegetések – esetenként veréssel kiegészülve – egyre gyakoribbá váltak, állandósult a birtokos paraszti réteg zaklatása. Pénzbírságok, esetleg börtönbüntetések kiszabására nemcsak a begyűjtési és adóhátralékok, hanem a legkülönbözőbb ürügyek (köztisztasági kihágás, amerikai szövőlepke irtás elmulasztása, tűzbiztonsági előírások megsértése stb.) miatt sor kerülhetett.[64]

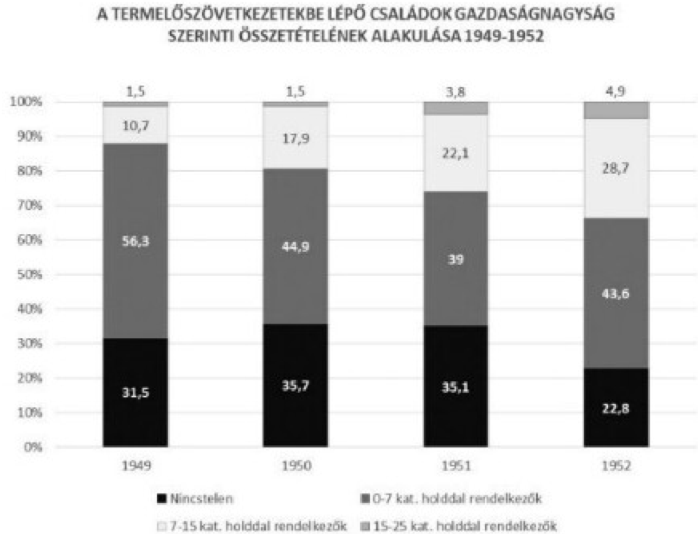
aranykorona alatt volt. Ekkor vezették ugyanis be a kert (gyümölcsös) négyszeres és a szőlő ötszörös szorzószámmal való számítását.

62 A néprajzi elemzések fantasztikus betekintést engednek ebbe a sokváltozós, összetett mérlegelési és döntési folyamatba. *Balogh Balázs:* Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon. Bp. 2003.; *Fél Edit–Hofer Tamás:* Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997. 393–413.

63 A helyi társadalom válaszlehetőségeiről kiváló néprajzi elemzést ad Nagy Netta, aki könyvében kitér a kisparaszti, középparaszti és nagygazda megoldások különbségeire is: *Nagy Netta:* A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben. Bp. 2013. 153–245.

64 Magyar Bálint dokumentumszociográfiájának második kötete foglalkozik ezzel az időszakkal. A párt és tanácsi szervek dokumentumai mellett interjú-részletek is olvashatók benne, nemcsak a gazdálkodókkal, hanem a hatalmi gépezet működtetőivel is. *Magyar Bálint:* Dunaapáti, 1944–1958. Dokumentumszociográfia. I–III. Bp. 1988. A páratlan értékű kötet szerencsére már nemcsak az eredeti gépelt-stencilezett formában lelhető fel a könyvtárakban, hanem 2007-ben új kiadást kapott, két kötetes változatban, digitális melléklettel ellátva. A címben az egykori fiktív településnév helyén, immár a terepmunka valódi helyszíne: Dunapataj szerepel. *Magyar Bálint:* A Dunánál. Dunapataj 1944–1958. Dokumentumszociográfia. I–II. Bp. 2007.

2. ábra

Forrás: A szocialista mezőgazdasági üzemek i. m. 49.

Az eddigiek ismeretében nem meglepő, hogy 1951–52 folyamán többnyire azért léptek be a téeszbe, hogy szabaduljanak a teljesíthetetlenné vált terhektől. Másokat csak az erőszakos termelőszövetkezeti agitáció tudott bekényszeríteni. A falvakat ellepő agitátorokat az alábbi ideológiával vértezték fel: Aki nem lép be a téeszbe, ellenszegül a szocializmus építésének, aki pedig ellenszegül, az magáról állítja ki a bizonyítványt, hogy nem akarja a szocializmust, aki pedig nem akarja a szocializmust, az tulajdonképpen ellensége a szocializmusnak, aki pedig ellenség, az ne is várjon kíméletet. Ez az utolsó félmondat tulajdonképpen teljes szabadságot adott az „agitáció" eszközeinek megválasztásában. A meggyőzést, az ígérgetést hamar felváltotta a durva fenyegetőzés, majd az adminisztratív és sok esetben a fizikai kényszer, erőszak alkalmazása.[65]

Különösen intenzív kampány bontakozott ki 1951 elején az MDP II. kongresszus alkalmával. Túrkevén január 21-én vette kezdetét a „nagy agitáció", amelyben ezen a napon mintegy száz, 23-án több mint százötven, 24-én közel háromszáz „népnevelő" agitált.[66] Túrkeve február 19-én „szocialista vá-

[65] Az erőszak-alkalmazás teljes eszköztárának részletesen dokumentált bemutatására lásd: Ö. *Kovács J.:* A paraszti társadalom felszámolása i. m.

[66] *Urbán László:* Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai. Szolnok 2002. 82–98.

ros" lett, amit a település küldöttsége személyesen jelentett magának Rákosinak. Az erőszakkal beszervezett tagok 1/3-a vagy sohasem dolgozott, vagy néhány hónap múlva elhagyta a téeszt, és az iparban helyezkedett el. Hasonló módszerekkel lett „szocialista város" Cegléd is, ahol a Nagy Sztálin Tsz tagjainak egy része „a temető fejfáiról került a taglistára, másik része soha nem jelentkezett aztán a belépési nyilatkozat aláírása után a szövetkezetben".[67] Az említett települések téeszei is bekerültek abba a tíz téeszbe, amelyeket az év végén a PB minta-termelőszövetkezetnek jelölt, azzal a céllal, hogy példamutatásukkal meggyőzzék az egyéni parasztságot a nagyüzem fölényéről.[68]

4. táblázat
A szövetkezeti szektor területi növekedése megyék szerint

1951		**1952**		**1953**	
Az évi szántóterület növekedése (%) az előző évhez viszonyítva					
Szolnok	363,9	Szabolcs	290,6	Békés	133,9
Zala	261,5	Borsod	197,2	Somogy	76,4
Baranya	189,7	Vas	174,4	Komárom	59,9
Somogy	165,7	Heves	161,2	Csongrád	55,0
Nógrád	149,5	Pest	139,7	Fejér	50,6
Bács	125,0	Somogy	116,1	Hajdú	48,7
Pest	104,4	Fejér	113,9		
A többi megye	66,0	A többi megye	78,2	A többi megye	22,8

Forrás: MNL OL M–KS 276.f. 93. cs. 513. ő. e. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály feljegyzése a tsz-fejlesztés megyénkénti eredményeiről, 1954. március

Az elmondottak után nem meglepő, hogy 1951-ben Szolnok megyében volt a legnagyobb arányú a téeszszektor növekedése. Ha nem is ilyen arányban, de a Dél-Dunántúlon (Zala, Baranya, Somogy) is megugrott a téeszek művelésébe került szántó területe. Ebben nagy szerepe volt az újabb nagyarányú

[67] *Komló László–Kovács Csaba:* A közös és egyéni érdek a ceglédi Nagy Sztálin Termelőszövetkezetben. Agrártörténeti Szemle 21. (1979) 3–4. sz. 488.

[68] AZ FM Termelőszövetkezeti Főosztály már néhány hónappal a tíz mintaszövetkezet kiválasztása után azt jelentette az FM Kollégiumnak, hogy a ceglédi Nagy Sztálin, a mágocsi Rákosi és a vaskúti Dózsa Tsz kijelölése „nem volt megfelelő", ezért helyettük a mezőtúri Békét, a tengelici Petőfit és a baracskai Vörös Csillagot javasolták mintaszövetkezetnek. MNL OL XIX–K–l–c FM TÜK iratok 32. d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1952. április 25-i üléséről.

tagosítási kampánynak.[69] Ugyanakkor az eredmények messze elmaradtak a kitűzött tervszámoktól. 1951. szeptember közepén összesen 4537 termelőszövetkezet és csoport működött 226 063 családdal. A téeszek összes területe 1 694 585 kh, melyből 1 425 971 kh a szántóterület, ami az ország szántóterületének 14,8%-át tette ki.[70]

A pártvezetés nemcsak azokat a parasztokat tekintette ellenségnek, akik ellenálltak a belépésnek, hanem sok esetben azokat is, akik már téeszcsétagok voltak. A téeszcsék és önálló téeszek működése a legtöbb helyen igen kevéssé hasonlított az ideálnak tekintett szovjet kolhozéhoz. Különösen a jövedelemelvonás hatékonyságával nem volt elégedett a pártvezetés. Ezt a problémát orvoslandó 1951 nyarán szigorították az önálló téeszek és a III. típusú téeszcsék jövedelemelosztási rendszerét.[71] Az 1951. július 8-án megjelent minisztertanácsi határozat mondta ki először azt, hogy a Szovjetunió kolhozainak jövedelem-elosztási rendszerét kell Magyarországon is bevezetni. A szovjet kolhozokra jellemző kollektív munkaszervezet bevezetése terén is olyan súlyos nehézségek mutatkoztak, hogy 1952 tavaszán minisztertanácsi határozat jelent meg a téeszek munkafegyelmének erősítésére.[72]

Ezeket a problémákat hangos sikerpropagandával igyekeztek elleplezni, ámde 1952 közepén a téeszek még mindig csupán a szántóterület 18%-át művelték. Az állami gazdaságok részesedése 10% volt. Mindez tehát azt jelentette, hogy az ország szántóterületének több mint háromnegyed része az egyéni gazdálkodók kezében volt.[73] Olyan nagy volt tehát a Rákosi által meghirdetett kollektivizálási tervtől való lemaradás, hogy 1952 nyarán korrigálni kellett a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemtervét.

Korrekcióról beszélt a pártvezetés, de valójában ez a kudarc beismerése volt. A kutatásaim hívták fel a figyelmet erre a fordulatra, amely jóval meg-

69 A nyár folyamán 262 termelőszövetkezeti községet tagosítottak, s ősszel még további 51 téeszközség tagosítása volt folyamatban. A részleges tagosítás adatai: 716 községben 1274 tszcs és 427 állami gazdaság részére. MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 30. d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1951. augusztus 16-i üléséről. 6. Jelentés a termelőszövetkezetek fejlesztéséről és a tagosításról. Ea.: Márczis Antal. Lásd még: MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 30. d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1951. szeptember 27-i üléséről. 6. Jelentés a tagosításról. Ea.: Márczis Antal.

70 MNL OL M–KS 276.f. 85. cs. 70. ő. e. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottsága 1951. szeptember 10-i ülésének jegyzőkönyve. 1. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztéséről és a tagosításról. Ea.: Márczis Antal.

71 1.022/1951. (VII. 8.) M.T. sz. határozat a termelőszövetkezetek és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok jövedelemelosztásának új rendszeréről. Lásd még 18.072/1951. (VII. 17.) FM sz. rendelet. TRHGY 1951. 398–399., 722.

72 1.009/1952. (IV. 24.) M.T. sz. határozat a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdításáról és munkafegyelmének megerősítéséről. TRHGY 1952. 231–234.

73 MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 33. d. A Földművelésügyi Minisztérium 1952. július 4-i ülésének jegyzőkönyve. 6. Az ezévi tagosítások végrehajtása és a termelőszövetkezeti mozgalom őszi fejlesztése. Ea.: Márczis Antal.

előzte az 1953 nyarán bekövetkező agrárpolitikai irányváltást. Érdemes tehát hosszabban idézni a PB 1952. július 8-i határozatából:

„A Politika Bizottság eredeti határozatának megváltoztatását különösen az alábbi szempontok teszik indokolttá:

a) A termelőszövetkezetek ugrásszerű fejlődése veszélyezteti a szövetkezeti gazdaságokba való belépés önkéntessége elvének betartását. A kényszerítés és erőltetés viszont időleges lazulást okozhat a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségében, amelyet pedig különösen a nemzetközi helyzet miatt mindenekképp el kell kerülni.

b) A termelőszövetkezeti mozgalom eredetileg tervezett ugrásszerű fejlesztése mellett nem biztosítható a mezőgazdasági termelés 5 éves tervben előírt mértékű növelése."

Az új célkitűzés így szólt: „Arra kell törekedni, hogy a termelőszövetkezetek szántóterülete az ország összes szántóterületének 1952 őszén a 22, 1953 tavaszán a 25, őszén 28, 1954 tavaszán a 38, és őszén 45%-ára növekedjék. Az állami gazdaságok területi növekedését korlátozni kell."[74]

A megtámadott paraszti társadalom reakciói

Ahogy a könyvem előszavában is hangsúlyoztam, a magyar paraszti társadalom igen heterogén volt már a 20. század első felében is, s ez a belső tagoltság nem szűnt meg az 1945-ös földosztás után sem. A történeti és néprajzi kutatások egyaránt megerősítik, hogy a családi gazdaság méretétől, termelési struktúrájától függően más és más volt a piachoz, a bérmunkavállaláshoz való viszonyulás.[75] Mindez döntően befolyásolta, hogyan reagáltak a különböző paraszti rétegek arra, hogy a kommunista párt rá akarta kényszeríteni őket az egyéni gazdálkodás feladására. Válaszreakciók értelmezéses során támaszkodtam James C. Scott és Samuel L. Popkin munkáira.[76] A külföldi klasszikusok mellett többféle hazai forrásból is merítettem inspirációt.[77]

[74] MNL OL M-KS 276. f. 74. cs. 5. ő. e. Javaslat a Politika Bizottság számára a mezőgazdaság szocialista ütemének átszervezésére, 1952. július 8.

[75] A gazdag szakirodalomból itt most csupán néhány átfogó jellegű munkát emelek ki: *Gunst Péter:* A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: Uő (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp., 1998. 231–268.; *Kósa László:* Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon: 1880–1920. Bp., 1998.; *Paládi-Kovács Attila:* Népek, térségek, hagyományok. Bp. 2015.; Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar Néprajz. II. Gazdaság. Bp. 2001.

[76] *James C. Scott:* Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven 1985.; *Samuel L. Popkin:* A racionális paraszt. Bp. 1986.

[77] *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor:* Túlélési stratégiák: társadalmi adaptációs módok. Bp. 2007.; *Klein Balázs–Klein Sándor:* A szervezet lelke. Bp. 2006.; *Klein Sándor:* Munkapszichológia. (4. bőv. kiadás) Bp. 2003.; *Kövér György:* A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők

Ahogy az előzőekben számos példa bizonyította, a magyar paraszti társadalom reakciói sok esetben teljesen ellentmondtak a politikai–ideológiai tételeknek.[78] A párt hivatalos szövetségi politikája például azt hangsúlyozta, hogy a szegényparasztra támaszkodva a kulák ellen szüntelen harcot folytatva a középparaszttal szövetséget kell teremteni. Ehhez képest éppen a párt legközelebbi szövetségeseinek számító törpe- és kisbirtokosok sok helyen igen makacs ellenállást mutattak a téesszel szemben. Különösen erősen jelentkezett ez a jelenség azokon a vidékeken, ahol napi vagy heti ingázással elérhető ipari vagy bányászati munkahelyek voltak. Itt már a két világháború közötti időszakban terjedt a kisföldűeknél a kétlakiságra építő családi stratégia.[79] A kifejezés szó szerint a kettős lakást, valójában a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette.

A jelenség tömegességét érzékelteti, hogy már az 1949-es népszámlálás szerint a 2 213 000 nem mezőgazdasági keresőből 290 000-nek volt földtulajdona vagy földbérlete.[80] Ez a szám közel hatszorosa volt a kulákként nyilvántartott gazdaságokénak. A kétlakiak aránya az alábbi megyékben volt a legmagasabb: Pest, Komárom, Nógrád, Borsod, Baranya és Győr-Sopron.

A kétlaki családokat a falusi társadalom „maga-ura" paraszti rétege korábban lenézte a bérmunkavállalás miatt, ugyanakkor az 1950-es évek során közülük is egyre többen átvették ezt az életformát. Ezzel a védekezési mechanizmussal ugyanis sem a földjükről nem kellett lemondani, sem a téeszbe nem kellett belépni.

---

nyomában. Történelmi Szemle 48. (2006) 3–4. sz. 235–260.; *Losonczi Ágnes:* Sorsba fordult történelem. Bp. 2005.

78 A helyi közösségek reakcióinak megértését nagy mértékben elősegíti az, hogy az egyháztörténeti kutatások az utóbbi időszakban nagy figyelmet fordítanak a kollektivizálás időszakára. Jól példázzák ezt Bánkuti Gábor és Kiss Réka kutatócsoportjainak publikációi. A terjedelmi korlátok miatt itt most két olyan friss tanulmánykötetre hivatkozom, amelyekben több szerző is írt e hosszú ideig elhanyagolt témáról. Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (Szerk.): Historiográfiai mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Tanulmányok a Posticum 2015-ben és 2016-ban tartott egyháztörténeti konferenciáinak előadásaiból. Pécs 2018.; Kiss Réka–Lányi Gábor (Szerk.): Hagyomány, identitás, történelem 2019. Bp. 2020.

79 A szegényparaszti rétegek megjelenése munkavállalóként a bányászaton kívül az építőiparban, a nehéziparban és a vasútnál volt jellemző a két világháború közötti időszakban. *Gyáni Gábor–Kövér György:* Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. 294–306.

80 1949. évi népszámlálás. 6. Foglalkozásstatisztikai eredmények. Bp. 1950. 37.

5. táblázat
Az 1949. VI. 20. és 1952. IX. 21. közötti földfelajánlások adatai

34 758 kétlakitól	155 409 kh	9,7%
63 157 dolgozó paraszttól	312 012 kh	19,4%
44 107 kuláktól	999 873 kh	62,2%
7685 egyébtől	139 401 kh	8,7%
Összesen: 149 707 főtől	1 606 695 kh	100%

Forrás: MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 407. ő. e. Az FM Földbirtokrendezési Főosztály 1952. október 9-i jelentése

Az ország más vidékein megfigyelhető az a stratégia is, amikor a téeszbe való belépés jelentette a túlélés lehetőségét. Az I. és II. típusú termelőszövetkezeti csoportokat egyértelműen a kis- és középbirtokos parasztság választotta kisebb rosszként, azaz menekülésként a teljesíthetetlenné duzzadt terhek elől. Róluk a korabeli hivatalos jelentések is azt jegyezték fel, hogy nyolcaduktizedük csak papíron létezett, azaz a közös gazdálkodás kirakata mögött valójában egyéni gazdálkodást folytattak.

1952 nyarára már odáig fajult a helyzet, hogy az FM május 16-án, az MTI-n keresztül kiadott egy közleményt, melyben öt termelőszövetkezeti csoportot nyilvánosan figyelmeztetett. A Szabad Nép, a vidéki lapok és a Rádió is foglalkoztak ezen téeszcsék megszégyenítésével. Emellett hetvenkilenc termelőcsoportot levélben figyelmeztetett a minisztérium, világossá téve, hogy amennyiben az alapszabályszerű működést nem kezdik meg, visszavonják a kedvezményeket tőlük. A kiküldött levelekből tizenötöt visszaküldtek „ismeretlen", „nem fogadja el", „megszűnt", „vissza" megjegyzésekkel. Azok a téeszcsék, akik a levelet elfogadták, gyakran továbbra sem kezdtek hozzá az alapszabályszerű gazdálkodáshoz, arra hivatkozva, hogy széttagoltak a földjeik, s ez akadályozza őket. Erdei Ferenc, földművelésügyi miniszter e témában készített feljegyzésében utalt arra, hogy a kedvezménymegvonással való fenyegetés kétélű fegyver. A megyei mezőgazdasági osztályok azért nem éltek vele korábban, mert az I. és II. típusú téeszcsék közül sokan szívesen vették volna az engedélyük visszavonását. Még rosszabbnak ítélte meg a miniszter a helyzetet annál a háromszáz-négyszáz I. típusú téeszcsénél, amelyeket nem figyelmeztettek, de tudták róluk, hogy nem tartják be alapszabályt. Az elnökeik a járási értekezletekre sem jártak el, így „az ellenség bennük romboló munkát végez".[81]

[81] MNL OL M–KS 276. f. 74. cs. 31. ő. e. Erdei feljegyzése az egyszerű típusú tszcs-k működésével kapcsolatban megtett intézkedések eredményéről. 1952. június.

Másként volt problémás a III. típusú téeszcsék helyzete. Ide általában a legszegényebbek léptek be. Megtaláljuk köztük a földosztásból kimaradt mezőgazdasági bérmunkásokat (uradalmi cselédeket, napszámosokat), de a régi és új törpebirtokosokat is. Többségük más megélhetési lehetőség híján, az állami támogatások reményében választotta a III. típust. Számukra nem a közösen végzett munka volt a gond, hanem az, hogy a szovjet kolhoz másolása jegyében évközben nem volt rendszeres jövedelmük.[82] Ennek az volt a fő oka, hogy bár a téeszek nem tartoztak az állami tulajdon körébe – mégis tulajdonosként viselkedett velük az állam. Ezt biztosította az 1951-ben bevezetett, már említett maradékelvű jövedelemelosztás. Ennek értelmében a tagságnak csak azt lehetett részesedésként kiosztani, ami az állami kötelezettségek teljesítése és a termelőszövetkezeti termelési alapok feltöltése után megmaradt. A maradékelv tehát biztosította, hogy az állami érdekek érvényesülése minden mást megelőzzön, s így a tagság közös gazdaságból származó jövedelme bizonytalan összegű és alacsony színvonalúvá vált. A téeszcsaládok pénzjövedelme 1952-ben már 20%-kal volt kevesebb, mint 1949-ben.[83] Joggal gondolták úgy sokan a tagok közül, hogy biztosabb, kiszámíthatóbb volt a keresetük akkor, amikor még részes művelőként, napszámosként vagy cselédként dolgoztak.

A maradékelv mellett a munkaegységrendszer is sok gondot okozott. Szabó István, a Nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke így emlékezett vissza a bevezetésére. „A tagok – beleértve engem és a többi vezetőt is – fizetést nem kaptak, sőt nem is pénzért, hanem munkaegységért dolgoztunk. Ebben is a szovjet kolhozokat másoltuk. Korábban ez teljesen ismeretlen volt Magyarországon. Úgyhogy a minisztérium által kiadott brosúra alapján próbáltuk eltalálni, hogy milyen munkáért mennyi munkaegységet lehet elszámolni. Tudományosan fogalmazva a munkaegység egy olyan viszonyszám volt, amelynek az értéke az év végén derült ki. Vagyis akkor, amikor betakarítottuk a termést. A termés határozta meg, hogy miből mennyit lehetett egy munkaegységre osztani. Átlagosan évi 300–320 munkaegységet teljesítettek a tagok. A kocsisok és az állatgondozók, akiknek egész évben volt munkájuk, akár 400-at is elérhettek, a növénytermesztésben dolgozó asszonyok azonban jó, ha 150–200-at. Olyan készletekekl, amelyek kitartottak volna a januári zárszámadásig, ritka kivételtől eltekintve nem rendelkeztek a tagjaink. Ezért augusztusban, az aratás és a cséplés befejezése után rendszeresen osztottunk előleget, és néha máskor is."[84]

[82] MNL OL XIX-K-1-c FM TÜK iratok 28. d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1950. november 30-i üléséről. 3. A termelőszövetkezetek jövedelemelosztási rendszerének megváltoztatása.

[83] A szocialista mezőgazdasági üzemek i. m. 70–71.

[84] Romsics Ignác (Szerk.): Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. Bp. 2012. 57.

Azáltal, hogy a munkanormák aránytalanul voltak megállapítva, egyes könnyebb munkákért ugyan kevesebb munkaegységet írtak jóvá, de az adott norma könnyű túlteljesítése révén mégis többet lehetett elérni, mint a nehéz testi munkával, ahol nagyobb volt ugyan a munkaegység jóváírás, ellenben nem volt meg a norma többszörös túlteljesítésének a lehetősége. Losonczi Pál téeszelnök, későbbi földművelésügyi miniszter, ekkor még a barcsi Vörös Csillag Tsz elnöke, így nyilatkozott erről: „Én sem mennék szívesen oda dolgozni, ahol fél munkaegységet is csak nehezen lehet egy nap alatt megkeresni. […] Az ilyen jelenség nem az öntudaton múlott, hanem a helytelenül alkalmazott normákon."[85]

Az így kialakuló jövedelmi aránytalanságok miatt a téeszen belül, az egyes munkahelyek között munkaerő-vándorlás jött létre.[86] Mindez sok méltánytalanságot szült a tagság között, s nagymértékben rontotta a munkafegyelmet, végeredményben pedig megnehezítette a munkák kellő időben történő megszervezését is. Nem beszélve arról, hogy a normák teljesítésének és túlteljesítésének hajszolása végül is rossz minőségű, hanyag munkát eredményezett.

A minél több munkaegységszerzés irányába hatott az is, hogy a munkavégzés idején csupán a munkaegység tervezett értéke volt ismeretes, a tényleges érték csak a zárszámadáskor realizálódott. Ezért a téesztag úgy vélekedett, hogy jövedelemrészesedésének nagysága főképp munkaegységeinek számától függ. A munkaegység-gyarapítással járó rossz minőségű munka következtében természetesen kevesebb lett a termelési eredmény, s így a kiosztható jövedelem is, és így kisebb lett a munkaegység értéke is. Ezért aztán a következő esztendőben a szövetkezeti tag igyekezett még több munkaegységet teljesíteni, ez pedig még rosszabb munkát vont maga után, minek eredményeként megint kevesebb lett a munkaegység értéke, s a leírt kölcsönhatás évről évre jelentkezett.[87] Ezt a tendenciát próbálták adminisztratív eszközökkel befolyásolni, de nem nagy sikerrel.[88]

A fenti jelenségek ismeretében már egyáltalán nem meglepő, hogy az 1950-es évek elején miért vált olyan általános problémává a téeszeknél a munkafegyelem. A korabeli hivatalos adatok szerint is a tagságnak legalább 40%-a

85 *Benke József*: A Barcsi Vörös Csillag Tsz húsz éve. Bp. 1968. 73.

86 A növénytermesztésben, illetve állattenyésztésben dolgozó tsz-tagok között kialakult feszültségekhez hasonló probléma adódott abból is, hogy még egy-egy ágazaton belül sem volt egyszerű annak a feltételnek eleget tenni, hogy minden brigád hasonló feltételek között dolgozzon.

87 A téeszeken belül az anyagi ösztönzés nehézségeivel számos publikációmban foglalkoztam. Az érdekeltségi problémakör legteljesebb feldolgozását az angol nyelvű monográfiám tartalmazza: *Zsuzsanna Varga:* The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. Ford. Frank T. Zsigó. Lanham–Boulder–London–New York 2021. 48–55., 107–114., 129–135.

88 *K. Nagy Sándor:* A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom történeti útja. Bp. 1989. I. 129–131.; *Kunszabó Ferenc:* Parázson pirítani. Bp. 1970. 249–269.

nem dolgozott a közösben, sőt 1951-ben, főleg pedig 1952-ben a tagok tízezrei hagyták el a termelőszövetkezeteket.[89]

1952-ben a Minisztertanács határozatot adott ki a téeszek gazdasági megszilárdításáról és munkafegyelmének megerősítéséről. A kötelezően teljesítendő munkaegységek számát százhúszra, s még a kisgyermekes anyák esetén is nyolcvanra emelték. A munkafegyelemmel foglalkozó fejezetben ilyen mondatok szerepeltek: „A tagoknak rendszeresen kell járniok munkába. […] Azoknak a tagoknak a munkaegységeiből, akik figyelmeztetés ellenére sem járnak rendszeresen munkába, mulasztott munkanaponként 1-2 munkaegységet le kell vonni, […] A termelőszövetkezet tagjai 1952. május 1. után csak a termelőszövetkezet elnökének, illetve igazgatóságának írásbeli engedélyével vállalhatnak a termelőszövetkezeten kívül más munkát."[90]

Az 1952-es év más tekintetben is keserű tapasztalatokat hozott a téeszcsétagoknak, mivel az állam tőlük akarta megszerezni mindazt a termést, ami az egyéni gazdaságok csökkenő teljesítőképessége miatt kiesett.[91] Korábban az egyéni gazdaságokhoz képest jóval kedvezőbben alakultak a begyűjtési és adóterheik, 1952-re azonban ők is prés alá kerültek.[92]

1952 nyarán az aszály után a begyűjtés már olyan súlyos terhet jelentett, hogy nemcsak a felesleget vitték el, hanem a legszükségesebb téli takarmánykészletet, sőt a törzsállomány és a minimálisan elegendő jövedelem egy részét is. Ezek után nem meglepő, hogy 1952/53 fordulóján az a szólásmondás járta sok téeszben, hogy „még a következő aratást megvárjuk, de ha ezután is így megy, becsukjuk magunk után a tszcs-ajtót". Ezt a belső elégedetlenséget több téeszben úgy próbáltak meg enyhíteni, hogy a munkaegység-rendszertől eltérő munkadíjazási formákat vezettek be.[93]

A munkaerő-problémák mellett az is nehezítette a téeszek gazdálkodását, hogy az első ötéves terv beruházásaiból a mezőgazdaság igen kedvezőtlenül részesedett. Ráaadásul a mezőgazdasági beruházások aránytalanul nagy részét kapták az állami gazdaságok, mint a legfejlettebb tulajdonforma képvi-

89 *Pető Iván–Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945–1968. Bp. 1985. 181–182.

90 1.009/1952. (IV. 24.) M.T. sz. határozata a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdításáról és munkafegyelmének megerősítéséről. TRHGY 1952. 231–234.

91 MNL OL XIX–K–1–c FM TÜK iratok 32. d. Jegyzőkönyve az FM Kollégium 1952. február 22-i üléséről. 2. A termelőszövetkezetek kötelezettségeinek teljesítése. Ea.: Márczis Antal. Lásd még Uo. A Földművelésügyi Minisztérium 1952. április 18-i ülésének jegyzőkönyve. 2. Jelentés a termelőszövetkezetek állattenyésztéséről és állatbeadási kötelezettségének teljesítéséről.

92 A téeszek beszolgáltatási kötelezettsége 1950/51-ig alatta maradt a szegényparasztok kötelezettségének, azonban 1951/52-től rohamosan növekedett az övék is. Erről bővebben lásd: *Erdmann Gy.:* Begyűjtés, beszolgáltatás i. m. 116–127.

93 Azokat a megoldásokat – pl. részes művelés –, amelyek az időjárástól függetlenül is motiválni tudták a tagságot, a sztálini mintához ragaszkodó agrárpolitikusok tiltották. 1953 után e téren is jelentős változás figyelhető majd meg. Erről a következő fejezetben lesz szó.

selői.[94] Mindeközben a téeszek saját géppark híján állandó függésben voltak a gépállomásoktól. S azt is meg kell említeni, hogy a mezőgazdasági szakképzés említett felfuttatása ellenére a téeszekben 1952 őszén mindössze 12 egyetemet és 347 akadémiát végzett elnök, 2 főiskolát és 213 technikumot végzett agronómus, 22 technikumot végzett könyvelő dolgozott.[95]

Az összeadódó problémahalmaz súlyáról sokat elárul, hogy a mezőgazdasági termelés mennyisége az ötéves terv időszakában – a kedvező 1951-es esztendő kivételével – nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) szintjét. A teljesíthetetlen beadási és adóterhek elől úgy tudtak megmenekülni a termelők, hogy ingyen felajánlották földjeiket az államnak. Mindennek hatására rohamosan nőni kezdett a korabeli szóhasználatban „állami tartalékterületnek" nevezett, valójában parlagon hagyott földterület. A létrejövő szocialista nagyüzemek kapacitása nem volt elegendő, hogy ezek művelését magukra vállalják. 1952 végére már 570 000 hektár maradt műveletlenül. Ez kihatott a kenyérgabona, ezen belül különösen a búza vetésterületére is, ami a háború előtti évekhez képest 16%-kal csökkent. A búza termésátlaga időközben emelkedett ugyan 8%-kal, mégis az össztermés 10%-kal alacsonyabb volt az 1950-es évek első felében, mint a háború előtt. Az állatállomány először 1950-ben haladta meg néhány százalékkal a háború előtti szintet. Az 1950. évi állatlétszámot azonban – az 1951-es visszaesést követően – csak az évtized közepére sikerült újból elérni, illetve meghaladni.[96] A kedvezőtlen időjárású 1952-es évben különösen gyenge termést takarítottak be a gazdák, ez azonban nem befolyásolta a begyűjtési apparátust abban, hogy egy-egy parasztcsaládnak akár a házi szükségleteit (kenyérgabona, takarmány, vetőmag) is lefoglalja. Ez volt a „padlássöprés" éve.

A sztálini agrárpolitika másolása és a mezőgazdaság belső gyarmattá süllyesztése néhány év alatt szétzilálta a hazai agrárvilágot. Hogy mennyire így volt, arról megdöbbentő képet ad az alábbi dokumentum. A leirat tárgya és dátuma egyaránt szimbolikus. Az igazságügy-miniszter első helyettese, Czakó Kálmán 1953. március 5-én *Dolgozó parasztok börtönbüntetésének elhalasztása, illetve félbeszakítása a mezőgazdasági munkák időtartamára* címmel az alábbi leiratot küldte az államügyészségi kirendeltségek (járási vádhatóságok) vezetőinek: „A mezőgazdasági munkák zavartalan biztosítása érdekében 1953. március hó 1. napjától 1953. október 31. napjáig terjedő időre halasztás engedélyezhető az olyan jogerősen elítéltek részére, akiknek börtönbüntetése 1 évet nem haladta meg, s olyan dolgozó parasztok

a) akik termelőszövetkezetek, vagy termelőszövetkezeti csoportok tagjai,

[94] *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. 79–84.

[95] Köszönettel tartozom Honvári Jánosnak az adatokért. MNL OL XIX-K-1-ah. 12. doboz. 1952. szeptemberi jelentés.

[96] Magyar mezőgazdaság, 1851–2000. (CD-ROM) Bp. 2000.

b) akik földjüket a saját és családtagjaik munkaerejével művelik meg,
c) a) *és* b) alatti dolgozó parasztok olyan családtagjai, akik a föld megművelésében igazoltan részt vesznek,
d) földműves napszámosok,
e) gépállomás dolgozói,
f) állami gazdaságok állandó (szerződéses) testi munkát végző dolgozói."[97]

Az idézett lista életközelbe hozza azt a drámai adatsort, amely szerint a bíróságok 1950-től 1953 tavaszáig 650 ezer személy ellen folytattak eljárást, s majdnem 390 ezer esetben hoztak elmarasztaló ítéletet.[98] A „bűnösnek találtatott" kategóriában nemcsak a kuláknak bélyegzett gazdagparasztság tagjait, hanem a néhány holdon gazdálkodó kisbirtokosokat, a téeszek és az állami gazdaságok dolgozóit is megtalálhatjuk. Prés alá került tehát a paraszti társadalom egésze.

[97] MNL OL M–KS–276. f. 96. cs. 17. ő. e. Dolgozó parasztok börtönbüntetésének elhalasztása, illetve félbeszakítása a mezőgazdasági munkák időtartamára, 1953. március 5.

[98] MNL OL M–KS–276. f. 52. cs. 24. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1953. június 27–28-i üléséről.

EGY MAKACS NÓGRÁDI FALU ÉS A KOLLEKTIVIZÁLÁS, 1949–1953

A hely

A kuláküldözés és az erőszakos kollektivizálás folyamatainak makroszintű áttekintése után ebben a fejezetben perspektívát váltok, és egyetlen településre koncentrálva vizsgálom a kollektivizálás első szakaszát. Az esettanulmány helyszíne szülőfalum, Mihálygerge. Ez a kis falu Nógrád megye északi csücskében található.[1] A trianoni békeszerződés következtében határ menti településsé vált, északon határos lett az akkori Csehszlovákiával.[2] Salgótarjánból a Karancs-völgyében haladó litkei úton érhető el. A település az 1950-es években a Szécsényi járáshoz tartozott, ugyanakkor csak egy falu választotta el a Salgótarjáni járástól, amely a megye ipari centruma volt.

A bányászat és kohászat dinamikus fejlődése révén a salgótarjáni szénmedence a 19. század utolsó harmada óta döntően befolyásolta a környező falvak lakóinak munkalehetőségeit. Szabó Zoltán 1938-ban a *Cifra nyomorúság* című művében így jellemezte a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. „birodalmát": „A belső kolonizált részt úgy foghatjuk fel, mint a bányászat központjainak összességét. A külső rész csak egy szélesebb területű öv, melyre a bányákban adódó munkaalkalom átalakító hatással van. A belső rész társadalmi struktúrája azt mutatja, hogy milyen társadalmat létesít a bánya. A külső rész struktúrája azt, hogy milyen hatással van a bányavállalat a vidék társadalmára. A belső öv kolóniája körülbelül egy tömzsi téglalap alakú területen helyezkedik el. E téglalap csúcsai: Etes, Mátranovák, Kisterenye és Zagyvaróna. A bányászat másodlagos hatása alatt élő falvak részint a terület belsejében, részint e kolonizált központi öv körül vannak és a belső öv egy-egy üzeme felé mint központ felé gravitálnak. A különbség a téglalapon belül és kívül fekvő falvak között annyi, hogy a belső rész falvaiban nagyobb a bányamunkásság arányszáma, és több az állandóan foglalkoztatott bányamunkás.

[1] 1910-ben még csak 560 lakosa volt, 1949-ben pedig már 858. A faluban ekkor két fő kivételével magyarok laktak, s vallásilag egyöntetűen római katolikusok voltak. *Szomszéd András:* Mihálygerge. Fejezetek egy palócfalu történetéből. Mihálygerge 2005. 9–11.

[2] A falu elvesztette tradicionális piacozó helyét, Losoncot, s a helyi lakosok közül néhánynak földjei, többeknek pedig rokonai maradtak az új határ túloldalán. Ebben az új helyzetben a csempészet olyan kiegészítő jövedelemforrás volt a környékbeliek számára, amelyre változó intenzitással ugyan, de hosszú ideig – még az 1950-es években is – támaszkodhattak. Erről az időszakról szól Farkas Gyöngyi állambiztonsági és bírósági források alapján írt érdekes cikke: *Farkas Gyöngyi:* Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. Metszetek 1. (2012) 2–3. sz. 49–53.

A külső öv falvaiban kisebb a bányamunkások arányszáma és e falvak lakói jórészt csak mint szezonmunkások mennek be a bányába."[3]

Mihálygerge e felosztás szerint már a külső övezethez tartozott. A legközelebbi bánya az öt-hat kilométerre fekvő Karancskesziben volt, de az etesi aknák is könnyen elérhetők voltak kerékpárral. A faluból a századfordulón közel negyvenen jártak el a környező bányákba dolgozni. Ez a szám az 1930-as évekre elérte a hatvan főt, ami az ipari munkásokkal együtt a keresők egynegyedét tette ki.[4] A többség mezőgazdaságból élt, illetve próbált megélni. Ez ugyanis nem volt könnyű, mert a megye erősen hegyes-dombos vidékein a mezőgazdasági területként nyilvántartott földek átlagos kataszteri tiszta jövedelme országosan a legalacsonyabb volt.[5] Emiatt a nógrádi földeken még egy 10 kh-as gazda se tudott mindig megélni a mezőgazdaságból. Az 5 kh alatti parasztgazdák pedig szinte állandóan bérmunkavállalásra kényszerültek.[6]

A törpe- és kisbirtokos családokban a férfiak gyakran munkát vállaltak a megyében található szén- és bazaltbányákban, illetve Salgótarján ipari üzemeiben.[7] Nógrád megye ipari keresőinek jelentős része tehát kis parcellával rendelkező, kétlaki munkás volt. A kétlaki kifejezés ekkoriban a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. A Rákosi-korszakban – ahogyan erről később még lesz szó – ez a kifejezés erősen negatív jelentéstartalmat kapott.[8]

Ezek a kétlaki családok többnyire úgy éltek, hogy a bányamunkás hetente-kéthetente járt haza, a földet közben a többi családtag művelte.[9] Szabadságát a legnagyobb munkák, aratás, cséplés idejére tartogatta, hogy besegíthessen. Voltak olyan családok is, ahol a családfő vagy az idősebb fiú csak a téli időszakban vállalt bányamunkát. Idénymunkaként használták ki azt a lehetősé-

3 *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Bp. 1938. 136.

4 *Szomszéd A.:* Mihálygerge i. m. 57.

5 Míg az országos átlag 9,38 aranykorona volt katasztrális holdanként, a nógrádi átlag: 5,91 aranykorona/kh. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1870–1970. Földterület II. Megyei adatok. Bp. 1971. 40., 438.

6 Hasonló élethelyzetben voltak az Ózd környéki kis- és törpebirtokosok, akiknek munkavállalási stratégiáit Dömötör Ákos a 19. század végétől kezdve igyekezett rekonstruálni. Lásd: *Dömötör Ákos:* A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 32. (1994) 373–392.

7 A megye nyugati területeiről inkább Vácra vagy éppen Budapestre ingáztak a lakosok. *Molnár Pál–Szomszéd Imre:* Nógrád megye története. III. 1919–1944. Salgótarján 1970. 156–157.

8 *Varga Zsuzsanna:* Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban… A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában. In: Bartha Eszter–Varga Zsuzsanna (Szerk.): Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére. Bp. 2012. 93–107.

9 Bővebben lásd: *Paládi-Kovács Attila:* Az ipari munkásság. In: Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Bp. 2000. 239–308.

get, hogy a bányák általában októbertől egyre több embert vettek fel, akiket aztán a tél végén, a megrendelések csökkenésével fokozatosan elbocsátottak.

Habár az ipar- és bányatelepek kolonizált lakói közül is sokan rendelkeztek kisebb-nagyobb földterülettel, értékrendjükben a föld korántsem foglalt el olyan központi helyet, mint a faluról ingázó bányamunkásokéban.[10] A kétlakiak a munkavállalást a bányában csak átmeneti kényszerűségnek tartották, s törekvéseik fókuszában továbbra is a földművelés, az önálló gazdává válás állt.[11]

Ebből a mentalitásból fakadóan a kétlaki családok is arra törekedtek, hogy még további földet szerezzenek a meglévőhöz, hiszen ez rangot, megbecsülést is adott a falusi társadalomban. Amikor Mihálygerge határában az 1920-as években vagyonváltság címén felparcellázták a Mocsáry-birtokot, nemcsak a kétlakiak, hanem még a föld nélküli bányamunkások is vásároltak belőle.[12] Mihálygergén éppen emiatt az 1945-ös földreform nem hozott érdemi változást, hiszen már nem volt felosztani való birtok. A háború utáni években a faluban a gazdaságok 21,5%-a az 1 kh alatti, 31,3%-a az 1–5 kh közötti, 18,4% az 5–10 kh közötti, 23,3% a 10–25 kh közötti, 5,5% pedig a 25 kh-on felüli kategóriához tartozott.[13] A községben az agrártársadalom szinte teljes spektruma képviseltette magát, a majd 100 holdas gazdától a nincstelen napszámosokig. A helyi gazdálkodók közel egyharmada tartozott a „maga-ura" parasztok közé. Ők voltak azok, akik rendelkeztek elegendő földdel a család megélhetéséhez, míg a kétharmadba tartozók – különösen az öt hold alattiak – kénytelenek voltak bérmunkát is vállalni.

A megyei átlagtól a falu birtokstruktúrája annyiban tért el, hogy míg Nógrádban az 5 kh alatti birtokok az összesnek a 60%-át, addig a településen 52%-át tették ki. Szembetűnőbb azonban, hogy míg a megyében 1,2% volt a 25 kh feletti gazdaságok aránya, addig ez a kategória a faluban meghaladta az 5%-ot. Még többet árul el, hogy a szécsényi járás hetven ilyen gazdasága közül tizenegyet Mihálygergén tartottak nyilván. Nem volt tehát még egy olyan falu a járásban, ahol ennyi potenciális kulákjelölt lett volna.

A helyi társadalom sajátosságai az 1945. évi választások eredményeiben is visszatükröződtek. Mihálygergén a Független Kisgazda Párt (FKGP) 55%-ot,

10 *Nagy Péter:* „Ahol a vállalatvezetés volt az úr..." A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. Korall 13. (2012) 49. sz. 17–36.

11 Vö. *Szabó Z.:* Cifra nyomorúság i. m. 149.

12 *Szomszéd A.:* Mihálygerge i. m. 48–53. Érdekes, hogy mindez miként őrződött meg a helyiek emlékezetében. Több interjúalanyom is említette, milyen okos ember volt a Mocsáry gróf, hiszen akkor már biztosan tudta, hogy úgyis elveszik a földjeit, s ezért adta el. „Jól tette tehát, hogy eladta, mert így legalább élvezte azt a pénzt, amit a birtokért kapott. A parasztok meg örültek a földnek, s nem sejtették, hogy nemsokára tőlük is elveszi azt a nagypolitika." A szerző csoportos interjúja V. F.-cel, F. J.-sal és V. J.-fel, 2011. június 12. (A szerző tulajdonában)

13 1949. évi népszámlálás. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Bp. 1950. 428–429.

a Magyar Kommunista Párt (MKP) 35%-ot, a Szociáldemokrata Párt (SZDP) pedig 7%-ot kapott. A Nemzeti Parasztpártra (NPP) mindössze 1%, öt fő szavazott.[14] Megyei szinten is hasonló tendencia mutatkozott: FKGP 53%, MKP 27%, SZDP 12%. Sokat elárul azonban, hogy Salgótarján városban az MKP 66%-ot, a salgótarjáni járásban pedig 64%-ot szerzett. Ez utóbbi arány ötször több volt, mint az SZDP eredménye.[15] Tehát még itt sem az SZDP volt a kommunisták vetélytársa, hanem a Kisgazdapárt.

Az 1947-es választáson az MKP 15 000 fővel növelte szavazótáborát a megyében: 37%-ot szerzett, s így minden járásban az első helyre került. Mihálygergén még ennél is nagyobb arányban nyert. A két évvel korábbi arány gyakorlatilag megfordult a két rivális párt között. Az MKP kapta a szavazatok 50%-át, az FKGP csak 34%-át. Az SZDP viszont megduplázta korábbi eredményét, s 14%-ot szerzett.[16] Úgy tűnik tehát, hogy a faluban a volt kisgazdapárti szavazók (már akik elmentek 1947-ben szavazni) kisebb részt a szociáldemokratákra, nagyobbrészt a kommunistákra adták le voksukat.

Habár sem az 1945-ös, sem az 1947-es választást nem követték helyhatósági választások, a helyi képviselő-testületek összetétele ebben az időszakban sokat változott. 1945-től a kommunista párt képviselői Mihálygergén is ott ültek a képviselő-testületben, de többségben továbbra is a falu mérvadó, köztiszteletben álló családjainak tagjai voltak (Fenes [Potyó], Varga [Haluska] és Gordos), hiszen közülük kerültek ki a legtöbb adót fizetők.[17] Ők voltak a virilisek. További adalék, hogy mind a Fenes, mind a Varga családból került ki bíró a két világháború közti időszakban.

Bár a helyi közigazgatásban a tanácsrendszerre való áttérés hozta meg a döntő fordulatot, érdemes néhány korábbi változásra is utalni. Legfőképpen arra az 1948. április 15-i belügyminiszteri leiratra, amelynek hatására Nógrádban is megkezdődött a közigazgatás „demokratikus átszervezése", valójában megtisztítása.[18] A képviselő-testületek és más szervezetek újjáalakítása június–július folyamán fejeződött be. Az új, továbbra is nyolcfős képviselő-testületben teljesen megváltoztak az erőviszonyok: az MDP és az FKGP delegálhatott ugyan egyaránt két-két tagot, de a maradék négy főt a kommunista befolyás alá tartozó Nemzeti Parasztpárt, az Újonnan Földhöz Juttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ), a Magyar Nők Demokratikus

[14] Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. (CD-ROM) Bp. 2001.

[15] Uo.

[16] Uo.

[17] Mihálygergén is szokás volt az azonos nevű családok megkülönböztetésére ragadványneveket (Dudolla, Dombi stb.) használni. Ezeket én is jelzem a tanulmányban a monogrammal jelölt személynevek után.

[18] *Jakab Sándor:* Nógrád megye története. IV. 1944–1962. Salgótarján 1973. 100.

Szövetsége (MNDSZ), valamint a szakszervezetek jelölték.[19] A névsort tanulmányozva szembetűnő, hogy míg az előbb említett virilis családok képviselői kezdtek kiszorulni, addig az újonnan bekerülők többsége a faluban élő ún. '19-es kommunista volt.[20] Ezek a bányászok – V. P., L. L. (Dudolla), Ny. L. (Asztalos), id. V. L. (Dombi) – részt vettek a Tanácsköztársaság nógrádi eseményeiben, többen vöröskatonaként is harcoltak a cseh intervenciós csapatok ellen. A harcok főleg Salgótarján környékén folytak. Litkénél az Ipolyt mint demarkációs vonalat védték a magyar csapatok. A forradalom alatti tevékenységükért ifj. F. L.-t és L. L.-t (Dudolla) fogházbüntetéssel sújtották.[21] 1945–1953 között az utóbb említett L. L. (Dudolla) lett a helyi kommunista párttitkár.[22] Amikor ebbe a pozícióba jutott, már betöltötte az ötvenedik életévét, tehát túl volt felnőttkora java részén. Politikai nézetei miatt 1945 előtt csendőrségi megfigyelés alatt állt.[23]

A helyi közigazgatás előbb említett átalakításának fontos része volt a községi elöljáróság tisztviselőinek átvilágítása. Az igazoló eljárásokról és a B-listázásról országos és helyi szinten is bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, viszont erről az 1948-as folyamatról még kevés ismerettel rendelkezünk. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy a megyei MDP iratai között rábukkantam egy olyan forrásra, amely betekintést enged e folyamat kulisszatitkaiba. A mihálygergei pártvezetőség 1948. május 21-i üléséről készült jegyzőkönyv rögzítette, hogy a községi tisztviselők közül kiről milyen jellemzést adott a testület. Érdekes módon nemcsak a fizetett hivatalnokok (jegyző, adóügyi altiszt, közellátásügyi altiszt, kisbíró stb.) további foglalkoztatására, illetve elbocsátására, hanem még a választott bíró személyére is tettek javaslatot.[24] A helyi kommunista pártszervezet befolyása 1948 nyarán azáltal is tovább növekedett, hogy az iskolák államosítását követően a 8000/1948. VKM-rendelet értelmében megalakult átminősítő bizottságok az MDP helyi szerveivel együttműködve állapították meg, hogy mely nevelők tarthatják meg állásukat.[25]

19 MNL NML V. 520. a. Mihálygerge kisközség képviselő-testületének 1948. június 4-i jegyzőkönyve.

20 Salgótarjáni események 1918–1919. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 53.) Salgótarján 2007. 65., 104.

21 Leblancné Kelemen Mária (Összeáll.): A Tanácsköztársaság iratai. Salgótarján 1979. 107.

22 1894. június 7-én született Mihálygergén és 1962. március 6-án halt meg. (Köszönet Fenes Jánosnak az információért.)

23 A csendőr nyomozóosztály 1934-es jelentése szerint az 1932-es salgótarjáni kommunista szervezkedés kapcsán Mihálygergén is feltárták a KIMSZ egyik csoportját. *Molnár P.–Szomszéd I.:* Nógrád megye i. m. 104.

24 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól.

25 *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 100.

Amikor a kolhoz már nemcsak a rémhírekben fenyeget

1948 nyarán nemcsak a közigazgatás, hanem az MKP és az SZDP szervezetei is átszervezés alatt álltak a pártegyesülést megelőzően. Ez az állapot az MDP létrejöttét követően is huzamosabban fennmaradt, mert a párt további felhígulását megakadályozandó az MDP Politikai Bizottsága 1948. szeptember 2-án tag- és tagjelölt-felvételi zárlatot rendelt el 1949. március 6-ig.[26] Ez idő alatt az egész párttagság összeírását, felülvizsgálását s a tagkönyvek cseréjét is végre kellett hajtani. Nógrádban, ahol a párttagság létszáma júliusban már elérte a 40 000 főt, 1949. február közepére 19%-os csökkenés következett be, részint a kizárások, részint amiatt, hogy sokan nem jelentek meg a felülvizsgáló bizottságok előtt.[27] Ez a folyamat 1949 tavaszán kiegészült az alapszervezetek vezetőségeinek átszervezésével, ami hozzájárult a még pozícióban lévő szocdemek háttérbe szorításához is.

Miközben 1948/49 fordulóján az országos pártvezetés – a szovjet–jugoszláv konfliktusból levonva a tanulságokat – egyre határozottabban készült a mezőgazdaság gyors kollektivizálására, maguk az alapszervezetek azonban, az előbb említettek miatt, még az átalakulás állapotában voltak. Az előző fejezetben szóba került az a probléma is, hogy a mezőgazdasági szakigazgatás átállítása az új feladatra éppen csak elkezdődött. Legalább ilyen súlyos gondot okozott az is, hogy a megelőző években Rákosiék annyira tartottak a kolhozosítás vádjától, hogy ezt a témát teljesen elhallgatták nemcsak a széles közvélemény, hanem a párttagság előtt is.[28] Habár a pártvezetés kizárólag a Horthy-kori propaganda bűnének tartotta a „kolhoz- és csajkamesét", valójában ennél sokkal többet nyomtak a latban a szovjet hadifogságból hazatértek szájról szájra terjedő történetei. Közülük sokan dolgoztak kolhozokban, szovhozokban a hadifogság évei alatt, ami érthető, hiszen odakinn óriási hiány volt a férfi munkaerőből.[29]

Mihálygergéről negyven férfi vonult be a hadseregbe a második világháború évei alatt. Az interjúkészítés során egy kolhozzal kapcsolatos hadifogoly-történetet hallottam. Ennek az volt a legfontosabb eleme, hogy a kolhozban mindennap kolompszó jelezte az ebédosztás idejét, amikor is a csajkájukkal kellett sorban állni, hogy megkapják az adagjukat. Interjúalanyom elbeszélése szerint apósa azt hangsúlyozta: „Ott olyan volt a sorunk,

[26] MNL OL M–KS–276. f. 53. cs. 8. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP PB 1948. szeptember 2-i üléséről.

[27] *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 105–106.

[28] *Baráth Magdolna:* A magyarországi szovjet „imázsépítés" néhány aspektusa. In: Réfi Attila–Sziklai István (Szerk.): Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára. Bp. 2010. 55–70.

[29] Kiváló betekintést ad a kolhoz-élet mindennapjaiba az alábbi forrásközlés: *Kovács Csaba:* Maglódtól Szibériáig – egy száműzött visszaemlékezése a kolhozról. Archívnet 13. (2013) 3. sz.

mint itthon a cselédembereknek."[30] Ezzel arra utalt, hogy az uradalmakban a cselédek napi ritmusát (munka, étkezés, pihenés), szigorúan szabályozták, s ez teljesen idegen volt az önállóságára igen büszke és érzékeny „maga-ura" parasztgazdák számára.

A kollektivizálásra készülve egyre többször került elő az orosz nyelvből átvett „kulák" szó mint a kizsákmányoló gazdagparaszt, zsírosgazda szinonimája.[31] A napilapok és a rádióműsorok mind intenzívebben foglalkoztak a szovjet mezőgazdasággal.

Ez a téma gyakran került elő a mihálygergei párttitkár hangulatjelentéseiben, leghosszabban először az 1949. május 15-i népfrontválasztásról készített beszámolójában. Hogy miért éppen ekkor? A magyarázathoz hozzátartozik, hogy bár ennek a választásnak már nem volt igazi tétje, hiszen csak egy listára lehetett szavazni, a párttitkár mégis kudarcként élte meg, hogy sok érvénytelen szavazólapot adtak le.[32] Azonnal elkezdte keresni a felelősöket, s hamarosan meg is találta őket. A hangulatjelentésben nemcsak felsorolta név szerint azokat, akik szerinte a népfront ellen agitáltak, hanem azt is leírta, hogy milyen szankciókat kezdeményezett ellenük. Az öt személy közül egy ellen a rendőrségen tett feljelentést, egy párttag „helytelen magatartásáról" pedig értesítette a járási pártbizottságot. Legfőbb bűnbakká mégis egy helyi kereskedőt tette „rémhírterjesztés" miatt. „L. J. vándor paprika kereskedő pedig folyton azt agitálta a parasztság között hogy ne szavazzanak a függetlenségi Népfrontra mert azok kolhozt akarnak létesíteni. Azonban a parasztságot úgy annyira kioktatta, hogy hogy kell a függetlenségi Népfront ellen szavazni, aminek meg is volt a hatása mert volt vagy 60-65 paraszt aki pontosan a megjelölt körben a két vonást berajzolta, és kijelentette L. J. azt is, hogy a vigasság után majd lesz sírás a kommunistáknak, mert a választás után az amerikaiak és az angolok meg szállják magyarországot és a kommunistákat egy lábig kiölik, és beszélt több minden marhaságot, ami a parasztságot nagyon befolyásolja, és a községben minden munkát meg nehezíti. Kérem a Miskei járási titkár elvtársat hogy tegyen meg minden lehetőt hogy L. J. vándor paprika kereskedőtől a paprika és egyéb iparigazolványokat a legrövidebb időn belül elvonják hogy ne tudjon faluzni és ne tudja a községben behozni azt a sok hülye nyugati dumát amellyel a parasztságot dédelgeti és félre vezeti."[33] Interjúalanyaim – bár pontos időpontot nem tudtak meghatározni

[30] A szerző interjúja V. J-fel, 2012. július 21. (A szerző tulajdonában)

[31] *Bolgár D.:* A kulák érthető arca i. m. 50–93.

[32] Pontosan nem tudni, mennyit, mert míg az 1945-ös és az 1947-es választásoknál nyilvánosságra került az érvénytelen szavazatok száma és aránya, addig ez 1949-ben már elmaradt. *Feitl István:* Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György–Hubai László (Szerk.): Parlamenti választások Magyarországon. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Bp. 2010. 283–296.

[33] Uo.

– azt megerősítették, hogy egy időre valóban bevonták a paprikakereskedő engedélyét.[34]

A hangulatjelentést érdemes további elemzésnek alávetni, mert a mihálygergei alapszervezet belső viszonyaiba is betekintést enged. A fenti idézetből kiderült, hogy a párttitkár hithű kommunistaként az elvtársaival még szigorúbb volt, mint a pártonkívüliekkel. Azok a vezetőségi tagok azonban, akik hozzá hasonlóan illegális kommunista múlttal rendelkeztek, ezt nem hagyták szó nélkül. Már a népfrontválasztás előkészítése kapcsán is vita alakult ki közöttük. A titkár elképzelése szerint a párttagok és az MNDSZ-tagok együtt, zászlódíszben vonuljanak fel, „és szinte tüntetően szavazzanak nyíltan a függetlenségi Népfrontra".[35] Ez az ötlet azonban az alapszervezeten belül sem nyerte el mindenki tetszését. A propagandista funkciót betöltő Ny. L. (Asztalos) például megkérdezte, hogy miért harcolt a munkásság a Horthy-rendszerben a titkos választójogért, ha most újra nyíltan kell szavazni. A párttitkár érvelése így szólt: „a munkásságnak minden esetre fontos lett volna akkor a titkosság, mert akkor a munkásság volt az ellenzék, most pedig megfordítva van, a munkásság és a kormánypárt, vagyis a munkásság van hatalmon, tehát aki ma a munkásság körül titkosságot hirdet, az a demokráciának csak ellensége lehet, mert nem meri nyíltan a meggyőződését vagy elgondolását nyilvánítani."[36]

Ez az eset abból a szempontból is érdekes, hogy jelzi a párttitkár túlteljesítésre való hajlamát. Ő, aki rendszeresen olvasta nemcsak a megyei napilapot, a *Szabad Nógrád*ot, hanem az országos lapok közül a *Szabad Nép*et és a *Szabad Föld*et is, a központi direktívákat nem egyszerűen teljesíteni akarta, hanem amennyire lehet, túlteljesíteni. A vezetőségi és alapszervi gyűlések jegyzőkönyveiből kiderül, hogy Rákosi, Gerő aktuális beszédeit azonnali útmutatónak fogta fel a gyakorlati cselekvéshez.

1949 nyarán a Rajk-per kapcsán már egyre inkább az éberség lett a kulcsszó. 1949. augusztus 10-én az MDP Titkársága határozatot hozott a politikai éberség javításáról, s ezt eljuttatta a megyei bizottságokhoz is, azok pedig továbbították az alsóbb szintű területi és üzemi pártszerveknek.[37] Hogy a mihálygergei párttitkár mennyire komolyan vette a párt elvárta éberséget, jól példázza az alábbi eset, amelyről így számolt be a tagságnak: V. J. (Juhász) azt a pártmegbízást kapta, hogy ellenőrizze a cséplést, azonban „a sok oktatás és figyelmeztetés ellenére is feketecséplést végeztek, amin rajta kaptuk, és a rendőrségnek átadtuk, ezért az aljas bűncselekményért a párt vezetőség

[34] A szerző csoportos interjúja V. F.-cel, F. J.-sal és V. J-fel, 2011. június 12. (A szerző tulajdonában)

[35] MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei pártitkár jelentése, 1949. május 18.

[36] Uo.

[37] MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 57. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkársága 1949. augusztus 10-i üléséről.

V. J. (Juhász)-t a pártból kitiltotta".[38] Mivel ilyen szankció nem létezett, itt valószínűleg kizárásra került sor.

A „Rajk-banda bűneinek leleplezése" mellé 1949 őszén egy másik téma is felzárkózott. Ez pedig a téeszcsé-gazdálkodás népszerűsítése volt. A párttitkár mindkét témát napirendre tűzte a szeptember végi taggyűlésen. A diktatúra társadalmiasításának fontos, ám még kevéssé kutatott dimenziójára utal, hogy mindkét témáról a helyi általános iskolai tanár tartott előadást.[39] Ebből a jegyzőkönyv a következőt rögzítette: „megmagyarázta pontról pontra, vagyis részleteiben a csoportos gazdálkodás, vagyis a szövetkezésben folyó munka eredményét és minőségét, előadta azt, hogy valamikor, amikor a községek épültek, akkor is szövetkeztek az emberek, és csoportokban építkeztek, mert így látták az emberek jónak és könnyebben megoldhatónak [...], mivel közösen szövetkeztek, közösen az utakat is meg tudták csinálni minden zökkenő nélkül. Tehát a szövetkezésnek 3 fő pontja van: 1. a több terméshozam, 2. a jobb terméshozam minőségben, 3. kevesebb munkaidő alatt és könnyebb munkaerővel való elvégzése."[40]

Az érvelésmód azért is figyelmet érdemel, mert a közös gazdálkodás mellett fő érvként ekkor még nem a szovjet mezőgazdaság kiválóságát hangoztatták, hanem a paraszti összefogás korábbi tapasztalatát. Mihálygergén valóban szokás volt, hogy ha valaki építkezett, a lófogattal rendelkező gazdák összefogtak, együtt elmentek a közeli kőbányába, s így egy-két nap alatt el tudták hozni a szükséges építőanyagot. Ezt hívták „kőlagzi"-nak.[41]

A termelőszövetkezeti gazdálkodás az 1950. március 5-i taggyűlésen került újra szóba. Ekkor a falu kommunista bírája vállalta magára a propagandafeladatot.[42] I. J. felszólalásában a szovjet példa követésének fontosságát hangoztatta: a Szovjetunió rendelkezik a világ legfejlettebb mezőgazdaságával, e példa követésével emelkedhet fel a magyar mezőgazdaság arra a gazdasági és kulturális színvonalra, amelyet a szovjet kolhozparasztok képviselnek. Végül a párttitkár összegezte a teendőket: „felhívta a jelenlévő elvtársak

[38] MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1949. szeptember 4-i taggyűlés jegyzőkönyve.

[39] Egy másik tanárt már a népfrontválasztás előkészületeibe is bevont a párttitkár: az anyák napi ünnepségen a tanár a választáson való részvételre buzdított mindenkit. MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1949. május 18.

[40] MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1949. szeptember 25-i taggyűlés jegyzőkönyve.

[41] Miként a példa is érzékelteti, a falun belül, a hasonló helyzetű családok – jelen esetben a lófogattal rendelkező „maga-ura" parasztok – között régi hagyományai voltak a kalákában végzett munkának.

[42] Amikor 1949 elején a kisgazda bíró lemondott, őt bízták meg ennek a választott posztnak a betöltésére. Ebben szerepet jászhatott, hogy annak idején ő volt a kisgazda jelölt vetélytársa a bíróválasztáskor. A tanácsrendszer létrejötte után is betöltött vezető tisztségeket.

figyelmét, hogy minden elvtárs vegye fel a szoros kapcsolatot a dolgozó parasztságunkkal, és neveljük, oktassuk a parasztságunk arra, hogy micsoda jövőt biztosít a nagyüzemi gazdálkodás".[43]

Nem véletlenül került elő ez a téma ilyen hangsúlyosan a mihálygergei pártalapszervezetben. A kezdeményezés a megyei vezetéstől jött, a háttérben viszont az országos szintről érkező bírálat húzódott meg. Nógrádban a szövetkezeti szektor szántóterületi részesedése mindössze 4,6% volt, s ezzel a megye 1949/50 fordulóján országos viszonylatban az utolsó helyen állt.[44]

Hiába születtek meg a hangzatos párthatározatok 1950 elején,[45] sem a megyei, járási vezetésnek, sem a helyi pártalapszervezeteknek nem maradt energiájuk a téesz-agitációra. Tavasszal a pártvezetőség megújítása körüli teendők, majd a tanácsválasztások előkészítése, a képviselő-testület és a végrehajtó bizottság tagjainak kiválogatása volt a legfőbb feladat. A szakirodalom egyetért abban, hogy az áttérés a tanácsrendszerre legalizálta a falu tradicionális hatalmi viszonyaiban megindult átrendeződést.[46] 1945 előtt a falusi társadalom elitjébe a leggazdagabb paraszti családok mellett a pap, a tanító és a jegyző is beletartozott. Az új elit meghatározó szereplőjévé már a párttitkár és a tanácselnök vált, s melléjük bekerültek az új gazdasági szervezetek, elsősorban a téeszek és gépállomások vezetői is. A szakirodalom főként azt hangsúlyozza, hogy az elitcsere a legtöbb helyen az idegenek uralmával járt, azaz kívülről és felülről hoztak új vezetőket. A mihálygergei eset viszont több szempontból is sajátosnak tekinthető. Ahogy említettem, a párttitkár helyi volt, s érdekes módon a tanács vb-elnökét sem kívülről hozták. A posztra T. V., az addigi körjegyző került, aki nem volt ugyan mihálygergei származású, de már 1945 óta a faluban dolgozott.[47] A tanácsi végrehajtó bizottság összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a már jelzett átrendeződés ekkor teljesedett be: a gazdatársadalom korábbi helyi képviselőit a '19-es kommunisták és a szegényparasztság képviselői váltották föl.

A módos családok ellehetetlenítésére Mihálygergén is a kuláklista jelentette a kiindulópontot. Míg 1950 folyamán a téesz-agitáció terén sem a megyében, sem helyi szinten nem történt komoly előrelépés, addig a kulákok már

[43] MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1950. március 5-i taggyűlés jegyzőkönyve.

[44] 1949 végén a huszonnégy téeszcsé mellett tíz állami gazdaság és hat gépállomás működött a megyében. *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 192., 199–200.

[45] MNL NML XXXV.31.a. 1950. 16. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1950. február 6-i üléséről.

[46] *Gyarmati Gy.:* A Rákosi-korszak i. m. 160–164.; *Marelyn Kiss József–Valuch Tibor:* Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors. Kalocsa–Bp. 2011. 41–102.

[47] Közigazgatási pályáját Rimócon helyettes segédjegyzőként kezdte, s ugyanilyen minőségben 1938-ban Nagylócra került. Bátorfaluba 1939 márciusában nevezték ki körjegyzőnek. 1945-ben Litkén lett körjegyző, majd 1945. november 2-tól kinevezett körjegyző Mihálygergén.

jó ideje prés alatt voltak, zaklatásuk mindennapos gyakorlattá vált. Ebben bizonyosan szerepet játszott, hogy az adórendszer mellett évek óta működött a mezőgazdasági termények kötelező beadása. Az előző két fejezetben számos példa található, hogy a progresszivitás elve („fizessen többet, akinek többje van") és a súlyos büntetőszankciók révén mindkét intézmény túllépett a gazdasági nyomásgyakorlás szokásos keretein, s az állami erőszak-alkalmazás eszközévé vált. Feléledt továbbá a listakészítés gyakorlata is egy új adónem, a népnyelvben kulákadóként ismert mezőgazdaság-fejlesztési járulék bevezetése révén. A községben hét család került fel a mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetésére kötelezettek listájára, majd 1950-ben a szőlő és gyümölcsös felszorzása révén még két család.[48]

Kétlakiak – válaszút előtt

Bár 1950 második felében a megyei pártbizottság be akarta hozni a szövetkezetek szervezésében a tervezetthez képest mutatkozó lemaradást, a kitűzött célok újfent nem teljesültek.[49] A megyei pártbizottság megtalálta a megfelelő bűnbakokat, állásfoglalásuk szerint a kulák és a klerikális reakció befolyása alatt álló kétlakiak miatt nem sikerült a téeszszervezés terén eredményeket elérni.[50] Ekkor Nógrád megye dolgozóinak nagyjából egyharmada már távol lakott a munkahelyétől. A legnagyobb számban a bányászok ingáztak (legalább 2200 fő), a többiek az acélárugyárba (kb. 900 fő), a tűzhelygyárba és az öblösüveggyárba (mintegy 1000 fő) jártak be naponta dolgozni a környező falvakból.[51]

A fenti helyzetértékelésben bizonyosan szerepet játszott, hogy az országos pártvezetés is egyre többet foglalkozott a kétlakiakkal, s közülük elsősorban a bányászokkal. Ennek kapcsán először is Rákosinak az MDP Központi Vezetősége 1950. október 27-i ülésén elhangzott felszólalására kell utalni. Itt Rákosi új irányt adott a kétlakiakkal kapcsolatos politikának. Bevezetésképp

48 Összességében a Varga és a Fenes család különböző ágaiból három-három fő, a Ferkó és a Lenkó családból pedig egy-egy fő. MNL NML XXIII. S 774. d. Mihálygerge Község Tanácsának nem iktatott iratai. Gazdalajstrom 1951–1956.

49 A megye szántóterületének 4,35%-án (országosan 6,6%-án) folyt szövetkezeti termelés, továbbá a szántóföld 6,7%-án (országosan 6,1%-án) állami gazdaságok tevékenykedtek. Nógrád megye statisztikai adatai, 1950–55. Bp. 1956. 119.

50 Sőt a megye begyűjtési és adófizetési hátralékaiért is őket tették felelőssé. Nógrád megye 1950-ben 96,4%-ra teljesítette kenyérgabonából, 60,7%-ra burgonyából, 55,6%-ra szálastakarmányból, 55%-ra napraforgóból a beadási kötelezettségét, ezzel a megyék begyűjtési versenyében a sereghajtók közé tartozott. MNL NML XXXV.31.a. 1951. 22. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. január 22-i üléséről.

51 *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 207–213.

így összegezte a problémát: „Vagy kétszázezerre rúg az olyan ipari munkásoknak a száma, akik földdel is rendelkeznek. Ezek a munkások az aratás, vetés idején gyakran elmaradnak a gyárból és ezzel zavarják a termelés menetét. Ugyanakkor éppen a gyári munka miatt nem dolgozzák meg kellő gonddal földjeiket, ami a terméseredményekben természetesen megmutatkozik. Ez a – hogy úgy mondjuk – kétlaki munkásréteg így egyszerre zavarja az ipar és a mezőgazdaság termelését." A lényeg ezután következett: „Most dolgozunk olyan rendszabályon, amely az ilyen, kisebb-nagyobb földdel rendelkező munkásoknak lehetővé teszi, hogy földjeiket előnyös áron eladják, vagy bérbe adják az államnak és ezzel megszűnjön az a helyzet, amely őket úgy ipari munkás, mint földművelő minőségükben zavarja."[52]

A háttérben az húzódott meg, hogy 1950 őszén az ország szénellátása válságos helyzetbe került: az ipar és a közlekedés megnövekedett igényeit a széntermelés nem tudta követni. A rendkívüli helyzet megoldása érdekében elhatározott intézkedéseket Rákosi a november 26–27-én Tatabányán megrendezett országos bányászértekezleten tárta a közvélemény elé.[53] A „széntermelés frontján" előállott nehézségekért a párt főtitkára elsősorban a kétlakiakat tette felelőssé. Beszédében részletesen taglalta „bűnlajstromukat": az „álbetegek" zöme a kétlaki munkásból került ki, rohanó életmódjuk miatt sok balesetet okoztak, nem jártak tanfolyamokra, politikai szemináriumokra. S éppen a „tudati fejlődésük" elmaradásával magyarázta, hogy könnyen a kulákok befolyása alá kerültek. Érintette a legkritikusabb kérdést: „Most ez a föld, amely 15 vagy 20 évvel ezelőtt az a mentőöv vagy az a szalmaszál volt, amelybe a fuldokló kapaszkodott, malomkő kezd lenni a nyakán, mely húzza őt lefelé, csak ő ezt még nem veszi észre. De mi már észrevettük és ezért magyarázzuk nekik, hogy: »kedves barátom, megváltozott a világ, most szocializmus van, s ami azelőtt jó volt számodra, az most rossz. Neked választanod kell, mert most már egyszerre kettő nem lehetsz, de nincs is rá szükséged! Sem az országnak nincs rá szüksége, sem magadnak nincs rá szükséged!«"[54]

A nógrádi vezetés már a KV-ülést követő napokban foglalkozott a kétlakiakkal. Az 1950. november 1-jén megtartott ülésen a megyei pártbizottság az agitáció fokozásában látta a kiutat. „A bányászokat megfelelő politikai nevelésben kell részesíteni és ez megfelelő garancia lesz arra, hogy felajánlják földjüket. Meg kell oldani a pártonkívüli bányászok oktatását is. Be kell vonni őket rádiószemináriumokba, Szabad Föld Téli estékre."[55] A megyei saj-

52 MNL OL M-KS 276.f. 52. cs. 15. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV 1950. október 27-i üléséről. Beszámoló a pártkongresszus előkészítéséről. Ea.: Rákosi Mátyás.

53 *Rákosi Mátyás:* A békéért és a szocializmus építéséért. Bp. 1951. 169.

54 Uo. 170.

55 MNL NML XXXV.31.a. 1950. 21. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1950. november 1-jei üléséről.

tó feladatait is kijelölték: „A Szabad Nógrád legközelebbi számában Rákosi elvtárs beszédének kitárgyalása elősegítésére hozzon levelet kétlaki bányász dolgozótól, élesen kihozva, hogyan akadályozta munkáját az üzemben és a mezőgazdaságban való foglalkozás, valamint egy bányász népnevelőtől, aki leírja, hogyan javítják meg a nevelő munkát Rákosi elvtárs beszéde alapján a bányászok között."[56] 1950. december 10-én megjelent a kormányrendelet a földfelajánlások új rendjéről.[57] A megyei választmány öt nappal későbbi ülése így fogalmazta meg a teendőket: „A földfelajánlással kapcsolatos szempontokat az FM a mai napon megküldte, és ezt el fogjuk juttatni a vállalatvezetőkhöz. Ezt a munkát be fogjuk indítani és meg fogjuk gyorsítani, hogy a kongresszusra minél több földet felajánljanak dolgozóink, és minél több tszcs-t tudjunk megalakítani megyénk területén."[58]

A mihálygergei párttitkár hangulatjelentéseiben is visszatérő téma a kétlakiak elmaradott gondolkodása, együttműködési készségük hiánya. Erről az egyik 1950. nyár végi jelentésében így panaszkodott a járási elöljáróinak. „Azzal állnak elő, hogy minek kell a kulákokat háborgatni, hiszen azok is dolgozó emberek, úgyis eladnák a felesleges terményüket stb. Sőt van egy pártonkívüli bánya munkás L. L., aki állandóan a kulákokkal társalog és a kis és középparasztok között is állandóan azt fújja minek az a beszolgáltatás, minek kell a parasztoktól a terményüket elvenni úgyis eladná mind. Ezt csupán azért teszik, hogy a paraszt ne boldogulhasson és a munkás meg ne vehessen amire szüksége van, és agitál burkoltan a háború mellett és azzal bíztassa a parasztságot hogy ez a rendszer úgysem fog életképes lenni, mert ezt Amerika nem fogja megtűrni. Meg fogja semmisíteni Oroszországot is és vele együtt minden országot ahol a rendszer van mert Amerikának van annyi repülőgépe hogy elborítja az egész világot, ez a pasas annyira megnehezíti a párt munkáját ebben a községben. Ugyan vannak ilyen pasasok vagy hárman és az ilyen pasasok megfertőzik a többi dolgozókat is, mert az emberek hajlamosak az ilyen hülye dumák befogadására mintsem arra amit mi előadunk akár az egyéni agitáció során, akár a népnevelés során előadottakkal, amiről a saját szemével meggyőződhet és kézzel fogható valóság, ami még csak letagadni se lehet."[59]

56 Uo.

57 284/1950. M.T. számú rendelet ipari munkások, bányászok és közlekedési alkalmazottak ingatlanainak az állam részére történő felajánlásáról. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1950. Bp. 1951. 432–433.

58 MNL NML XXXV.31.a. 1950. 5. ő. e. Jegyzőkönyv MDP Nógrád Megyei Választmányának 1950. december 15-i üléséről.

59 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1950. augusztus 19.

Nem volt sokkal jobb véleménye a párttag bányászokról, ipari munkásokról sem. „Minél jobban emelkedik az élet színvonalunk, annál nagyobb az elégedetlenkedők száma. Szerintem annak tudható be, hogy az ipari dolgozóink csaknem az egész félparaszt. 2 kat.h. földtől 11 kh-ig rendelkeznek és a jobboldali szociáldemokraták részéről könnyen befolyásolhatók, különösen azóta mióta az üzemi pártszervezetekhez lettek átigazolva. Azóta a mi pártszervezetünket nem látogassák. Taggyűlésre, párt napra nem járnak, sem a mi, sem az üzemi pártszervezeteknél semmilyen párt munkába bevonni őket lehetetlenség. Ki bújnak minden pártmunka alól azzal az ürüggyel, hogy ők az üzemi párt szervezethez tartoznak."[60]

A kötelező éberség jegyében a párttitkár hozzálátott, hogy feltárja: vajon ki irányítja és látja el információval azokat a bányászokat, akik az „ellenség hangját fújják". Az MDP korabeli hivatalos ellenségképéből merítve nem volt nehéz megtalálni a bűnbakokat: a kulákokat és a papot.[61] A falusi osztályharcot a községben az is nehezítette, hogy a kulákként megbélyegzett családoknál a kétlaki bányászok, illetve családtagjaik 1945 előtt gyakran vállaltak idénymunkát, s az ekkor kialakult kapcsolati, szolidaritási hálók sokszor erősebbnek bizonyultak a propagandánál. A kulákcsaládok leszármazottai több ilyen esetről is beszámoltak. Volt olyan, hogy a végrehajtó elől elmenekített burgonyakészletet a kulákcsalád szomszédjában lakó bányász rejtette el, vállalva ezzel nemcsak a „kulákbérenc" megbélyegzést, hanem a büntetőjogi felelősségre vonást is.[62]

Az említett szolidaritás és segítségnyújtás a helyi társadalom ellenállásának megnyilvánulása volt. Csakúgy, mint a tömeges templomba járás, vagy éppen a gyerekek hittanra való beíratása. Sokat elárul a község vallásosságáról, hogy 1926/27-ben a helyiek adakozásával és munkájával épült fel az új templom. A falunak saját plébániája nem volt, a szomszédos Litkéről járt át a plébános. Miséinek hatásosságát maga a párttitkár is kénytelen volt elismerni. Az 1951 húsvét vasárnapi mise kapcsán például feljegyezte: olyan sokan mentek el, hogy be sem fértek a templomba. A fő gondot mégis abban látta, hogy „a pap egyetlen misével annyit árt, hogy azt egy évnyi népnevelő munkával sem tudják helyrehozni".[63] Ez a probléma akkor vált igazán kiélezetté, amikor a megemelt tervek teljesítése miatt a dolgozókat egyre gyakrabban rendelték be vasárnapi munkára. A katolikus bányászokat viszont erre nem

60 Uo.

61 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei párttitkár jelentése, 1951. március 24.

62 A szerző interjúja F. J-néval, 2012. március 10. (A szerző tulajdonában)

63 MNL NML 26. f. 2. cs. 1948–55. 10. ő. e. Pártalapszervezetek titkárainak jelentései a pártépítőmunka tapasztalatairól. L. L. mihálygergei pártitkár jelentése, 1951. március 22.

lehetett könnyen rávenni, ami maga után vonta a munkahelyen alkalmazott különféle kényszerintézkedések terjedését.[64]

A helyi társadalom ellenállásának legnyilvánvalóbb jele mégis az volt, hogy 1951 elején Mihálygerge került az utolsó helyre a járási begyűjtési versenyben. Ez már olyan kudarc volt, amit nem lehetett a kilenc kulákcsalád szabotáló magatartásával magyarázni. Ekkorra ugyanis földfelajánlásaik révén gazdaságuk mérete jelentősen csökkent, ráadásul ezen családok férfi tagjai közül többen is börtönben ültek, illetve büntetésük kiszabása folyamatban volt. Mivel a tanács külön tartotta nyilván a kulákok és a többi gazdálkodó (korabeli szóhasználattal: „dolgozó paraszt") mind beszolgáltatási, mind adókötelezettségét, a kimutatásokban jól látszik, hogy az öt holdnál több földdel rendelkező hatvan közép- és kisparaszt felénél hátralékok mutatkoztak. „Ezek azok, akik hallgatnak az ellenség szavára, megalkuvók, akadályozzák a begyűjtést, népgazdaságunk ötéves tervét, s így a dolgozó népünk ellenségei is. Az ilyen egyének az ellenség propagandája, a kulákság befolyása alatt állnak" – hangzott a tanácselnök helyzetértékelése.[65] A párttitkár javaslatára a tanács végrehajtó bizottsága olyan határozatot hozott, amely szerint a hátralékos dolgozó parasztok esetében szakítani kell az addigi gyakorlattal. Vagyis addig megelégedtek ugyan az irodai elszámoltatással, ezentúl azonban velük szemben is alkalmazni kell a helyszíni elszámoltatást, amelyet addig csak a kulákokkal szemben foganatosítottak. Az említett hátralékosok többsége kétlakinak számított.

[64] E dimenzió feltárása nem része a jelen munkának, de a bányászok korabeli munkahelyi viszonyaiba kiváló betekintést nyújt Mark Pittaway angol nyelvű monográfiája: *Mark Pittaway:* The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary 1944–1958. Pittsburgh 2012. 130–137., 157–164. Lásd még: *Szűts István Gergely:* „Ott van a munkaerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket." Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Bp. 2012. 69–80.

[65] MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1951. február 7.

„Hogyan állnék én be a tszcs-be, amikor nincs benne egy rendes paraszt sem?”[66]

Az 1951-es kampány

Az MDP II. kongresszusán felemelt ötéves terv szerint a szocialista szektor súlyát 1953–1954-re a szántóföldi terület korábbi 55–60%-áról 81,6%-ra kellett növelni.[67] A mezőgazdaság szocialista átszervezésének két-három év alatti befejezése Nógrádban elég merész célkitűzésnek látszott, hiszen mint már utaltam rá, 1950 végén a megye szántóterületének alig több mint 10%-a tartozott a szocialista szektorhoz.[68] A pártkongresszusról a megyei vezetők úgy tértek haza, hogy tudták, mielőbb eredményeket kell felmutatni a szocialista mezőgazdaság „felfejlesztése” terén.

1951 első hónapjaiban intenzív téeszszervező kampány bontakozott ki a megye minden pontján. A megyei pártbizottság hetenként írta elő a járásoknak a beszervezendők számát. A kampány indulásakor, 1951 januárjában 54 termelőszövetkezetben és csoportban 1335 család, 1918 tag vett részt 11 825 kh összterülettel, fél év múlva, július elején már 92 téesz és téeszcsoport működött 2561 családdal, 3754 taggal, továbbá 19 241 kh összterülettel.[69] A számszerű sikereken felbuzdulva augusztusban már az lett a cél, hogy az országos helyzethez képest jelentkező lemaradást a téeszszervezésben az év végéig behozzák. A megyei pártbizottság utasította a járásokat: az ősz folyamán „minél több községben” a falusi lakosság legalább 70%-át be kell vinni a csoportba.[70]

A kitűzött célt elsősorban egy újabb nagyarányú tagosítással akarták elérni. Szeptember első hetében az 1950-ben érintett területnagyság kétszeresét is meghaladó földrendezésre került sor.[71] A megyei pártbizottság utasításra a Mezőgazdasági Osztály már korábban tizenöt községben felmérte a kétlakiak földtulajdonát, hogy ezzel is előkészítse a földfelajánlásokat. A várt hatás most sem következett be: „A megyénk területén 110 kétlaki mondott le 309 kh földről. Amely igen kis százaléka annak a területnek amennyi a kétlakiak

[66] Édesapja szavait idézte interjúalanyom. A szerző interjúja F. J.-sal, 2012. január 21. (A szerző tulajdonában)

[67] Az MDP II. kongresszusának határozata. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp. 1951. 338–339.

[68] Nógrád megye statisztikai adatai. 1950–55. Bp. 1956. 119., 122.

[69] MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1951. 70. ő. e. A termelőszövetkezetek fejlesztésével, szervezésével foglalkozó jelentések, iratok. Jelentés a tsz-ek és tszcs-k számáról és taglétszámáról, 1951. július 1.

[70] MNL NML XXXV.31.a. 1951. 25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. augusztus 3-i üléséről.

[71] MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1950.76. ő. e. A tagosítás végrehajtásával foglalkozó jegyzőkönyvek.

kezén van. Ipari munkások családtagjaiból eddig beléptek a tszcs-be 66-an 186 kh földterülettel. Ez a szám is mutatja azt, hogy komoly feladatok állanak ezen a vonalon előttünk."[72] Még azt is hozzátették, hogy a kétlakiak közül sokan el sem fogadták a felajánlott ingatlant.

A kétlakiak makacs ellenállásán nem lehet csodálkozni, hiszen mindaz, ami év közben történt a következő világháborúra készülés jegyében (jegyrendszer bevezetése, a legfontosabb mezőgazdasági termékek és termények szabad forgalmazásának, szállításának, szabadpiaci árusításának tilalma stb.), még jobban felértékelte kis földjüket, onnan ugyanis legalább az önellátásukat biztosítani tudták.[73] Ragaszkodásukat a földhöz az sem befolyásolta, hogy éppen 1951-ben a beszolgáltatás alól mentesülők földterülethatárát 5 kh-ról levitték 1 kh-ra. Ezzel éppen azokat a kétlaki családokat célozták meg, akiknek csak néhány holdja volt.[74]

A beszolgáltatási rendszer módosításával a kommunista vezetés egy másik rétegnek is igyekezett elvenni a kedvét az egyéni gazdálkodástól. Az 1951-es rendelet az 5–15 kh közötti birtokosok terheit háromszorosára növelte. A hirtelen megugró terhekre azonban ez a réteg sem úgy reagált, ahogy a hatalom remélte. A téeszcsébe való belépés helyett a kisparaszti, középparaszti családokból egy-egy férfi családtag igyekezett az ipari üzemekben vagy a bányákban elhelyezkedni. Ez nem volt nehéz, hiszen a felemelt ötéves terv nehézipari mutatóinak teljesítése miatt Nógrádban is intenzív munkaerő-toborzás zajlott.[75] Ahelyett tehát, hogy a kétlakiak köre szűkült volna, egyre többen választották ezt az életmódot.[76] Olyan „maga-ura" parasztok is, akik korábban lenézték azokat a családokat, amelyekből bérmunkásként dolgoztak a falun kívül.[77]

A kétlakiakra Mihálygergén is egyre nagyobb nyomás nehezedett. 1951 tavaszán, amikor a tanács először kezdett el konkrétan foglalkozni a téeszcsészervezéssel, a vb elnöke kimondta: „A kétlakiságot senki sem akarja

72 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 25. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. július 31-i üléséről.

73 *Honvári János:* XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Bp. 2006. 143–235.

74 *Erdmann Gy.:* Begyűjtés, beszolgáltatás i. m. 105–112.

75 1951-ben hat, 1952-ben hét, s még 1953-ban is négy új bányát létesítettek Nógrádban. A fokozódó munkaerő-szükséglet kielégítése érdekében 1951-ben a megyén belül kilencszázhatvan fő, a megyén kívül pedig hatszáz fő toborzását kellett lebonyolítani a Nógrád Megyei Tanács Munkaerőtartalékok Hivatalának. *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 165–167.

76 MNL NML XXXV.31.a. 1951. 26. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről.

77 Hasonló jelenség volt megfigyelhető az ugyancsak sok ipari munkalehetőséggel rendelkező Veszprém megyében is. *Farkas Gyöngyi:* Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956). In: Estók János (Szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. Bp. 2004. 224–242.

megszüntetni, a községben nincs termelőszövetkezet. A kétlakiság megszüntetetése szorosan összefügg a termelőszövetkezetek létesítésével, illetve a nagyüzemi gazdálkodás megvalósításával."[78] Így számolt be az előkészítésről: „A végrehajtó bizottság és az összes állandó bizottságok előtt már ismertetve lett az I-II. és III. típusú téeszcsé alapszabálya. Az ismeretek birtokában jó felvilágosító munkát tudunk végezni a dolgozó parasztság körében. A munkában a tanácstagoknak kell jó példával elöl járni. Sürgősen meg kell alakítani az előkészítő bizottságot, s így a tszcs gazdálkodással mielőbb meg kell indulnunk."[79]

A téeszcsé megalakítása érdekében a tanács ún. előkészítő bizottságot hozott létre. A tanácstagoktól elvárt példamutatás e téren is feladatokat rótt rájuk. A tanácselnök világossá tette: „minden egyes vb-tag a tsz-be való belépés végett az előkészítő bizottságnál már most jelentkezzen, hogy a folyó évben a termelőszövetkezet feltétlen megalakulhasson. A kétlakiság megszüntetésénél élen kell járnia elsősorban a tanácstagoknak, és elsősorban ők adjanak példát a termelőszövetkezet létesítésével, mert így ezzel megoldhatóvá fog válni az, hogy a községünkben a kétlakiság kérdése teljesen megszűnik, mely akadályozója eddigi minden nagy fontosságú állami feladat megvalósításának."[80]

Végül is 1951 folyamán mindössze egy téeszcsé alakult meg Mihálygergén.[81] Már az elnevezése is – Béke Tszcs – figyelemre méltó, hiszen megemlékezve a '19-es kommunisták itteni erős jelenlétére, forradalmi hangulatú név (pl. Vörös Csillag, Vörös Hajnal stb.) lett volna várható. A megalakult csoport ugyanúgy III. típusú volt, mint a megyei szövetkezetek túlnyomó többsége. Ha megnézzük a tagok névsorát, kiderül, hogy a téeszcsé létrejöttével nem a kétlakiság szűnt meg a faluban, hanem éppen a kétlakiak találtak maguknak túlélési lehetőséget a téesz keretében. Elsőként az tűnik szembe, hogy a huszonöt tagból húsz nő volt.[82] Az öt férfi mindegyike az idősebb korosztályhoz tartozott, három közülük '19-es kommunista, de az asszonyok közül is többen voltak párttagok. A tagság 80%-a 1 kh-nál kevesebb földet vitt be. Két olyan asszony volt, aki 1-2, s mindössze egy fő, aki kicsivel több, mint 2 kh-t. A névsorból az is egyértelmű, hogy többségében a kétlaki családokból a feleségek léptek be. Ezzel olyan megoldást választottak, amellyel a

[78] MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1951. április 5.

[79] Uo.

[80] Uo.

[81] M. J. volt ekkor a téeszcsé elnöke, J. L. a gazdasági vezető, a téeszcsé párttitkára pedig V. L. volt. Egyiküknek sem volt földje.

[82] 1945-től Nógrádban megfigyelhető a nők viszonylag magas száma a kommunista pártban. Ezt az magyarázza, hogy többnyire a férjükkel együtt a feleségek is beléptek a pártba.

családnak nem kellett lemondani sem a férj stabil havi keresetéről, társadalombiztosítási ellátásáról, sem pedig kis parcellájuk tulajdonjogáról. Ennél még fontosabb volt, hogy mindegyikük igényt tartott a háztájira, amelynek egy hold területével ugyanúgy megtalálták a számításukat, hiszen többnyire a saját földjük sem volt több.[83] Az előnyök közé tartozott még, hogy ekkor a téesztagokra még alacsonyabb beadási kötelezettségek vonatkoztak, mint az egyéni gazdákra.[84]

Ezzel a sajátos összetételű tagsággal kellett volna több mint 200 kh-at megművelni. Nem meglepő tehát, hogy az első év végén alig tudtak eredményt felmutatni: nem volt állatállományuk, csak növénytermesztéssel foglalkoztak. Bár a zárszámadás után a téeszcsé üzemi alapszervében megtartott taggyűlésről készült jegyzőkönyv igen szűkszavú, annyi azért kiderül, hogy a munkafegyelemmel komoly gondok voltak. Ezt azzal magyarázták, hogy nem alkalmazták megfelelően sem a munkaegységrendszert, sem a közös munkaszervezetet.[85]

A téesz gyenge, mondhatni botrányos teljesítményéről többen is említést tettek a falubeliek közül. Egyik interjúalanyom úgy emlékezett vissza, hogy nagyapja, aki tagja volt a téesznek, a többi téesztaggal délig általában a kocsmában múlatta az időt.[86] Egy másik interjúalany pedig egy olyan történetet mesélt el, amely a téesztagok hozzá nem értését volt hivatott bizonyítani. A raktárban hasonló zsákokban egymás mellett tárolták a cementet és a műtrágyát, s a téesztagok a cementet szórták ki a földekre a műtrágya helyett.[87]

1951 folyamán a tagok száma és a földterület nagysága a megyében közel két és félszeresére nőtt, e látványos növekedés mögött azonban gyenge teljesítményű, instabil téeszcsék húzódtak meg.[88] A többségében szegényparaszti tagság állatot, felszerelést alig-alig vitt be a közös gazdaságba, de közös épületekkel és istállókkal is csak ott rendelkeztek, ahol valamelyik kulákgazda épületét igénybe tudták venni. A mihálygergei téeszhez hasonlóan sok helyen közös állatállomány sem volt. A legfőbb gondot azonban mégis az jelentette, hogy 1951-ben országosan egységesítették a téeszcsék munkadíj-szabályo-

83 A gazdalajstrom minden téesztag esetében 1 kh háztájit mutatott ki, ami azért érdekes, mert az ekkor érvényes szabályozás szerint ennél kevesebb (maximum ½–¾ hold) járt volna. 205/1950. (VIII. 1.) M.T. sz. rendelet az önálló termelőszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok működési szabályzatának módosításáról. TRHGY 1950. 385–387.

84 *Erdmann Gy.:* Begyűjtés i. m. 119.

85 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. A Béke Tszcs üzemi alapszervének 1952. február 29-i taggyűlési jegyzőkönyve.

86 A szerző interjúja F. J-sal, 2013. július 5. (A szerző tulajdonában)

87 A szerző interjúja V. J-fel, 2013. február 4. (A szerző tulajdonában)

88 1951 végén 105 termelőszövetkezet, valamint termelőszövetkezeti csoport működött a megyében 3286 családdal, 4508 taggal és összesen 22 775 kh földterülettel. Nógrád megye statisztikai adatai i. m. 119–122.

zását, kötelezővé tették a szovjet kolhozban elterjedt munkaegységrendszer alkalmazását. Az előző fejezetben részletesen volt arról szó, hogy a munkaegység a maradékelvű jövedelemelosztással együtt milyen nehéz helyzetbe hozta a tagságot. Az állami elvonások után alig maradt felosztani való pénz és termény, ráadásul ez a rendszer év közben csak minimális előleg fizetését tette lehetővé.

A megyében az 1951 végén zárszámadást készítő hetven termelőszövetkezeti csoportból mindössze tizenhárom zárt aktívan. Így a zárszámadáskor a megye téeszcsétagságának nagy része nem, vagy alig kapott valamit, ami megindította az elvándorlást a téeszcsékből.[89] A már említett munkaerő-toborzás lehetőségeivel élve a téeszcsétagok közül is sokan elmentek az iparba.

1951 végén a mezőgazdaság állapota nemcsak a téeszek miatt okozott fejtörést a megyei vezetésnek. A gabonafélék beszolgáltatását 11 317 dolgozó paraszt, a kapásnövényekét 12 041 dolgozó paraszt nem tudta teljesíteni.[90] A begyűjtési elmaradások miatt egyre frusztráltabb megyei pártvezetés tömegessé tette nemcsak az irodai, hanem a helyszíni elszámoltatást is. Azokat pedig, akiket zugőrlésen, feketevágáson kaptak, vagy úgy ítéltek meg, hogy spekuláns, súlyosan megbírságolták, illetve börtönbüntetésre ítélték.[91] A szerény eredmények miatt ekkor a megyei pártvezetés már nemcsak a parasztokat hibáztatta, hanem a tanácsi apparátust is. Megszaporodtak a tanácselnökök és vb-titkárok elleni fegyelmi eljárások, de ahol nagy volt az elmaradás a begyűjtésben, ott az is előfordult, hogy leváltották őket, sőt néhányukat bíróság elé állították (pl. Somoskőn, Felsőpetényben, Pilinyen stb.). Ebben bizonyosan szerepet játszott az is, hogy 1951 folyamán újabb nagy személycserére került sor a pártvezetőségek és választmányok újjáválasztása révén.[92] Nógrádban a régi pártvezetőségek tagjainak közel 60%-át leváltották, arra hivatkozva, hogy nem voltak elég következetesek a begyűjtés végrehajtásában és a téeszszervezésben.[93] Egyre fiatalabb kádereket emeltek ki a termelésből, s ezek az „ifjú janicsárok" jó parancsteljesítőknek bizonyultak.

[89] MNL NML 26. f. 2. cs. 1949–1954.75. ő. e. A termelőszövetkezetek helyzetével foglalkozó jelentések, iratok. Összefoglaló a zárszámadások tapasztalatairól, 1952. február

[90] MNL NML XXXV.31.a. 1951. 27. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről. A Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztály jelentése a Megyei Pártbizottságnak, 1951. december 10.

[91] *Kiss József–Závada Pál:* „Az apparátus eddig gazemberként bánt a paraszttal..." In: Erdmann Gyula (Szerk.): Gyula Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. 1994. 188–196.

[92] A Központi Vezetőség 1951. május 22-i határozata újfent elrendelte a pártvezetőségek és választmányok újjáválasztását. MNL OL M-KS 276.f. 52. cs. 17. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV 1951. május 22-i üléséről.

[93] Országosan ez az arány 46,2% volt. Az új vezetőségi tagok több mint fele a 18–35 év közötti korosztályból került ki. Azokat a pártfunkcionáriusokat, akik 1951–52 folyamán voltak vezetői poszton a megyében, több mint 90%-ban 1950 után emelték ki. *Jakab S.:* Nógrád megye i. m. 104–108.

Mindeközben a begyűjtés melletti agitációt egyre nehezebben lehetett társadalmi üggyé tenni az ipari munkások körében. Jól mutatta ezt, hogy amikor 1951. december 9-re háromszáz munkás kiküldését tervezték a begyűjtéssel kapcsolatos népnevelő munkára, csak százötven ember jelentkezett a megyei tanács épületében.[94]

A padlássöprés éve

1952-ben a kedvezőtlen időjárás Nógrád megyében is jelentős terméskiesést okozott, ez azonban nem befolyásolta az előre megszabott központi begyűjtési előírásokat. 1952-ben az állami követelés mind a beszolgáltatás, mind a természetbeni adózás terén az 1949–1950. évek átlagának már több mint háromszorosára nőtt.[95] Mindez kiegészült az előző évinél is nagyobb mértékű tagosítással. A területi és üzemi alapszervezetekre is egyre nagyobb nyomás nehezedett a földfelajánlásokkal kapcsolatban. A korabeli politikai atmoszférát jól érzékelteti az alábbi felszólalás, amely a megyei választmány 1952. január 10-i ülésén hangzott el: „Megyénkben [...] igen sok kétlaki dolgozó van, akik megművelik odahaza a 4-5 hold földet, és emellett az üzemben dolgoznak. A beadás ellen ezek agitálnak a legjobban, mert az ipari medencében nagyon jó lehetőség van a mezőgazdasági termények spekulációjára. [...] A kétlakiság megszüntetésében is elsősorban pártfunkcionáriusaink és gazdasági vezetőink példamutatását kell megkövetelni."[96]

Ráadásul ekkoriban a kétlakiakat már nemcsak a munkahelyen zaklatták a földfelajánlás miatt, hanem még a munkahelyükre utazás közben is. Az agitációs-propaganda osztály találmánya volt, hogy a munkásszállító autókon is lehet népnevelő munkát folytatni az éppen aktuális feladatok (pl. a meleg csákányváltás mozgalma, a kétlakiak földfelajánlása stb.) érdekében.[97] 1952 második felében a sokrétű (gazdasági, adminisztratív) állami erőszak-alkalmazás kezdte éreztetni hatását. A szeptemberi földrendezéskor például az 1377 felajánló közül 1234 volt kétlaki. A tagosító bizottságok által átvett 4252

[94] MNL NML XXXV.31.a. 1951. 27. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1951. december 18-i üléséről. A Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztály jelentése a Megyei Pártbizottságnak, 1951. dec. 10.

[95] *Erdmann Gy.:* Begyűjtés, beszolgáltatás i. m. 98–137.

[96] MNL NML XXXV.31.a. 1952. 7. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Választmány 1952. január 10-i üléséről.

[97] MNL NML XXXV.31.a. 1952. 31. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. június 16-i üléséről. Hasonló agitáció folyt a vonatokon is. Erről bővebben lásd: *Koltai Gábor:* Agitátorok a vonaton. Vonatagitáció a Budapestre munkába járók között, 1949–1953. Korall 13. (2012) 50. sz. 161–187.

kh földből 3457 kh volt kétlakiaké.[98] Habár az agitáció ekkor már úgy szólt: a kétlakiak úgy ajánlják fel a földet, hogy egyúttal családtagjaik belépjenek a téeszbe, ez nem következett be.

Az apparátusban növekvő feszültséget jól jellemzi, hogy bár a pártvezetés kijelölte azokat a községeket, ahol a parasztoknak legalább 70%-át kellett beszervezni a téeszbe, de a tanácsi dolgozók nem akartak kimenni ezekre a helyekre. „A megyei és járási Tanácsokon sem vált kollektív feladattá a fejlesztés munkája. Mutatja ezt az, hogy a 15 súlyponti községben alig sikerült összeszedni nagy civakodás után 15 kádert a Megyetanácsról – állapította meg a megyei pártbizottság – […], mert mindegyik azt mondta, hogy ő nem ér rá, az nem az ő feladata, végezze a Mezőgazdasági Osztály."[99] Így mindezek hatására 1952 folyamán mindössze öt új téeszcsé alakult.[100]

Amikor 1952 tavaszán a megyei vezetés újabb intenzív kampányra hívta a funkcionáriusokat, Mihálygergén értő fülekre talált, s a párttitkár – igazodva a felülről jövő ajánláshoz – új típusú agitációval állt elő. Mivel a férfiakat a munkahelyükön nem sikerült rávenni földjük felajánlására, most az MNDSZ révén a feleségeket vették célba a paraszti és kétlaki családokban. Az erőszak-alkalmazás ezen szóbeli dimenzióiról az agitátorok oldaláról kevés írott forrás maradt fenn, ezért teljes egészében idézem a járási pártbizottságnak küldött beszámoló vonatkozó részét. A pártszervezet három nőtagja (J. L-né, Cs. I-né és M. L-né) „felkeresték azokat a helyeket, ahol 6-8 dolgozó paraszt feleségei és lányai járnak össze fonni vagy varrni, az elvtársnők elbeszélgettek a dolgozó parasztok feleségeivel és lányaival. A beszélgetés során áttértünk az új begyűjtési rendelet ismertetésére, amitől elsőízben idegenkedtek és V. I.-né 14 kh paraszt felesége azt mondotta, hogy ezt már nem bírják teljesíteni, bele kell pusztulni minden parasztnak és amikor meg magyaráztuk hogy a kormányunk és a Pártunk soha nem kért és kér a dolgozóktól olyat és annyit melyet nem lehet teljesíteni éppen ezért adta ki ilyen korán az új begyűjtési rendeletet is hogy minden dolgozó parasztnak legyen ideje felkészülni a terméshozam megjavítására és a szakszerűbb gazdálkodásra. […] Elbeszélgettünk több másokról is, a társas gazdálkodás jelentőségéről és annak jövedel-

[98] 792 dolgozó paraszt nem fogadta el a csereterületet, úgyhogy azt hivatalból jelölték ki számukra. MNL NML XXXV.31.a. 1952. 33. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. október 6-i üléséről. A Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály zárójelentése az 1952 nyári részleges tagosításról. 1952. október 5.

[99] MNL NML XXXV.31.a. 1952. 32. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. augusztus 18-i üléséről.

[100] 1952. december végén a megyében 117 szövetkezet működött, amelyekben 4530 családot és 6457 tagot mutattak ki, 33 793 kh összterülettel. Nógrád megye statisztikai adatai i. m. 122., 154.

mezőségéről melyet mind nyugodtan meghallgattak és csak annyit mondtak, hogy majd meglássuk."[101]

Új téeszcsét nem sikerült alakítani, s a nyár folyamán ez teljesen háttérbe is szorult, ugyanis a begyűjtésben minden korábbinál nagyobb elmaradások mutatkoztak. A kedvezőtlen időjárás (tavasszal fagyok voltak, aztán pedig a szárazság okozott problémát) mellett a legfőbb gondot az 1951–52-es tagosítás okozta. Olyannyira, hogy a Mihálygergén kialakult feszült helyzetet még a megyei vezetés elé kerülő beszámoló is említette: „a dolgozó parasztok nem akartak tárgyalni és a birtokbaadásnál semmit sem voltak hajlandók aláírni. Mihálygergén szinte a szervezett ellenállás jelei mutatkoztak."[102]

Az egyénileg gazdálkodók gyakorlatilag szabotálták a beadást, s ekkor már a falu lakosságának kollektív büntetése, kizárása a szabadpiacról is hatástalan maradt. A felsőbb szervek olyan kritikusnak ítélték a helyzetet, hogy az 1952. augusztus 9-i tanácsülésre maga a járási tanácselnök és a járási tanács begyűjtési osztályának vezetője is kiutazott. Ebben a helyzetben már egyértelműen a téeszcsétől várták a példamutatást. A jegyzőkönyv idevágó része azonban ennek ellenkezőjéről tanúskodik: „A termelőszövetkezetnél nem terjedhet el olyan hangulat, hogy itt a beadási könyvben előírt mennyiséget nem vagy csak hiányosan kell teljesíteni. A terv teljesítése a tszcs-re is vonatkozik. A terv fegyelem az állam iránti kötelezettség teljesítésénél elsősorban a tszcs-nek kell jó példával elöljárni."[103]

A példamutatás terén, mint már annyiszor, most is nagy nyomás nehezedett a tanácstagokra, akik ez alól már a korábbi években is próbáltak kitérni.[104] Egyre ritkábban jártak a tanácsülésre, s ha elmentek is, teljesen passzívan viselkedtek. 1952-ben viszont a terhek már olyan elviselhetetlenné váltak, hogy azt még a kommunista tanácstagok is szóvá tették. Egyikük, M. J. azt a kérdést tette fel: „kukoricabeadását hogyan oldja meg, mivel nem

101 MNL NML 26. f. 4. cs. 1948–55. 16. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. Az 1952. március 1-jei taggyűlés jegyzőkönyve.

102 MNL NML XXXV.31.a. 1952. 33. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1952. október 6-i üléséről. A Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály zárójelentése az 1952. nyári részleges tagosításról. 1952. október 5.

103 MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. augusztus 9.

104 A kollektivizálás történetének gazdag szakirodalmán belül kevés munka foglalkozik a hatalmi gépezet helyi működtetőivel. Oláh Sándor székelyföldi kutatásai ebből a szempontból is kiemelt figyelmet érdemelnek.A helyi közigazgatási szervek és hivatalnokaik akcióit tanulmányozva, konklúzióját így szól: „[…]az összefonódó szétziláló, ellenőrző, irányító és felügyelő erők is megtörhettek a helyi társadalom ellenállásán és a hatalmi szándék végül kudarcot vallhatott. Bármilyen gigantikus gépezetek működtek az állami bürokráciában a kommunista utópia megvalósításáért, nem sikerült teljesen uralom és ellenőrzés alá kényszeríteni a társadalom minden szféráját." Lásd: *Oláh Sándor*: „… nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg a kellő feltételek…" A szovjetizált adminisztráció kudarcai egy székely faluban a kollektivizáláskor. Vidéktörténet 1. In: Horváth Gergely Krisztián (Főszerk.): Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Bp. 2017. 390.

termett meg az a mennyiség, ami a beadási kötelezettség teljesítésére elég volna". Erre az elnökhelyettes azt felelte: „A beadás törvény. A beadás mindent megelőz. Úgy kell termelni, hogy a beadást a dolgozó teljesíteni tudja, és ezen felül saját szükségletére is elegendő legyen. A nagyüzemi gazdálkodás vonalára való áttérés szükségességét láthatjuk ebben, hogy nem tud a dolgozó egyénileg annyit termelni, hogy szükségletét biztosítsa. A beadás teljesítésére jelen esetben a szabadpiacon kell a kukoricát megvásárolnia, hogy a beadási kötelezettségének eleget tudjon tenni."[105] Egy másik tanácstag kérdésére pedig azt válaszolta: „azok a gazdák, akiknek a vetőmagszükségletük biztosítva nincsen, azok a szabadpiacon kötelesek vetőmagot vásárolni […], de az ütemterv szerinti mennyiséget mindenképp teljesíteni kell."[106]

Hasonló szigort képviselt a tanácsi vezetés az őszi munkákkal kapcsolatban is: „A vetések ütemterv szerinti teljesítése törvény, és aki azt szabotálja, nem veti el, vagy nem időben veti, súlyos bűnvádi eljárás alá esik. A vetések ellenőrizve lesznek, és akik annak nem tesznek eleget, büntetve lesznek."[107]

Egyre szaporodtak a helyszíni elszámoltatások és a transzferálások, de sem a beadási, sem az adóhátralékok nem csökkentek, s a szántás, az őszi árpa vetése is nagy késedelemmel haladt. 1953 tavaszán a tanácsi vezetők rendszeresen úgy fogalmaztak, hogy Mihálygerge „a járás szégyen községe".[108]

Miközben tehát a parasztságból a beadással már nem sikerült többet kipréselni, 1953 elején a kollektivizálás is elakadt. A szövetkezeti szektor 13%-os szántóterületi részesedésével Nógrád messze elmaradt az országos mutatóktól.[109] Legalább ilyen árulkodó az az adat is, hogy ekkorra Nógrádban, ahol a parasztság mindig szűkében volt a művelhető földnek, már több mint 25 000 kh-ról mondtak le a gazdálkodók. Ezt az óriási területet az új, szocialista nagyüzemek – kellő gépi és emberi munkaerő híján – nem tudták vállalni, így jelentős részben műveletlen, bevetetlen maradt.[110]

105 MNL NML XXIII. 774/a Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. október 10.

106 Uo.

107 MNL NML XXIII. 774/a. Mihálygerge Községi Közös Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1952. november 8.

108 Uo.

109 1952 folyamán mindössze öt új téeszcsé alakult. 1953. február végén a megyében 119 téeszt, 4615 téeszcsaládot, 6569 téesztagot és 34 403 kh téesz-összterületet tartottak számon. Nógrád megye statisztikai adatai i. m. 122., 154.

110 MNL NML XXXV.31.a. 1953. 8. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Nógrád Megyei Választmányának 1953. február 15-i kibővített üléséről.

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák” vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 51–77.

AZ AGRÁRPOLITIKA „HULLÁMVASÚTJÁN", 1953–1956

Enyhülés Sztálin halála után

1953 tavaszán, Sztálin halála után a szovjet pártvezetés – szembesülve a tábor országaiban felhalmozódott feszültségekkel – jelentős változásokat kezdeményezett, s hasonló irányváltást várt a „testvérpártoktól" is. Erről a magyar delegáció 1953. június 13–16. között tárgyalt Moszkvában.[1] A szovjet pártelnökség tagjai elsősorban Rákosit bírálták, aki nem sok hajlandóságot mutatott a korrekciók végrehajtására. A kritika főbb elemei az alábbiak voltak: erőltetett iparosítás (főleg a nehézipar túlzott fejlesztése), a hadsereg felduzzasztása, az erőszakos kollektivizálás, az életszínvonal csökkentése, ellátási zavarok, az adminisztratív módszerek és önkényeskedés elharapózása, koncepciós perek, személyi kultusz.

A moszkvai vezetők megkülönböztetett figyelemmel fordultak az agrárszektor problémái felé. Malenkov miniszterelnök kezdte a problémák sorra vételét. „A tények, amelyeket ismerünk, azt mutatják, hogy a mezőgazdaság területén a helyzet nem jó. Az állattenyésztés színvonala nem javul, ellenkezőleg, romlik. Magyarországon a szövetkezeti szektor sokkal jobban dolgozhatna, ha a Központi Vezetőség és a kormány több figyelmet fordítana a mezőgazdaságra. [...] Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok otthagyják a mezőgazdaságot és elmennek az iparba. Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok nagy adósai az államnak. 400 millió forint ez az adósság a mi adataink szerint. Nem volna olyan helyzet, hogy a paraszt nem tudja, mennyit kell neki jövőre beszolgáltatni. Nagy Imre elvtársat kizárták a PB-ből azért, mert azt javasolta, hogy lassabban fejlesszék a termelőszövetkezeti mozgalmat. Ez nem volt helyes. Az elvtársak, akik a KV-t és a Minisztertanácsot vezetik, nem ismerik eléggé a falut és nem is akarják eléggé ismerni a falut."[2]

Moszkvában döntés született arról, hogy Rákosi – megtartva az első titkári posztot – mondjon le a miniszterelnöki tisztségről, helyére az agrárszakértőnek számító Nagy Imre kerüljön.[3] Az új miniszterelnök parlamenti be-

[1] T. Varga György: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. Múltunk 37. (1992) 2–3. sz. 234–269.

[2] Uo. 239.

[3] *Baráth Magdolna:* Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Sipos Levente (Szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV. Bp. 2006. 153–175.

mutatkozó beszédét 1953. július 4-én tartotta meg, ebben ismertette az „új szakasz" politikájának tervezett intézkedéseit. Nyíltan beszélt arról, hogy a mezőgazdaság gyakorlatilag „belső gyarmattá" vált. „A túlzott iparosítás, főképpen a nehézipar túl gyors fejlesztése és a vele járó nagyarányú beruházások mellett, az ország anyagi erőforrásaiból nem futotta a mezőgazdaság fejlesztésére. Ennek következtében az ipar, de elsősorban, sőt csaknem kizárólag a nehézipar túlzottan gyors ütemű fejlődése mellett a mezőgazdasági termelés megrekedt, nem tudta biztosítani sem az ipar rohamos fejlődésének nyersanyagszükségletét, sem a gyorsan növekvő ipari munkásság és általában a lakosság növekvő élelmiszerszükségleteinek kielégítését. A kormány egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy az ipari beruházások csökkentésével egyidejűleg lényegesen emelje a mezőgazdasági beruházásokat a termelés minél gyorsabb és nagyobb arányú fellendítése érdekében."[4]

Világosan megfogalmazta azt is, hogy az agrárium mely szereplőire lehet alapozni a kibontakozási programot: „Ismeretes, hogy mezőgazdasági termelésünk döntően az egyéni gazdaságokon nyugszik, melyeknek termelését az ország nemcsak hogy nem nélkülözheti, ellenkezőleg, országos érdek termelésük fejlesztése úgy a földművelés, mint az állattenyésztés terén. A kormány elsőrendű feladatának tekinti az egyéni gazdaságok termelésének felkarolását, termelési és munkaeszközökkel, felszerelésekkel, műtrágyával, nemesített vetőmaggal és az agrotechnika más eszközeivel való megsegítését."[5]

A Nagy Imre-kormány programja a lakossági életszínvonal emelését, az ellátási zavarok megszüntetését olyan helyzetben ígérte meg, amikor szinte mindenből hiány volt. Hogyan tervezték ezt megvalósítani? Elhatározták, hogy csökkentik az ipari, és azon belül főleg a nehézipari beruházásokat. Az így felszabaduló erőforrásokat a mezőgazdaság, a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok, valamint a lakásépítés területére csoportosítják át. Ugyanakkor az évközi módosítással járó nehézségek 1953-ban már eleve korlátot szabtak a beruházás-politikai változásoknak. Az is nyilvánvaló volt, hogy az ipar szerkezete, műszaki színvonala olyan torzulásokat mutatott, melyek gyors korrekciójára nem volt remény.[6]

Ezeket a korlátokat számba véve a vezetés az agrárpolitikára helyezte a hangsúlyt. Ezt jelezte, hogy a Minisztertanács 1953 második felében néhány hónap alatt közel ötven határozatban foglalkozott a mezőgazdasággal.[7]

4 A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én. In: Kovács Lajos Péter (Szerk.): A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás. Bp. 1989. 251-252.

5 Uo. 253.

6 *Pető I.–Szakács S.:* A hazai gazdaság i. m. 250–258.

7 Az 1953-as esztendő legfontosabb mezőgazdasági vonatkozású rendeletei az alábbiak voltak. Lásd: 10. sz. tvr. A beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítések törléséről, a beadási hátralékok elengedéséről, valamint a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségének 10%-os csökkentéséről.; 18.

Olyan horderejűek voltak ezek a változások, hogy az érintettek alig merték elhinni a bevezetésüket. Csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beadási kötelezettségét. Eltörölték a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítéseket, és elengedték a felhalmozódott beadási és adóhátralékok egy részét is. Megszüntették a kuláklistákat. 1953. decemberben új begyűjtési rendelet jelent meg, mely három évre előre megszabta a begyűjtési előírásokat, s ezzel kiszámíthatóbbá tette a gazdálkodást. A földhaszonbérletet is engedélyezték 25 kh-ig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaadásáról is rendelkeztek. Mérsékelték a gépállomási díjakat.

A felsorolt intézkedéseknek az a szembetűnő sajátossága, hogy hosszú idő óta először vették figyelembe a termelői érdekeket. Ezek az intézkedések igazi fordulatról árulkodtak, arról a kényszerű felismerésről, hogy a mezőgazdasági termelés növelése, a termelési kedv fokozása csak úgy érhető el, ha a hatalom képviselői tartózkodnak a korábbi adminisztratív intézkedésektől, tehát az utasítások helyett áttérnek a gazdasági szabályozókra. A termelési kedv feléledése rövid idő alatt éreztette kedvező hatását az élelmiszer-felhozatal terén. „A heti, havi és országos vásárokat ismét rendszeresen megtarthatták, a piaci árusok újból építhettek standokat, elárusítóhelyeket. 1953 előtt a kofák és a falusi kistermelők piacozását egy sor vasúti rendszabállyal (elsősorban a kézipoggyász maximálásával) igyekeztek korlátozni. Az új kormányprogramig vasúton legfeljebb 5 liter bort, 2 liter tejet és tejfelt, 2 kg túrót, 1,5 kg vajat, 1 kg sajtot stb. vihetett magával az utas külön díjfizetés nélkül. Most a javaslat úgy szólt, hogy minden utas annyi pakkot vihessen magával díjtalanul a vasúton, amennyi az ülőhelye alatt és felett elfér. A bérletjeggyel utazók esetében is megszüntették azt a korábbi korlátot, miszerint csak olyan tárgyat szabad a vonatba kézipoggyászként bevinni, ami minden kétséget kizárólag személyes használatukra szolgál."[8]

---

sz. tvr. Az egyénileg gazdálkodó parasztok őszi termésű kapásnövényekből fennálló beadási kötelezettségének 10%-os csökkentéséről, valamint a gabonafélék és az őszi termésű kapásnövények forgalmi korlátozásának megszüntetéséről.; 23. sz. tvr. A borbeadásra kötelezett termelők részére nyújtott kedvezményekről; 27. sz. tvr. Az állami begyűjtés többéves rendszeréről.; 2/1953. M. T. számú rendelet A kereseti és a vagyonadó megszűnéséről.; 35/1953. M. T. számú rendelet Az állatorvosi szolgáltatások kiterjesztéséről és az állategészségügyi szolgálat fejlesztéséről.; 42/1953. M. T. számú rendelet Az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről; 1.033/1953. számú minisztertanácsi határozat A mezőgazdasági lakosságnak nyújtandó adókedvezményekről; 1.037/1953. számú minisztertanácsi határozat A termelőszövetkezetek és az egyéni gazdálkodó dolgozó parasztok gépállomási díjtartozásainak elengedéséről, a gépállomások díjfizetési rendszerének megváltoztatásáról és a díjtételek leszállításáról; 1.038/1953. számú minisztertanácsi határozat A termelőszövetkezeti tagok háztáji földjének növeléséről; 4/1953. F. M. számú rendelet A termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezeti feloszlása kérdéseinek szabályozásáról.

[8] *Honvári János:* A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz" meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: Buza János–Estók János–Szávai Ferenc–Varga Zsuzsanna (Szerk.): Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professzor tiszteletére. Bp. 2006. 417.

Társadalmi reakciók

A Nagy Imre–kormány minden mezőgazdasági termelő helyzetén könnyített. A téeszek, téeszcsék nagyobb kedvezményeket kaptak, mint az egyéni gazdálkodók, de az erőszakkal létrehozott gazdaságokat ezzel sem tudták egyben tartani. Abból adódóan, hogy Nagy Imre miniszerelnöki bemutatkozó beszéde éppen az aratási munkák idején hangzott el, óriási lett a tétje az azonnali kilépésnek, annak ellenére, hogy a miniszterelnök egyértelművé tette: „[...] azok a termelőszövetkezeti tagok, akik vissza akarnak térni az egyéni gazdálkodáshoz, mert ott vélik megtalálni a boldogulásukat, a gazdasági év végén kiléphessenek a termelőszövetkezetből."[9] A tagok számottevő része azonnal fel akart hagyni a közös munkával, az aratást már egyénileg akarta végezni. Számos helyről érkezett jelentés arról is, hogy a tagok megkezdték a jószágállomány szétosztását és egykori földjükre is bejelentették igényüket. Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy elkezdték összegyűjteni a kilépési nyilatkozatokat.

1953 július végéig az FM kimutatása szerint 659 gazdaság jelentette be feloszlási szándékát az 5217 téesz és téeszcsé közül.[10] Legintenzívebben az alábbi három megyében jelentkezett a felbomlás: Somogy megyében a 308 téeszcsé közül 94 (a tabi járásból 36, kaposvári járásból 15), Szabolcs-Szatmár megyében 495 téeszcsé közül 187 (a nyírbátori járásból 53, a kemecsei járásból 30 tsz), Borsod-Abaúj-Zemplén megyében pedig a 401 téeszcsé közül 68 jelentette be a feloszlási szándékát. A megyei tanácsok jelentései alapján úgy tűnt, hogy az elkövetkező időszakban 108 önálló téeszből, 505 III. típusú és 38 I.-II. típusú téeszcséből várható még nagyobb arányú kilépés. Ez Szolnok, Nógrád valamint Baranya és Fejér megyét érintette.[11]

Az országos agrárirányító szervek beérkezett információk alapján a következő tendencia bontakozott ki: „Általában azok a tsz-i tagok akarnak kilépni, akik az elmúlt év őszén vagy a tél folyamán léptek be. Mivel az elmúlt évben a tsz-ek gazdasági eredményei rendkívül gyengék voltak, a belépők nagyrésze gazdasági kényszerből lett a tsz tagja. Többen hangoztatták annak idején, hogy azért lépnek be, mert a beadás teljesítése után nem maradt meg földjük bevetéséhez szükséges vetőmag és takarmánygabona sem. A belépők jelentős részével szemben pedig különféle nyomást és erőszakot alkalmaztak."[12]

9 A miniszterelnöki expozé i. m. 254.

10 Az említett 659 gazdaság közül 76 önálló téesz, 523 III. típusú téeszcsé, valamint 60 I-II. típusú téeszcsé volt. A feloszlási szándék összesen 38.300 családot és 302.000 kh területet érintett a becslések szerint. MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 508. ő.e. A Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezeti mozgalomról. 1953. július 28.

11 Uo.

12 Uo.

Az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy a felbomlási szándék elsősorban az önálló és a III. típusú, azaz a szovjet kolhoz mintájára szervezett termelőszövetkezeteket jellemezte. Az I. és II. típusúak tagsága várakozó álláspontra helyezkedett. Ők az előző években a „szövetkezeti kirakat" mögött tulajdonképpen egyéni gazdálkodást folytattak, ugyanakkor viszont bizonyos kedvezményeket élveztek, amit nem akartak egyelőre elveszíteni. A helyzetük megítélésében jelentős nézeteltérés volt az országos és a helyi szervek között. Ez utóbbiak 133 alacsonyabb típusú téeszcsé működési engedélyének bevonását javasolták, míg a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya úgy vélte: „Ezt a javaslatot nem lehet elfogadni, mert a könnyebb ellenállás irányába való törekvést mutatja."[13]

Augusztus folyamán némileg lassult a felbomlási folyamat. Az MDP Politikai Bizottsága szeptember 10-i ülésére készített FM jelentésnek figyelemre méltó az a része, amely a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályainak tehetetlenségéről, valamint a rendőri és bírói szervek passzivitásáról számol be. „A közös vagyon széthurcolásának gondolata legerősebben a feloszlatásra törekvő termelőszövetkezeti tagok körében uralkodik. A kulákok és egyéb ellenséges lázító elemek az e téren mutatkozó bizonytalanságot kihasználják. A rendőrség és bíróság nem hajlandó még olyan esetekben sem eljárni a termelőszövetkezetek ellen izgató ellenséges elemekkel szemben, amikor bebizonyítható azok tevékenysége."[14]

Az újabb kutatások arról tanúskodnak, hogy ez a tendencia nem volt általánosan jellemző. Voltak olyan megyék és járások, ahol a helyi szervek már júliusban igen erélyesen igyekeztek gátat szabni a tsz-felbomlási folyamatnak. Rákosi a budapesti pártaktíván elmondott július 11-i beszédében is sürgette a határozott fellépést a téeszek megvédésre.[15] Egy hónappal később a Belügyminisztérium kollégiumi ülésén Gerő Ernő miniszter az államvédelem helyi szerveinek így üzent: „A mezőgazdaság vonalán az ellenség a támadást a legközelebbi két-három hónapban fogja folytatni. Eldől az, mit sikerül a tszcs-kben elérni. Mennyire tudja bomlasztani a tszcs-ket. Az ellenség a támadást a kilépési időszak előtt indítja. [...] a mezőgazdaságban a tünet az:

[13] Uo.

[14] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 135. ő.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1953. szeptember 10-i üléséről. 2. A Földművelésügyi Minisztérium jelentése a termelőszövetkezetek helyzetéről. Ea.: Hegedűs András.

[15] Az így előálló ellentmondásos helyzetre Nagy Imre is kitért a budapesti szovjet nagykövetnél tett július 16-i látogatása során: „[...] a Termelőszövetkezeti Tanács ülésén a termelőszövetkezetek számos képviselője fejezte ki csodálkozását amiatt, hogy Rákosi fenyegető hangon beszélt azokról a parasztokról, akik esetleg megteszik azt, amit a kormány megenged nekik." *Baráth Magdolna:* Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Bp. 2002. 56.

ahol baj volt, ott hálózatunk nem volt. Több ezres létszámú községekben egy hálózati emberünk sincs."[16]

Ahogy utaltunk rá az alföldi megyék közül Szabolcs-Szatmár megyében volt a legnagyobb arányú a tsz-ek és tszcs-k felbomlása. Farkas Gyöngyi hat községben vizsgálta a helyi társadalom és a hatalom konfliktusát. A belépési nyilatkozat visszaszerzésére törekvő tsz-tagsággal szemben több helyen sor került a rendőri és államvédelmi szervek erőszakos fellépésére. Súlyos bírósági ítéletek is születtek, annak érdekében, hogy visszafogják a kilépési kedvet. A példastatuálás szándékát jelzi a nyíregyházi megyei bíróság 1953. augusztus 10-én kelt, öt év börtönt kiszabó ítéletének alábbi részlete: „A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat utáni időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több Szabolcs megyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekményektől visszatartson.[17]

A hatalom szándéka az volt, hogy időt nyerjen, legalább a zárszámadásig együtt tartsa a tagságot. Az FM is igyekezett keményebb fellépésre ösztökélni a megyei és járási mezőgazdasági osztályokat. A szeptember 1-jén megtartott kollégiumi ülésen épp azt a két megyét – Szabolcs-Szatmárt és Borsod-Abaúj-Zemplént – vizsgálták meg, ahol a legnagyobb arányú volt a kilépési folyamat. Nem meglepő, hogy a megyei vezetőket kemény bírálatban részesítették, s ezt a kollégiumi határozatot kiküldték az összes megyei mezőgazdasági osztály vezetőjének is.[18]

Időközben sorra készültek azok a jogszabályok, amelyekkel növelni akarták a termelőszövetkezetek megtartó erejét.[19] E szándék tükröződött a szeptember 19-én megjelent minisztertanácsi határozatban, amely kimondottan a termelőszövetkezetek megszilárdításával és a tagok anyagi jólétének növelése érdekében nyújtott további kedvezményekkel foglalkozott. Ezek szerint mindazoknak a szövetkezeteknek, amelyek a következő gazdasági évben is közösen gazdálkodnak, elengedték az összes 1953-ban esedékes adótartozását, mintegy 200 millió forint értékben. A szövetkezetek közép- és hosszúlejáratú hiteleit pedig úgy módosították, hogy 1956. január 1-ig a visszafizetést felfüggesztették, utána pedig a hosszúlejáratú hiteleket 17 év alatt, a középtávú hiteleket 5 év alatt kellett törleszteni. Mindhárom típusú szövetkezetet

16 Gyarmati György–S. Varga Katalin (Szerk.): A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. Bp. 2001. 76.

17 *Farkas Gyöngyi:* Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Bp. 2016. 115–116.

18 MNL OL XIX-K-1-c 35.d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1953. szeptember 1-jei üléséről.

19 A háttérviták részleteiről lásd: *Révész Sándor:* Dobi István az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba. Bp. 2020. 268–276.

1954. január 1-től mentesítették a tartalékföldek utáni búzaföldadó fizetésétől. Fokozott állami támogatásban részesítették a termelésfejlesztő szövetkezeti beruházásokat. Lényeges eleme volt a rendeletnek a szövetkezeti tagok – különösen a nők – szociális és egészségügyi ellátásának növelése. 1953. október 1-től minden termelőszövetkezeti tagnak szülés esetén első gyermek után 500 Ft, a második és minden további gyermek után 400 Ft anyasági segélyt kellett folyósítani.[20]

Egy héttel később jelent meg a termelőszövetkezetből való kilépést és a termelőszövetkezeti feloszlást szabályozó 4/1953. F. M. számú rendelet.[21] Míg korábban a tsz-ekből a belépést követő 3 évig nem lehetett kilépni, addig most megszűnt ez a korlátozás. Sőt a tagság kétharmadának akaratából maga a tsz is feloszolhatott. A rendelet kimondta: „Az a közgyűlés, amely a termelőszövetkezetből kilépő tagok részére a föld, az állat és felszerelés kiadása, illetve értékének elszámolásáról határoz, az őszi betakarítás és a gabonavetés elvégzése után haladéktalanul meg kell tartani annak érdekében, hogy a termelőszövetkezetben a soron következő mezőgazdasági munkák zavartalan és folyamatos továbbvitele biztosítva legyen."[22] A kilépő tagok azonban legjobb esetben is csak akkor kapták vissza egykori saját földjüket, ha az egész szövetkezet feloszlott, mert megmaradás esetén a tagosított szövetkezeti földeket fenn kellett tartani, s a kilépőket csak állami tartalékföldekből vagy a tsz földjének széleiből lehetett kielégíteni. Ha a szövetkezetnek tartozása volt, akkor a kilépő tagoknak a rájuk eső részarányt meg kellett fizetni. A kilépő tagok beadási és adókötelezettségét már, mint magángazdálkodóét 10%-kal megemelték. Tulajdonképpen hasonló volt az eljárás a teljes szövetkezet feloszlása esetén is. Ezekkel az intézkedésekkel a kilépési, illetve feloszlatási szándékot igyekeztek csökkenteni.

Az MDP Politikai Bizottsága 1954. január 13-án tárgyalta ismét a termelőszövetkezetek helyzetét.[23] Ekkorra már egyértelművé vált, hogy kilépők jelentős része a középparasztok közül került ki. A szegényparasztok aránya 28,4%-kal, a középparasztok aránya 36,3%-kal csökkent. Az utóbbiak nagyarányú kilépését azzal magyarázták, hogy elégedetlenek voltak jövedelmükkel, valamint a szegényparaszti többségű tagság nem vette figyelembe javaslataikat.

[20] 1.053/1953. sz. MT határozat. TRHGY 1953. 199.

[21] 4/1953. F. M. sz. rendelet a termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezet feloszlása kérdéseinek szabályozásáról. TRHGY 1953. 296–298.

[22] Uo. 296.

[23] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 156. ő.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. január 13-i üléséről. 2. A Termelőszövetkezeti Tanács, az FM és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös javaslata a termelőszövetkezetek megszilárdításának gazdálkodási feladataira. Ea. Dobi István.

Teljesen pontos képet mindazonáltal nem lehet adni az 1953–54-ben bekövetkezett szövetkezeti mozgásokról. Voltak szövetkezetek, amelyek 1953 őszén írásban benyújtották feloszlatási kérelmüket, később azonban visszavonták, s csak tagjaik egy része lépett ki.[24] Van olyan adat is, amely azt bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban a kilépések és megszűnések mellett 72 új termelőszövetkezet alakult.[25]

A nyilvánosságra hozott és a belső használatra készült statisztikák összevetéséből a következő tendenciák rajzolódnak ki. Szembetűnő volt, hogy a feloszlott szövetkezetek túlnyomó többsége (82%-a) 1951-ben és 1952-ben alakult, tehát amikor már döntően erőszakkal kényszerítették a gazdákat a belépésre. 1953 júliusától az év végéig a szövetkezeti tagság közel 40%-a lépett ki a termelőszövetkezetekből. 1954 végére a kilépett tagok aránya – figyelemmel a belépésekre is – az 1953. közepi taglétszámhoz képest majd 50%-ot tett ki. A föld nélküli családok több mint egynegyede, a földdel belépők több mint fele hagyta el a szövetkezeteket. Ez tükröződött abban is, hogy míg a tsz-ek és tszcs-k száma 18%-al csökkent 1953-54 folyamán, addig a területük mintegy 30%-al esett vissza. Ezzel a szövetkezeti szektor részesedése az ország szántóterületéből 20%-ról 12%-ra zuhant vissza.[26]

A másik oldalon mintegy kétszázezer magángazdaság újra hozzákezdett az egyéni gazdálkodáshoz.[27] A parasztság termelési kedvének feléledése mutatta a paraszti beruházások növekedése. Sokan vásároltak állatokat, felszerelést, s kisebb mértékben földet. A paraszti erőfeszítések hatását mutatta, hogy a műveletlen terület 1954-ben összezsugorodott. Ezzel párhuzamosan a felhalmozódott tartalékterületből több mint 70 ezer kh-at visszaigényeltek, és mintegy félmillió hold területet kishaszonbérletbe vettek.[28] Érdekesen alakult viszont a földvásárlás. A megelőző évek tapasztalataiból okulva a 8 kh feletti birtokkal rendelkező gazdák csak elvétve vásároltak, a vevők „álta-

24 A tsz-ben maradás vagy kilépés dilemmáiról több interjúalany is visszaemlékezett az alábbi kötetben: *Szilágyi Miklós:* Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról. Bp. 2008.

25 *Fazekas B.:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom i. m. 89.

26 Szocialista mezőgazdasági üzemek 1954. évi működése. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése, 1955. április 20. 45–47.; A szocialista mezőgazdasági üzemek működése, 1956. Statisztikai Időszaki Közlemények 1957. 7. sz. 47–51.

27 Az ezzel járó ügyintézés nehézségeibe betekintést enged az alábbi forráspublikáció: *G. Vass István:* Parasztpolitika papíron és a valóságban 1953–1954 fordulóján. Panaszlevelek Nagy Imre miniszterelnökhöz. Archívnet 9 (2009.) 5. sz.

28 MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 183. ő.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. június 30-i üléséről. 6. A KV Mezőgazdasági Osztálya, az FM és a Termelőszövetkezeti Tanács közös javaslata a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére. Ea.: Dobi István.

lában a dolgozó kisemberek, főként dolgozó parasztok, akik 2-4 kh közötti területet vásároltak." [29]

Irányváltás: a második kollektivizálás megindítása 1955 őszén

Az „új szakasz" politikájának bemutatásakor utalni kell azokra az eleinte csak lappangó, majd egyre nyíltabbá váló nézeteltérésekre, melyek a kormány élén álló Nagy Imre és a párt vezetését birtokló Rákosi között kezdettől fogva jelentkeztek.[30] Nagy Imre számos területen irányváltást kezdeményezett, Rákosi viszont inkább a „kiigazításra" helyezte a hangsúlyt. Jól példázza ezt a miniszterelnök kezdeményezésére kidolgozott mezőgazdaságfejlesztési program.[31] Az 1953. decemberében elfogadott hároméves program jelentőségét nemcsak az adja, hogy szakított a szovjet példa mechanikus másolásával, s a hazai adottságokra helyezte a hangsúlyt, hanem megteremtett egy új, a szakmaiságot az ideológia elé helyező szakmai platformot is.[32]

Nagy Imre azonban sem ezt az agrárprogramot, sem más terveit nem tudta megvalósítani. Közbeszólt újra a Kreml. 1954–1955 fordulóján az NSZK NATO-tagsága nyomán módosult a Szovjetunió politikája: újra előtérbe került a nehéz- és hadiipar-fejlesztés.[33]

Nem meglepő hát, hogy amikor 1955 januárjában Moszkvába kirendelték újra a magyar vezetést, elsősorban Nagy Imrét részesítették bírálatban.[34] Miután a magyar delegáció tagjai beszámoltak a főbb hazai gazdasági és politikai aktualitásokról, Vorosilov kért először szót. „[...] Nem szabad az ország politikai és gazdasági kérdéseit csak a parasztság szemszögéből nézni. Magyarországon még igen sok a kisárutermelő paraszt. [...] A kisárutermelő parasztgazdaság minden nap szüli a kapitalizmust. A föld Magyarországon nincs államosítva. Feltétlenül tévednek, hibás nézeteket képviselnek, akik mindezt nem veszik figyelembe. Nagy elvtárs okos, ügyes ember, de elvileg

[29] *Orbán Sándor:* Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961. Bp. 1972. 134.

[30] *Rainer M. János:* Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958. Bp. 1999. 125–140.

[31] Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos: Nagy Imre első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. I. Bp. 2018. 863–931.

[32] Az agrárlobbi történetét feldolgozó könyvem első fejezete részletesen foglalkozik azzal, hogy a szakértői bizottságokban résztvevők számára milyen fontos orientációs ponttá vált ez a program. Bővebben lásd: *Varga Zsuzsanna:* Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp. 2013. 13–31.

[33] *Békés Csaba:* Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991. Bp. 2019. 887–894.

[34] Rainer M. János–Urbán Károly: „Konzultációk". Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Múltunk 37. (1992) 4. sz. 124–148.

nem elég szilárd. [...] Nem helyes, sőt veszélyes az ipart elhanyagolni. Ha nem lesz nehézipar és lassan nem növekszik, akkor nem tudunk előremenni."[35]

Ezt a gondolatot folytatta Hruscsov, amikor egyértelművé tette a követendő irányvonalat: „Lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejlesztenünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz."[36] Mivel Nagy Imre hazatérése után sem volt hajlandó önkritikára, ezért előbb „jobboldali elhajlónak", revizionistának nyilvánították, majd minden tisztségéből visszahívták. 1955. április 18-án felmentette az országgyűlés a miniszterelnöki tisztségéből, december 3-án pedig a pártból is kizárták.[37] Az új kormányfő Hegedűs András lett, és ezzel 1955 tavaszán Rákosi és Gerő sztálinista irányzata kerekedett ismét felül.

Az agrárpolitikában újra napirendre került tehát a kollektivizálás. Először a Politikai Bizottság tárgyalta meg az őszi téeszszervezés feladatait.[38] A Központi Vezetőség június 7–8-i ülésén pedig kijelölték a számszerűen elérendő célt: az év végéig mintegy 50–60 ezer családot kell beléptetni a téeszbe. Az elkövetkező ötéves terv végére (1960-ra) pedig mintegy félmillió kis- és középparaszti belépővel és 5 millió kh termelőszövetkezeti szántóterülettel számoltak. A korábbi gyakorlat feléledésére utalt a határozat alábbi mondata: „a mezőgazdaság szocialista átszervezése éles és egyre éleződő osztályharcban megy végbe".[39]

1955 első 7–8 hónapjában mintegy 21–22 ezer volt a belépő családok száma, amivel szemben mintegy 7–8 ezerre tehető a kilépett vagy kizárt tagok száma. Mindez jól mutatta, hogy a birtokos parasztság továbbra is távol tartotta magát a közös gazdálkodástól. Különösen erős ellenállás mutatkozott azoknál, akik 1953-ban léptek ki a téeszből, s nagy áldozatokat vállaltak az egyéni gazdaságuk újbóli beindításáért.

Az előzőekben hivatkozott számok messze elmaradtak a politikai vezetés kívánalmaitól, ezért augusztus 11-i ülésén a PB megállapítva a termelőszövetkezetek fejlesztésének lassúságát, kötelezte a párt- és az állami szerveket, hogy kettőzzék meg erőfeszítéseiket a termelőszövetkezetek fejlesztése érdekében. Úgy tartották, hogy a „jelenlegi körülmények között [...] sokkal nagyobb fejlesztés lehetséges, mint amit a megyék többsége elért". Ráadásul

35 Uo. 142.

36 Uo. 147.

37 *Rainer M. J.*: Nagy Imre i. m. II. 118–124.

38 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 233. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1955. május 26-i üléséről. 1. Határozati javaslat a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének feladatairól. Ea.: Hegedüs András.

39 MNL OL M–KS 276. f. 52. cs. 30. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Vezetőség 1955. június 7–8-i üléséről. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatai. Ea.: Hegedüs András. Az MDP KV határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól. (1955. május 24.)

megfogalmazódott az is, hogy az 1955. évi egész fejlesztést „kívánatos lenne szeptember végéig elérni, mert így biztosítható már ez év őszén a közös munka".[40] Az is erős elvárás volt, hogy csak az ún. III. típusú, a szovjet kolhozra leginkább hasonlító téeszeket kell szervezni.

Míg az első átszervezés során minduntalan a szovjet példát emlegették, most hangsúlyosabbá vált a sikeresen gazdálkodó hazai téeszek tapasztalata.[41] Nem feledkeztek meg az adminisztratív kényszerítő intézkedésekről sem. Kétszáz községben földrendezést, kétszáz termelőszövetkezetben pedig tagosítást rendeltek el záros határidővel, a nyár végére. Közigazgatási úton sorra fölmondták a parasztok állami tartalékföldön létesített kishaszonbérleteit. Ezzel párhuzamosan igyekeztek megemelni az egyéni gazdálkodók terheit, gyakorivá vált az adó- és a beadási hátralékok miatti zaklatás, illetve az előzetes értesítés nélküli transzferálás.[42]

1955 szeptember és október folyamán a tiszántúli megyék mellett a Dunántúlon is meggyorsult a téeszszervezés. Somogyban, Zalában, Vasban tucatjával hozták létre a termelőszövetkezeti községeket. Ezt úgy érték el, hogy egy-egy községbe addig maradtak az agitátorok, amíg minden gazda alá nem írta a belépési nyilatkozatot.[43]

Az állami erőszak-alkalmazás hatására 1955–56-ban ismét növekedett a termelőszövetkezetek száma és taglétszáma. Ez a növekedés azonban nem érte el az 1953 előtti felfutást. A téeszek száma 1955 második felében mintegy négyszázötvennel, a belépett családoké 67 ezerrel gyarapodott.[44] Mi több az évi területfejlesztési tervet novemberre már 40 ezer holddal túlteljesítették. Mindebből azt a következtetést vonta le a Rákosi-vezetés, hogy 1956-ban az eredetileg tervezettnél gyorsabb átszervezésre kerülhet sor.[45]

1956 tavaszára azonban kiderült, hogy a parasztság erősödő ellenállásával kell számolnia a pártvezetésnek. Ez megmutatkozott abban, hogy a begyűj-

40 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 243. ő .e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1955. augusztus 11-i üléséről. 2. Az FM, a Termelőszövetkezeti Tanács és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös jelentése a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztéséről és a tagosítás előkészítéséről. Ea.: Erdei Ferenc.

41 Somogyi Néplap 1955. május 16. Kincset érő tapasztalatokat szereztek… Új tsz-ek tagjai és egyéni gazdák látogatása a barcsi Vörös Csillagban; Viharsarok 1955. június 30. Tizenkét termelőszövetkezet küldöttei látogatták meg a szentesi Felszabadulás TSZ-t; Szabad Nép 1955. szeptember 26. Sikeres termelőszövetkezeti napok és tsz-látogatások.

42 *Orbán S.:* Két agrárforradalom i. m. 149.

43 *Donáth F.:* Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975. Bp. 1977. 133–159.; *Káli Csaba:* Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában. In: Horváth S.–Ö. Kovács (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás i. m. 189–190.; *Nagy József:* A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956. Bp. 2009. 228–232.; *Orbán S.:* Két agrárforradalom i. m. 143–159.; *Szakács S.:* A földosztástól a kollektivizálásig i. m. 339–343.

44 1955. december 31-ig 435 új szövetkezet alakult, a tagok száma pedig 75 000 fővel növekedett.

45 MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 259. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1955. december 1-jei üléséről. 6. Az FM, a Termelőszövetkezeti Tanács és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös jelentése a termelőszövetkezetek helyzetéről. Ea.: Matolcsi János.

tési kötelezettségeiket késve, illetve részben teljesítették. A másik tömeges ellenállási forma abból adódott, hogy azok, akiket ősszel bekényszerítettek a téeszbe, úgy vállalták a belépést, hogy majd csak tavasszal kezdik a közös munkát. Ehelyett azonban mindent megtettek, hogy akadályozzák az állataik, felszereléseik közösbe adását, s nem voltak hajlandók a közös munkaszervezet kialakítására sem. 1956 nyarán a helyzet tovább rosszabbodott, mivel a Dunántúlon (főleg Zala, Vas, Baranya, Somogy és Győr-Sopron megyében) megsokasodtak a kilépési törekvések.[46]

A Zala Megyei Mezőgazdasági Igazgatóság 1956. júliusi jelentésében így számolt be erről: „Azzal térnek ki a közös munka elől, hogy erőszakkal kényszerítették őket a tsz-be. [...] Megyeszerte egymást figyelik, szinte szervezetten tájékoztatják egymást, és következetes halogatásokkal, kifogások keresésével, ígérgetéssel bújnak ki a közös munka alól. [...] Azt hangoztatják, hogy ha 6 hónapig nem kezdik meg a közös munkát, érvényét veszti az aláírás."[47]

A PB szeptember végén már több dunántúli megye válságos helyzetét tárgyalta. Baranyából mintegy 12 olyan szövetkezetet jeleztek, ahol „a tagság a föloszlás gondolatával foglalkozik" és ahol „a szokásosnál több a kilépő vagy a termelőszövetkezetet önként elhagyó tag." Győr megyéből már egyenesen azt jelentették, hogy „a termelőszövetkezetek a megye községeinek egész sorában fölbomlóban vannak [...], amiből országos bajok lesznek." Vas megye is szóba került, ahol 20 helységben alakult ki válságos helyzet.[48]

1956-ban gyakorlatilag már nem volt olyan rétege a falusi társadalomnak, amelyet ne sújtott volna a megelőző évek paraszt- és faluellenes politikája. Nem volt olyan gazda, akit ne nyomasztott volna begyűjtési és adótartozás, rosszabb esetben a rendőrséggel vagy bírósággal is meggyűlt a baja. Szinte mindenkinek a földjével történt valami: vagy betagosították egy részét a téesz nagyüzemi tábláiba, vagy a tulajdonos maga ajánlotta fel az államnak, hogy meneküljön a teljesíthetetlenné váló terhek elől. Az 1956-os forradalom napjaiban ez az óriási feszültség utat keresett magának. Miként, milyen cselekvési formákban? Erről szól a következő fejezet.

[46] A téeszek válsága olyannyira súlyosbodott, hogy a legfelső pártvezetés is kénytelen volt foglalkozni a problémával. MNL OL M-KS-276.f. 53/298. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. augusztus 9-én tartott üléséről.; 276.f. 53/304. ő. e. I. kötet Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-án tartott üléséről.

[47] MNL ZML 57. f. Zala Megyei Tanács Vb. Mezőgazdasági Igazgatósága iratai 1953–1956. 12. ő. e. Jelentés a termelőszövetkezetek jelenlegi helyzetéről. 1956. július 2.

[48] MNL OL M–KS 276.f. 53. cs. 304. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-án tartott üléséről. 2. A KV Mezőgazdasági Osztályának jelentése Vas, Győr, Zala, Somogy és Baranya megyék egyes termelőszövetkezeteiben tapasztalható kilépési törekvésről. Ea.: Lőrincz József.

PARASZTI KÖVETELÉSEK 1956-BAN

Szembenézés az agrárválsággal

1956 folyamán a politikai, a társadalmi és a gazdasági élet területén egyre nyilvánvalóbbá vált a válság. Ebben szerepet játszhatott, hogy a lakosság elégedetlensége tovább fokozódott a pártvezetés változékony politikája, és a be nem váltott ígéretei miatt az SZKP XX. kongresszusa után (1956. február 14–25.), ahol legalizálták a szocializmus építésének többféle lehetőségét. Ezzel a magyar társadalom különböző rétegei megerősítést kaptak, hiszen a Nagy Imre-kormány másfél éves „új szakasza" idején maguk is tapasztalták, hogy létezik más útja is a szocializmus építésének, mint amit a Rákosi–Gerő-féle klikk képviselt. 1956 márciusától egyre nyíltabbá vált a vezetéssel szembeni kritikai hang, amit jól tükröztek a DISZ Petőfi Kör nyilvános vitái. Az itteni információáramlás jelentős közvélemény-formáló erőnek bizonyult. Az országszerte megalakuló politikai vitakörök, Debrecentől Kaposvárig, sok helyen szerveztek agrártémájú előadásokat. Ezek előkészítésében nagy szerepet játszottak az egykori népi kollégisták.[1]

1956 októbere különösen mozgalmas volt e tekintetben. Október 17-én a DISZ Petőfi Köre Budapesten a Kossuth Klubban vitaestet rendezett a magyar mezőgazdaság fejlesztésének további útjairól. A vita alapjául Papp Gábornak az Új Hang szeptemberi számában, *Kert- Magyarország* címmel megjelent írása szolgált. Október 19-én zajlott Kaposváron Márkus István *Somogyi összegzés* címmel, a *Csillag* szeptemberi számában megjelent cikkének vitája. Október 22-én pedig Debrecenben, a megyei pártbizottságok politikai akadémiáján Donáth Ferenc tartott előadást a magyar mezőgazdaság aktuális kérdéseiről és gondjairól.[2]

Bármelyik összejövetel jegyzőkönyvébe olvasunk bele, ugyanazokkal a problémákkal, panaszokkal találkozunk. Az is megfigyelhető, hogy a vidéki gyűléseken a Petőfi Kör vitáinak és az *Irodalmi Újság* cikkeinek radikalizmusát meghaladó javaslatok és követelések hangzottak el. A vidéki vitafóru-

1 *Pogány Mária:* Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In: Sipos József–Sipos Levente (Szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I. Bp. 2002. 219–240.

2 Az említett vitákat és hatásukat érintik az alábbi írások: *Donáth Ferenc:* A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Vál. Valuch Tibor. Bp. 1992. 81–95.; Hegedűs B. András (Szerk.): A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország? Bp. 1994. 149–163.; *Szántó László:* A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténeti Szemle 37. (1995) 1–4. sz. 353–437.

mok hangulatát legjobban a *Somogyi összegzés* kaposvári vitája érzékelteti. A résztvevők számát 1200-1300 főre becsülték, ami mutatja a nagyfokú érdeklődést. Nemcsak téesztagok, egyéni gazdák és mezőgazdasági szakemberek, hanem a megyei, járási párt- és tanácsvezetők is eljöttek a vitára. Baranya, Zala, Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyéből, sőt Budapestről is érkeztek vendégek. Ilyen módon nemcsak a somogyi mezőgazdaság problémái, hanem általában a magyar mezőgazdaság és agrártársadalom égető kérdései kerültek napirendre a tanácskozáson.

Mielőtt felidéznénk a vitán elhangzott felszólalásokat, érdemes tömören összefoglalni a *Somogyi összegzés* legfontosabb megállapításait.[3] A legkényesebb kérdésnek természetesen az erőszakos kollektivizálás számított. Ezt úgy oldotta meg a szerző, hogy a kolhozosítás részletezése helyett inkább a következményekre helyezte a hangsúlyt: „Mi történt 1949 és 1953 között a somogyi mezőgazdasággal? A megye négy tájának egy-egy falujából gyűjtött adatok fő vonásokban egyöntetűen felelnek erre a kérdésre. A termelés 1948–49-beli, meglepően gyors regenerálódása és lendületes fejlődése 1949–50-ben megállt. 1950 után a paraszti földművelés és állattenyésztés mind a négy vizsgált faluban (Hedrehely, Vése, Som, Fonó) visszaesett. 1952-ben a visszaesés meggyorsult, az elhagyott, műveletlen és alig művelt szántóföldek területe növekedett, a szarvasmarha-, ló- és sertésállomány csökkent."[4]

Ezt követően Márkus István rátért az 1949–1953 közötti termelési visszaesés néhány sajátosságára: „Az egyéni gazdálkodás ellen folytatott politika a somogyi falvak termelésének éppen azon ágaira mérte a legsúlyosabb csapást, amelyek a helyi parasztgazdaságnak mintegy központi ágai, tartópillérei, s amelyeknek az ország áruellátása szempontjából a legnagyobb jelentőségük van. [...] Fonón a félévszázados törzskönyvezett marha-tenyésztés és bikanevelés ment elsősorban tönkre. Somon főképpen a marhahízlalásnak fellegzett be, Hedrehelyen a legnagyobb mértékben a muraközi lovak nevelése sínylődött, Vésén főként a disznóállomány apadt le. Igen, mert éppen az állattenyésztés legfejlettebb, leginkább specializált, takarmányozásra és gondozásra leginkább igényes ágai a legérzékenyebbek, ezeknek folytatása kötődik a legtöbb bonyolult termelési és nem termelési feltételhez."

[3] Ez az agrárszociográfiai tanulmány négy fiatal író közös teljesítménye volt. Márkus István, Sántha Ferenc, Szabó István és Lázár István 1956 nyarán a *Csillag* című folyóirat megbízásából tanulmányútra ment Somogyba. Mindegyikük kiválasztott egy-egy falut, s ott az agrárgazdaság, és főleg a téeszek helyzetét igyekezett feltérképezni. A négy dolgozatból végül Márkus készítette el az összefoglaló tanulmányt. Somogy megye korabeli helyzetéről bővebben lásd: *Knézy Judit:* Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. 201–220.

[4] *Márkus István:* Somogyi összegzés. In: Szántó L.: A Somogyi összegzés kaposvári vitája i. m. 377.

A visszaesés másik fontos vonása – emeli ki a szerző –, hogy a talaj termelőerejét is érintette. „A föld termelőereje mindegyik bejárt somogyi faluban csökkent. Egyrészt, mert a kevesebb a jószág kevesebb trágyát termel. Másrészt mert 1951–53-ban – a tulajdon megbizonytalanodása egyéb okok miatt – sem az egyéniek, sem a termelőszövetkezetek nem hordták ki rendszeresen a meglévő trágyát sem a földekre. Harmadrészt, mert megbomlott a helyileg kialakult vetésforgó, s a föld egy részébe két vagy több éven át gabona után került a gabona, kukorica után a kukorica, és így tovább. Negyedrészt, mert mindenütt csökkent – kisebb vagy nagyobb mértékben – a talajjavító, nitrogéngyűjtő takarmányfélék vetési aránya. Ötödrészt, mert csökkent a kapásnövények termőterülete, és a meglévőt is kevesebbszer kapálták, ami a gyomok elburjánzásához vezetett. Hatodszor, mert minden faluban száz és száz holdak hanyagolódtak el."

A visszaesés harmadik fontos vonását pedig abban látta a szerző, hogy „ezekben az években lecsökkent, majd csaknem teljesen elmaradt a parasztgazdaságok százainak csekély, de összességében óriási jelentőségű akkumulációja".[5] A fejezet végén igen figyelemreméltó következtetést fogalmazott meg: „A somogyi példák is megmutatják, hogy mezőgazdasági politikánk 1953 előtt bűvös körbe keveredett: a kollektív gazdaságok gyorsütemű létrehozása érdekében éppen azokat az anyagi és szellemi termelőerőket nyomta el és kapcsolta ki, amelyekre a szövetkezeti gazdaság megalapozásához, a közös termelés lendületes megindításához, az első évek átmeneti nehézségeinek leküzdéséhez szükség lett volna."[6]

A somogyi tapasztalatokra építő tanulmány nemcsak diagnosztizálta a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom válságát, hanem a lehetséges kivezető utakat is felvázolta: „a kollektív, nagyüzemi termelést ne az egyéni termelés korlátozása és sorvasztása útján segítsük életre, hanem ellenkezőleg, az egyéni gazdaság virágzása, termelőerőinek fejlődése alapján hozzuk létre."[7] Ennek előmozdítása érdekében a tanulmány utolsó fejezetében a szerző meglehetősen részletes javaslatokat fogalmazott meg. Nem nehéz észrevenni, hogy ennek szemléleti alapját Nagy Imre 1948–1949-es agrárkoncepciója képezte.

A tanulmány szövegének ismeretében nem meglepő, hogy 1956. október 19-én forró hangulatú és tartalmas vitára került sor Kaposváron. A résztvevők élesen és őszintén fogalmazták meg mondanivalójukat. A vita anyagából csak néhány markáns megállapítást emelünk ki: „Nagyon jól tudjuk, hogy a magyar parasztságot [...] teljesen leigázták, hogy a magyar parasztság

5 Uo. 377–378.
6 Uo. 379.
7 Uo. 390.

hiába dolgozott, soha nem tudott eleget termelni, hogy a magas beszolgáltatásának eleget tudjon tenni. Így következett be, hogy a termelőszövetkezetek erőszakos megalakításával nagyon elkedvtelenítették a magyar parasztságot. [...] Mi, Somogy megyei gazdák kérjük, hogy azokat a tsz-eket, amelyeket erőszakosan szerveztek meg, inkább ma, mint holnap oszlassák fel, hogy egyénileg tudjon mindenki gazdálkodni. Mi sokkal többet tudtunk az államnak biztosítani, mint egyéni gazdák, mint munkakedv nélkül dolgozzunk a tsz-ben."[8]

A KSH megyei kirendeltségének munkatársa is az agresszív agrárpolitika következményeire hívta fel a figyelmet: „A rendeletek tömkelege is azt a látszatot keltette, mintha a parasztság tönkretétele lenne a cél s teljes megsemmisítve bekényszeríteni a tsz-be. A paraszt ma már csak a mának él, holnapra nem gondol. Nem tervezhetjük, hogy jövőre ennyi meg annyi sertést, szarvasmarhát akar tartani, hiszen évről évre változó a begyűjtési rendelet. [...] Azt tapasztaltam, hogy a parasztság ugyanazokkal az elkopott mezőgazdasági felszerelésekkel szánt, vet, kapál, mint korábban. A gazdasági épületeket, istállókat, pajtákat nem tatarozzák. Talajerő utánpótlás [...] ismeretlen. Rablógazdálkodás folyik ezeken a területeken."[9]

Akadt olyan hozzászóló is, aki személyes tapasztalatai alapján szólt a téeszszervezés anomáliáiról: „Meg kell mondani, hogy már az alakítás első napjaiban többek között én voltam, aki meg akarta gátolni szüleinek, ill. édesapámnak azt a szándékát, hogy a termelőszövetkezet további szervezésében részt vegyen. Ugyanis már alapításkor a belépő tagok névsorából józan paraszti ésszel arra a megállapításra jutottam, hogy ezekkel az emberekkel nem lehet egy egészséges és gazdaságosan működő szövetkezetet kialakítani. Elemezve a belépő gazdák életkörülményeit, nem volt nehéz megállapitani, hogy ezek az emberek és a szüleim a nyomasztó adó és begyűjtési terhek alól menekülve kedvtelenül választották ezt a látszólag kevesebb bizonytalanságot ígérő megoldást. [...] Meg kell mondanom őszintén, amit az egyetemen tanultam a termelőszövetkezet szervezésének önkéntességével kapcsolatban, kint az életben szöges ellentétben állott a Lenin elvtárs által is leírt elvekkel. Ezt alátámasztom a következőkkel:

Én, amikor meggondolásra intettem édesapámat a termelőszövetkezetek megalakítása ügyében, akkor a tanácstitkár azzal fenyegette meg szüleimet, hogy lesz gondja, hogy fiuk az egyetemen tovább [ne] végezhesse tanulmányait. Szégyellem magamat, hogy engedtem az előbb említett fenyegetés megvalósulásának szüleim gondolkodásmódjában. Én ezek után még csak annyit akarok mondani a szervezéssel kapcsolatban, hogy véleményem sze-

8 Uo. 397.
9 Uo. 398.

rint az ilyenfajta szervezés az emberi jogok és önérzet legdurvább megsértését és sárbatiprását jelenti. Nem is beszélek a transzferálás, vagy ahogy mondjuk, a végrehajtás községünkben is alkalmazott aljas módszereiről. Több gazdát úgy kényszerítettek a termelőszövetkezetbe [az] 1955. évben, hogy csaknem minden állatától vagy ingóságától megfosztották, ill. azt mondták, ha aláírod a belépési nyilatkozatot, mentesülsz adó- és begyűjtési hátralékaidtól."[10]

Az eddigi felszólalások már érzékeltetik, hogy a gyűlésen egyre nyíltabbá vált a vezetéssel szembeni kritikai hang. Hogy reagált erre a helyi pártvezetés? A hallgatóság nem kis meglepetésére a megyei pártbizottság első titkára felszólalását azzal kezdte, hogy „a Somogy megyei pártbizottság egyetért Márkus István elvtársnak a Csillagban megjelent *Somogy megyei összegzés* c. cikkével." A pártvezető így folytatta: „Ez a cikk a Somogy megyei pártbizottságot, engem magamat is rádöbbentett arra, amit talán eddig nem láttunk olyan világosan, élesen és mélyen, hogy milyen hibákat követtünk el az 1955–56-os termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésében. [...] Ami bennünket és engem illett, ki kell mondani – amit a legutóbbi kommunista nagyaktíván is kimondtunk –, mélységesen hibásnak érzem magam, mélységesen hibásnak érezzük magunkat a Megyei Pártbizottságon, hogy a fejlesztés során megsértettük az önállóságot. [...] A Somogy Megyei Pártbizottság volt többek között az, akik biztosan túlhajtották a Központi Vezetőségnek a mezőgazdaság átszervezésére vonatkozó határozatát."[11]

Ez a sokatmondó idézet rámutat, hogy az erózió magát a pártapparátust is elérte. Az agrárproblémákkal való szembenézés csakúgy, mint az önkritika azonban megkésett. Cselekvésre, a tovább már nem elodázható politikai-gazdasági reformintézkedések végrehajtására nem maradt ideje az apparátusnak.

A hatalom megragadása vidéken

1956-ra sokrétű, súlyos válsághelyzet alakult ki az agrárszférában. Ilyen feszültségek közepette kellett cselekedni 1956 őszén, s cselekedett is a falvak népe. Azáltal, hogy a fegyveres küzdelem döntően Budapestre és a nagyobb vidéki városokra összpontosult, kialakult az a meglehetősen leegyszerűsítő kép, hogy az október végi, november eleji forradalmi napokban a falvak többsége viszonylag nyugodt maradt. Az agrárnépesség élelmiszer-szállítmányokkal támogatta ugyan a városokat, de „óvatos természeténél fogva nem vett részt a forradalmi eseményekben". A rendszerváltás óta megszaporodó

[10] Uo. 407.
[11] Uo. 427.

elemzések és a vidéki levéltárak egyre bőségesebb forrásközlései azonban ma már lehetővé teszik az 1956-os falusi magatartásformák fő jellegzetességeinek a felvázolását.[12]

Budapesthez képest a falvakban három-négynapos késéssel történt meg a hatalomváltás. A főváros, a vidéki nagyvárosok és a kisebb települések forradalmának hasonló és eltérő vonásait elemezve Rainer M. János kiemelte: „Budapesten a hatalom és a forradalmi erők összecsapása polgárháborús, majd a szovjetek beavatkozásával nemzeti szabadságharc jelleget öltött és több napon át húzódott. A vidéki nagyvárosok forradalmában a fegyveres konfliktus legfeljebb egyetlen, rövid és véres esemény, a tüntetőkre leadott sortűz, melyet azonnal követett a régi hatalom teljes összeomlása. Sok helyen erre sem került sor. A forradalom erőszakos oldalát és szabadságharc jellegét vidéken kevesen élték át közvetlen tapasztalatként. A vidéki forradalom legfontosabb mozzanata nem a harc, hanem a sokrétű önszerveződés [...]".[13]

Nagyon tanulságos, ahogy az ország szinte valamennyi településén, gyakorlatilag minden központi utasítás nélkül, megindult az önszerveződés, és létrejöttek az új hatalmi szervek. Ez nem kevesebbet mutat, mint azt, hogy az ország egésze, a legtávolabbi kistelepülések is érettek voltak a változásra. Másképp nem történhetett volna meg, hogy szinte varázsütésre lendületbe jött a társadalom, és mindenütt akadtak kezdeményezők, akik élére álltak az eseményeknek.

Az új irányítószervek megválasztása általában hasonló forgatókönyv szerint ment végbe az ország kistelepülésein. A helyi megmozdulás tüntetéssel, felvonulással kezdődött, amelynek során a tömeg eltávolította a Rákosi-rendszer jelképeit: a vörös csillagot, a Rákosi- és Sztálin- képeket, a dicsőség- és szégyentáblákat, a szovjet hősi emlékművet. Sok esetben megsemmisítették

[12] A parasztság forradalmi szerepvállalásának kérdéséhez lásd: *Belényi Gyula:* Párhuzamos falurajzok. Kistelek és Mórahalom 1956-ban. In: '56 vidéken. (A Zalaegerszegen 1991. november 13-án rendezett Levéltári Napon elhangzott előadások) Zalaegerszeg 1992. 12–22.; *Béres Katalin:* Egy zalai kisfalu a forradalom idején – Ozmánbük 1956. In: '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958. Zalai Gyűjtemény 40. Zalaegerszeg 1996. 7–17.; *Magyar Bálint:* 1956 és a magyar falu. Medvetánc (1988) 2–3. sz. 207–212.; *M. Kiss Sándor:* „a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa" 1956. In: Gaganetz Péter–Galambos István (Szerk.): A vidék forradalma 1956. Bp. 2012. 9–27.; *Rainer M. János:* Budapest és vidék 1956-ban. In: A vidék forradalma. (Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai) Debrecen 1992. 37–48.; *Standeisky Éva:* Népuralom ötvenhatban. Pozsony–Bp., 2010.; Szakolczai Attila–Á. Varga László (Szerk.): A vidék forradalma, 1956. I. Bp. 2003.; Szakolczai Attila–Á. Varga László (Szerk.): A vidék forradalma, 1956. II. Bp. 2006.; *Tyekvicska Árpád:* Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben, 1956-ban. In: '56 vidéken. Zalaegerszeg 1992. 32–65.; *Valuch Tibor:* Agrárkérdések és a magyar falu 1956–57-ben. In: Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János (Szerk.): Évkönyv VIII. Bp. 2000. 286–302.; *Völgyesi Zoltán:* Vidéki társadalmi követelések és törekvések 1956-ban, különös tekintettel Veszprém megyére. In: Csurgai Horváth József (Szerk.): 1956 – a szabadság narratívái. Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján. Bp. 2017. 245–264.

[13] *Rainer M János:* Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés. Bp. 2016. 82.

a begyűjtési és adópapírokat is. Így jutott kifejezésre a diktatúrával való szakítás akarata. Ezt követően falugyűlést, népgyűlést hívta össze, amelyen – gyakorolva a közvetlen demokráciát – megválasztották az új hatalmi szervet. A választásokon a közösség által ismert, megbecsült személyiségek kaptak bizalmat. Egyidejűleg többnyire megalakították a nemzetőrséget is.

A helyi forradalmi bizottságok azonnali megszervezése rámutat arra, hogy az emberekben még elevenen élt a második világháború harcait azonnal követő helyi hatalom kiépítésének tapasztalata. 1944–1945 fordulóján, a front elvonulta után, alulról jövő kezdeményezésként országszerte megalakultak a népi, nemzeti bizottságok.[14] 1956 őszén a tanácsrendszer szétesésével létrejövő hatalmi vákuumban szintén újraéledt az önszerveződés.

Ami a nemzetőrség megszervezését illeti, abban feltehetően az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete munkálhatott. A nép azonnali döntéseiben természetesen meghatározó volt az is, hogy tudták: saját, önmagukból szervezett fegyveres testület nélkül az érdekérvényesítés lehetetlen. Nagyon sok helyen a rendőröket is bevonták a gyorsan szerveződő nemzetőrségbe, a forradalom teremtette fegyveres testületbe.

Az említett két új intézmény öntevékeny, rendkívül gyors, napok alatt történő életre hívása a korabeli vidéki társadalom politikai érettségének egyértelmű bizonyítéka.[15] A frissen megalakult testületek igyekeztek kezükbe venni a település életének irányítását. Legfontosabb feladatként a rend és a nyugalom megőrzését, a magántulajdon védelmét, valamint a közellátás biztosítását jelölték meg.

Ezeknek az új hatalmi szerveknek és az élükre megválasztott „rendpárti forradalmároknak"[16] nagy szerepük volt abban, hogy a Rákosi-korszakban felgyülemlett feszültségek miatti leszámolás, bosszúállás csak ritkán fordult elő. A falusi lakosság túlnyomó többsége azt vallotta, hogy meg kell várni, amíg létrejönnek a független bíróságok, s rájuk kell bízni a korábbi sérelmek rendezését.

[14] 1944 őszétől a Vörös Hadserek közeledtének hírére az addigi közigazgatási szervezet hivatalnokai közül sokan elmenekültek. A romeltakarítás, a közélelmezés megszervezése, a termelés beindítása stb. önszerveződésre késztette a helyi közösségeket. Különböző elnevezéssel – népi, nemzeti, üzemi bizottságok – új hatalmi szervek alakultak községi és városi szinten. A nemzeti bizottságok nemcsak a helyi politika fórumaivá váltak, hanem végrehajtó, rendeletalkotó és időnként még bíráskodási feladatokat is elláttak.

[15] *Gyáni Gábor:* A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. Forrás 38. (2006) 10. sz. 27–39.

[16] *Magyar B.:* 1956 és a magyar falu i. m. 209.

A parasztság követelései

A vidéki városokban és községekben létrejött új hatalmi szervek nagy figyelmet szenteltek a parasztsággal, a földműveléssel, a gazdálkodással kapcsolatos kérdéseknek. Nagyon érdekes, hogy az egymástól távol eső és egymással nem kommunikáló településeken meglepően egységesen nyilvánult meg a parasztság. A különböző kiáltványok, felhívások közös jellemzője, hogy a bennük megfogalmazódó követelések meglehetősen egységesek.[17] Hiába akarta az MDP a végletekig kiélezni a falusi osztályharcot, ez csak átmenetileg sikerült. 1956 őszén a paraszti társadalom eltérő helyzetű és érdekű csoportjai egységesen követelték a korábbi évek során elszenvedett sérelmek orvoslását.

A paraszti követeléseket célszerű két csoportba elkülöníteni. Az elsőben azok találhatóak meg, amelyekben a falvak népe azonosult a forradalom és szabadságharc alapvető célkitűzéseivel. Kifejezésre jutott mindez abban, hogy elsősorban a szovjet csapatok kivonulását, a gyűlölt Államvédelmi Hatóság felszámolását, a többpártrendszer bevezetését szorgalmazták. Első pillanattól megfigyelhető volt a nemzeti függetlenség követelése és a nemzeti identitás hangsúlyozása is.[18]

A követelések második csoportjában azok említendőek meg, amelyeket a parasztság sérelmei diktáltak. Kaposváron az elsők között fogalmazták meg a mezőgazdasággal és a parasztság helyzetének javításával kapcsolatos elképzeléseket. Az október 25-én összeállított tizenhat pont közül érdemes felidézni a legfontosabbakat: „A dolgozó parasztság helyzetének gyökeres megváltoztatása érdekében követeljük a jobbágy rendszerű beszolgáltatás és adózás megváltoztatását, a dézsma eltörlését. Teremtsük meg a magyar sajá-

17 Az 1956-os paraszti követelések vizsgálatánál az alábbi forrásgyűjteményekre támaszkodtunk: Á. Varga László (Szerk.): 1956 Nógrád megye kronológiája és személyi adattára. A forradalom eseményei és aktív szereplői a megyében. Salgótarján 1996.; Csomor Erzsébet–Kapiller Imre (Szerk.): '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958. Zalaegerszeg 1996.; *Csomor Erzsébet–Kapiller Imre:* '56 Keszthelyen és a Keszthelyi járásban. A forradalom és a megtorlás dokumentumai, kronológiája és személyi adattára. Zalaegerszeg 2006.; Gazdag István (Szerk.): 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai. Debrecen 1993.; Izsák Lajos–Szabó József (Szerk.): 1956 a sajtó tükrében. 1956. október 22. – november 5. Bp. 1989.; Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai. Bp. 1991.; Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert (Szerk.): 1956 vidéki sajtója. Bp. 1996.; Kenedi János (Szerk.): A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Bp. 1989.; *Somfay Balázs:* Veszprém megye ötvenhatban. Források és könyvészet. Veszprém megye 1956. évi történetéhez, Veszprém 2012.; Szili Ferenc (Szerk.): Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Kaposvár 1995.

18 Sürgették a Kossuth-címer bevezetését, március 15-e, valamint karácsony, húsvét és pünkösd másodnapjának ünnepnappá, továbbá október 6-a nemzeti gyásznappá, október 23-a nemzeti ünneppé nyilvánítását. Megfogalmazódott, hogy a honvédségnél a nemzeti hagyományoknak megfelelő egyenruhát kell rendszeresíteni.

tosságoknak megfelelő szövetkezeti formát, a legnagyobb önkéntesség elve alapján. A legteljesebb autonómiájú érdekképviseletet biztosítsuk dolgozó parasztságunk részére."[19]

A parasztságot megnyomorító beszolgáltatási rendszer eltörlése nemcsak Somogyban, hanem az egész országban a legáltalánosabb és a legerőteljesebb igényként jelentkezett.[20] Ehhez általában szorosan kapcsolódott két további követelés: egyrészt az árrendszer korrigálása a termelési költségek figyelembevételével, másrészt pedig a begyűjtési intézményrendszer, azaz a begyűjtési minisztérium, a megyei, járási és községi begyűjtési hivatalok felszámolása.

A mezőgazdasággal kapcsolatos állásfoglalások másik fontos csomópontja a termelőszövetkezetekhez kötődött. Igen határozottan fogalmazódott meg, hogy állítsák le az erőszakos kolhozosítást, tegyék lehetővé a téeszekből való szabad kilépést, és szüntessék meg a tagosításokat![21]

Az eddigi követelések lényegében a Rákosi-korszakban elszenvedett sérelmek orvoslására irányultak. Ha tovább vizsgáljuk a vidéki kiáltványok, röplapok szövegét, akkor látható, hogy a gazdálkodói szabadság helyreállítása érdekében az addigi agrárpolitika valamennyi elemét kritika alá vették. Megfogalmazódott az adók általános csökkentésének igénye.[22] A parasztság mértékletességét mutatja, hogy Hajdú-Bihar megyében azt is hozzátették: „Az adók megállapításánál összhangba kell hozni a termelők és az állam érdekeit."[23] A gazdák síkra szálltak a kötelező termelési szerződések, valamint a kötelező vetési tervek eltörléséért. „Követeljük a mezőgazdasági termelés irányítottságának eltörlését. Ne legyen az egyéni dolgozóknak megszabva, hogy miből mennyit s mit termeljen."[24]

Szembetűnő sajátossága a paraszti követeléseknek, hogy meglepően kiérleltek, kidolgozottak voltak. Az ország számos pontján valódi cselekvési

[19] A Hazafias Népfront Somogy Megyei Bizottsága Elnökségének 16 pontos követelése, 1956. október 26. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 491.

[20] A begyűjtési rendszer mielőbbi felszámolása már az egyetemisták követelései közé is bekerült. A műegyetemisták által 1956. október 22-én kiadott 16 pontos dokumentum így fogalmazta ezt meg: „Követeljük a beszolgáltatás azonnali eltörlését és a termények okszerű felhasználását. Követeljük az egyénileg gazdálkodó parasztok egyenrangú támogatását." Lásd: In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 18–19.

[21] Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy ez a követelés legmarkánsabban éppen a dunántúli megyékben jelentkezett.

[22] Vidékenként természetesen mutatkozott különbség abban, hogy melyik adófajtát találták a legsérelmesebbnek, s ebből kifolyólag ennek eltörléséért külön is síkra szálltak. Volt, ahol a fogatadó, több helyütt azonban a boradó volt kiemelve. Így volt ez a Szekszárd környéki parasztságnál is, ahol még azt is megfogalmazták, hogy helyre kell állítani a szekszárdi bor világhírnevét. Lásd: In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 533.

[23] A megye dolgozó parasztságának követelése a megújuló kormánytól, 1956. október 27. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 vidéki sajtója i. m. 405.

[24] Szajla község munkástanácsának követelései, 1956. október 29. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 429.

programot dolgoztak ki. Hogy a részletkérdéseket illetően milyen precíz elképzelések fogalmazódtak meg, azt jól példázzák a Hajdú-Bihar megyei parasztság október 27-én közzétett követelései: „A kenyérgabona és hízott sertés kötelező beadás kivételével az összes kötelező cikk beadását 1957. január 1-jétől el kell törölni. A sertés magánvágási zsírbeadást azonnal el kell törölni. A kenyérgabona és hízott sertés kötelező beadását 1958. január 1-től meg kell szüntetni.

Az állatvágások engedélyhez való kötését – a szarvasmarha kivételével – meg kell szüntetni. A fakitermelés engedélyhez való kötését szintén meg kell szüntetni.

A biztosítás kötelező rendszerét 1957. január 1-től el kell törölni. […]

Az 1956. évi tagosítást felül kell vizsgálni és a jogos sérelmeket 1957. március 15-ig rendezni kell."[25]

A termelési biztonság megteremtéséhez nélkülözhetetlen volt a tulajdoni sérelmek rendezése, az 1950-es években semmibe vett magántulajdon sérthetetlenségének visszaállítása. Kiemelt figyelem irányult a földtulajdonra, hiszen a parasztság és a hatalom konfrontációja épp e téren éleződött ki leginkább. A földdel kapcsolatos törekvések az 1947–1948 utáni sérelmek orvoslására irányultak, tehát sehol sem merült fel az 1945 előtti földbirtokviszonyok visszaállításának követelése. A tagosítások és az erőszakos földelvételek nyomán teljesen kaotikussá vált birtokviszonyok rendezése komoly feladatot jelentett. Az új helyi irányítószervek általában először az 1956. évi tagosítás felülvizsgálatát akarták megkezdeni. Akadtak persze olyan települések is, amelyek nagyobb léptékkel akartak haladni. Makón például igen határozottan követelték „a parasztságtól jogtalanul eltulajdonított földek és gazdasági felszerelések azonnali visszaadását!"[26]

Az 1956-os követelések közül eddig főleg a gazdasági jellegűeket vettük sorra. Holott a parasztság elégedetlenségének csak egyik oka volt a gazdálkodásban az állami beavatkozás nyomán felhalmozódó feszültség. Emellett az elkeseredettség másik forrása a szabadságjogok súlyos korlátozása, az emberi méltóság semmibevétele volt.

Az új forradalmi testületek a meghurcolt parasztság rehabilitálása érdekében egyrészt a bírósági ítéletek felülvizsgálását, másrészt pedig a szabadságjogok helyreállítását szorgalmazták. A „teljes és bántódás nélküli" szólás-, gyülekezési és vallásszabadság mellett megfogalmazódott az új választójogi törvény igénye is, amelynek alapelve: egyenlő, titkos és közvetlen választás. Ehhez gyakorta azt is hozzáfűzték, hogy a falu vezetőit a helyi lakosság tit-

25 A megye dolgozó parasztságának követelése a megújuló kormánytól, 1956. október 27. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 vidéki sajtója i. m. 405.

26 Makó Város Dolgozó Népe és Ifjúsága követelései, 1956. október 29. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 366.

kosan és közvetlenül válassza. Az is általános követelés volt, hogy a korábbi években diszkreditálódott politikai és községi vezetőket azonnal váltsák le és vonják felelősségre. A jövőre vonatkozóan pedig a következő figyelemre méltó állásfoglalás található a Hajdú-Bihar megyei parasztság követelései között: „Annak érdekében, hogy a helyi, állami és gazdasági szervek vezetői és dolgozói ne kerüljenek nap, mint nap összeütközésbe a dolgozó néppel, a kormányzati szervek szüntessék meg a belső hivatali utasítások rendszerét. Az életet szabályozó összes rendelkezések nyilvánosan, hivatalos lapokban jelenjenek meg és csak ezek legyenek végrehajtva."[27]

Országszerte általános igényként jelentkezett az is, hogy egyenjogúságot és esélyegyenlőséget kell teremteni a mezőgazdasági termelés szereplői között. Ez a hozzáállás jól megragadható a mezőgazdasági vidékeken megfogalmazott kiáltványok, felhívások szövegében, hiszen az egyéni gazdálkodók követelései mellett mindig helyet kaptak a téesztagság igényei is. Visszatérő elem volt a termelőszövetkezetek önállóságának követelése. Sőt több helyen síkra szálltak olyan helyi szövetkezeti törvény mielőbbi megalkotásáért, amely lehetővé teszi a termelői társulások legkülönbözőbb formáit, és biztosítja a társas gazdálkodások pénzügyi és termelési önállóságát.[28]

Az eddig áttekintett dokumentumok alapján megállapítható, hogy 1956. október 25-étől kezdve a vidéki településeken létrejövő új, forradalmi testületek bizonyos fáziseltolódással ugyan, de sorra vették a mezőgazdasággal és a parasztsággal kapcsolatos legégetőbb kérdéseket. Október 28-a, amely fontos szakaszhatár lett az országos események menetében, jelentős fordulatot hozott az agrárnépesség számára is. Napirendre került a magángazdálkodók

[27] A megye dolgozó parasztságának követelése a megújuló kormánytól, 1956. október 27. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 vidéki sajtója i. m. 405.

[28] Érdekes azt is felvillantani, hogy azokon az alföldi területeken, ahol az agrárnépességen belül jelentősebb arányt képviselt a téesztagság, milyen követelések fogalmazódtak meg. Jó példa erre Karcag, amely 1951-ben termelőszövetkezeti város lett. Az október 27-i felhívás 27 pontja közül jó néhány foglalkozott a téeszekkel:

„8. Támogatói vagyunk a szövetkezeti mozgalomnak, de követeljük, hogy a dolgozó parasztság a saját belátása szerint választhassa meg a gazdálkodási formát. A párt és a kormány semmiféle kényszert ne alkalmazzon!

9. A termelőszövetkezeteknek teljes önállóságot kell biztosítani; ez az alapja a jövedelmező gazdálkodásnak. Ehhez feltétlenül szükséges, hogy a termelőszövetkezetek meglévő adósságait – melyek a helytelen gazdaságpolitikából eredtek – a kormány haladéktalanul engedje el. Biztosítani kell, hogy a téesztagok havonta kapjanak jövedelmet.

10. Meg kell engedni a termelőszövetkezetből való kilépést bármikor. A kilépő dolgozóval szemben semmiféle követelést nem lehet támasztani. A téeszből kilépőnek a bevitt földje helyett ugyanolyan minőségű földet kell adni.

11. Biztosítsa a kormány, hogy a termelőszövetkezetek kedvezményes hitelek mellett erőgépeket vásárolhassanak. A gépállomási munka ne legyen kötelező a termelőszövetkezetekre." Lásd: In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 515–516. Karcag társadalmi viszonyairól bővebben lásd: *Örsi Julianna:* Karcag társadalomszervezete a 18–20. században. Bp. 1990.

elleni diszkriminációk megszüntetése. Nagy Imre miniszterelnök bejelentette, hogy a kormány véget vet a termelőszövetkezeti mozgalom és a tagosítások során elkövetett súlyos törvénytelenségeknek, nagyszabású tervet dolgoz ki az elhanyagolt mezőgazdasági termelés fellendítésére.[29] A szavakat hamarosan tettek követték, október 30-án eltörölték a parasztságot olyannyira sújtó begyűjtési rendszert.[30]

Ezt követően a helyi forradalmi tanácsok, nemzeti bizottságok többnyire már a mielőbbi politikai konszolidáció jegyében hozták meg intézkedéseiket, amelyek a mezőgazdasági munkák folyamatosságának fenntartására, a közellátás biztosítására, a termelőszövetkezetek vagyonának védelmére és feloszlásának szabályozására irányultak. Sőt akadtak olyan forradalmi szervezetek is, amelyek a napi teendők ellátásán túl már az agrárszféra jövőjével kapcsolatos elképzeléseiket is megfogalmazták.[31]

A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács már egy nappal az október 28-i fordulat után felvázolta mind a közvetlenül, mind a távlatosan jelentkező teendőket. „Megyénk elsősorban mezőgazdasági jellegű. Éppen ezért a további programunk egyik legjelentősebb pontja a falusi élet, a magyar mezőgazdaság égető hibáinak haladéktalan kiküszöbölése a parasztság jogainak legszélesebb biztosításával. [...] Egyenlő lehetőséget kapjon mind az egyéni, mind a termelőszövetkezeti gazda. Legyen vége a szégyenteljes falusi osztályharcnak is! A parasztság jogainak védelmére szabadon létesíthessen érdekképviseleti szerveket. A begyűjtés és a termelőszövetkezetből való kilépés kérdéseire nézve a közeljövőben intézkedések történnek. E legégetőbb kérdések megoldásának is teljes rendben kell lefolynia. Mert a rend, a falusi béke felbomlása, a közvagyon meggondolatlan széthordása a gyűlölködést eredményezi. Tudjuk, hogy fájó és sürgető kérdések ezek, mégis a megoldások létrejöttéig egy kis türelemre és önmérsékletre kérünk minden parasztot. Legfontosabb feladatunk most a termelés azonnali megindítása és biztosítása. Ennek érdekében tartózkodjunk mindenféle önkényeskedéstől, mind [a] személyekkel, mind a közvagyonnal szemben. A vitás kérdéseket a Forra-

[29] Kenedi J. (Szerk.): A forradalom hangja i. m. 131–132.

[30] Uo. 273–274.

[31] A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány lapjában 1956. november 1-jén *Mit követel a magyar földművelő nép?* címmel a következő volt olvasható: „Helyeseljük, hogy megszűnt a parasztságot megnyomorító és kiszipolyozó beszolgáltatási rendszer, de ez még csak az első lépés volt. [...] A parasztság képviselőiből, az új pártok tagjaiból, mezőgazdasági szakemberekből és újságírókból hamarosan alakuljanak mezőgazdasági küldöttségek, amelyek Nyugat-Európában (Dániában, Hollandiában, Angliában stb.), az északi államokban (Finnországban, Svédországban) és az Egyesült Államokban a nagyüzemi mezőgazdaság helyzetét tanulmányozzák és tapasztalataikat itthon hasznosítják." Lásd: Izsák L.–Szabó J. (Szerk.): 1956 a sajtó tükrében i. m. 221.

dalmi Nemzeti Tanács a parasztság kívánságainak, a jogos követeléseinek megfelelően rendeztetni fogja."[32]

Következzen egy alföldi példa a nagy agrármúlttal rendelkező Makóról. Szembetűnő, hogy az ország másik szegletében szinte egyidejűleg megfogalmazott kiáltványt ugyanaz a józanság és megfontoltság hatja át, mint a fenti Somogy megyei nyilatkozatot: „Szeretettel fordul és kéri a Nemzeti Bizottság Makó város dolgozó parasztságát, hogy addig is, amíg most már rövid idő alatt elérkezik a föld visszaadásának ideje, teljes erejével és Makó város parasztságát jellemző hűséggel és szeretettel ápolja azt a földet, amelyből az ország jövő évi kenyere kerül a magyar nép asztalára. E pillanatban ne azt nézze, hogy hol a mezsgye és kinek a névleges tulajdonában van a föld, hanem, hogy az áldott kenyérmag idejében a termő anyaföldbe kerüljön. [...] Makó város Nemzeti Bizottsága meg van győződve arról, hogy városunk egész közönségét áthatja az a tudat, hogy egymás érdekének a szem előtt tartásával és nemes áldozatok hozásával mindenkinek hozzá kell járulni a megélhetés igen súlyossá vált gondjai enyhüléséhez. Különös jelentősége van annak, hogy a piacról élő közönség elviselhető árakon jusson hozzá az elsőrendűen fontos élelmicikkekhez. Kéri és elvárja ezért a piacra termelő közönségtől, hogy ezek figyelembe vételével tartózkodják az áremeléstől."[33]

Miközben igen nagyok voltak az 1950-es évek során elszenvedett egyéni és kollektív sérelmek, a parasztság mind október 28-a előtt, mind pedig azt követően csodálatra méltó józanságról és realitásérzékről tett tanúságot a követelései megfogalmazásakor. Az agrárnépesség különböző csoportjai nem egyszerűen elutasították a korábbi évek sztálinista agrárpolitikáját, hanem határozott elképzeléssel rendelkeztek a kilábalás, a normalizáció mikéntjéről. Nagyon tudatosan dolgozták ki az újrakezdés, az egyéni gazdálkodáshoz való visszatérés programját.

1956 hatása a parasztság és a hatalom viszonyára

Az 1956-os forradalom és szabadságharc tragikus kimenetele mind a társadalom, mind a hatalom számára meghatározó tapasztalatokat jelentett. A magyar nép megértette, hogy nem számíthat a Nyugat segítségére, az ország a szovjet blokk része marad. Az MSZMP vezetőinek egyik legfontosabb felismerése az volt, hogy a „szocializmus építése" nem mehet széles társadalmi rétegek életszínvonalának rovására. Kádár János az Ideiglenes Köz-

32 A Somogy Megyei Forradalmi Nemzeti Tanács 1956. október 29-i állásfoglalása. In: Szili F. (Szerk.): Az 1956-os forradalom Somogyban i. m. 123–126.

33 Makó város Nemzeti Bizottságának kiáltványa, 1956. október 30. In: Izsák L.–Szabó J.–Szabó R. (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 367.

ponti Bizottság 1956. december 2-i ülésén rámutatott: „A gazdasági kérdések megoldásánál nekünk az a politikánk, hogy mindenféle olyan döntésnél, ahol a megtermelt javak hovafordításáról van szó, első szempont kell legyen a dolgozók életszínvonalának fokozatos emelése."[34]

Miközben 1956 végétől a hatalom a legkeményebb eszközökkel számolt le politikai ellenfeleivel, ugyanakkor kezdettől fogva kereste a társadalommal való kiegyezés eszközeit is. A leghatásosabbnak az életszínvonal-politika bizonyult. 1956 előtt ugyanis az erőltetett nehéz- és hadiipar-fejlesztés egyik fontos forrása éppen a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartása volt.

Az életszínvonal-politika teljesülése ekkoriban – és még hosszú ideig – elsősorban az élelmiszer-ellátáson múlt, hiszen az emberek a jövedelmük döntő részén még élelmiszert vásároltak. Ez nem meglepő, hiszen a magyar társadalom széles tömegeinek szegényes, hiányos és gyakran egyoldalú táplálkozása nemcsak 1945 előtt, hanem az 1950-es években is jellemző volt. Így hát a korai Kádár-korszakban elemi erővel jelentkezett az emberek bőséges táplálkozás iránti igénye.[35]

Az életszínvonal-politika kiemelt szerepe miatt 1956 után stratégiai jelentőségűvé vált a mezőgazdasági termelés növelése és ezzel összefüggésben az agrártermelők ösztönzése. A hatalom és az agrártársadalom közötti viszony rendezéséhez először az MDP agrárpolitikája nyomán kialakult feszültségeken kellett enyhíteni. A gyors kiegyezést elősegítette, hogy az agrárirányítás különböző szintjein jelen voltak olyan káderek, akik 1953-ban részt vettek a mezőgazdaságfejlesztési program kidolgozásában, s ehhez a szakmai irányvonalhoz kitartottak a későbbiekben is.[36] Nagy Imre 1955-ös félreállítása után háttérbe szorultak ugyan, de többnyire benn tudtak maradni az agrárirányítás apparátusában. Az általuk készített előterjesztések, belső vitaanyagok egy darabig az íróasztalfiókba kerültek, viszont az agrárválság elmélyülésével 1956 nyár végén, ősz elején egyre szélesebb körben kaptak nyilvánosságot az országszerte megrendezett vitafórumokon.[37] A Kádár-kormány az 1956. novemberi kényszerhelyzetben – a sztrájkoló ipari munkássággal szembesülve – fogadókészséget mutatott e javaslatok iránt. Mindebben szerepet játszott

[34] A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. (1956. november 11.–1957. január 14.) Bp. 1993. 151.

[35] *Valuch Tibor:* Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Bp. 2013. 286–307.

[36] Ahogy az előző fejezetben utaltam rá, a desztalinizáció légkörében megjelent az országos párt- és állami agrárirányításban egy olyan megközelítésmód, amelynek képviselői családi gyökereik, szakmai tapasztalataik révén megértést mutattak az ágazat különböző aktorainak (egyéni gazdaságok, téeszek, állami gazdaságok) valódi problémái iránt. Bővebben lásd: *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 43–52.

[37] A szerző interjúja Pál Józseffel, 2011. június 8. (A szerző tulajdonában); A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában)

az is, hogy egy olyan személy, Fehér Lajos közvetítette ezeket a javaslatokat, akiben Kádár maximálisan megbízott közös illegális múltjuk miatt.[38]

Ehhez a kiindulópontot az a válságkezelő program jelentette, amelyet még az MDP KV Mezőgazdasági Osztálya készített október első felében. Az előterjesztést 1956. október 22-én tárgyalták meg a megyei pártbizottságok mezőgazdasági titkárainak és osztályvezetőinek részvételével.[39] A tanácskozáson az addigi agrárpolitika éles bírálata fogalmazódott meg, amit jól érzékeltnek az alábbi idézetek: „Sajnos termelőszövetkezeteink többsége az egyéni paraszt gazdaságokkal szemben kevesebbet termel, kisebb az áruértékesítésük, alacsonyabb a jövedelmük és több a bürokratikus megkötöttségük." Ez az összevetés statisztikailag ugyan már ismert volt, mégis a kimondása, elismerése igen nagy jelentőséggel bírt. Mindehhez még az alábbi radikális megállapítás társult: „A továbbiakban nem szabad mechanikusan követnünk a Szovjetunió kolhozépítési gyakorlatát, hanem figyelembe kell venni sajátos viszonyainkat, [...] a szövetkezés hazai hagyományait."[40]

A tennivalókat illetően a tanácskozás résztvevői egyetértettek abban, hogy mind a téeszek, mind az egyéni gazdálkodók vonatkozásában legsürgetőbb a termelési biztonság és az anyagi érdekeltség helyreállítása. „A termelők anyagi érdekeltségének biztosítása érdekében a legfontosabb kérdés a jelenlegi árrendszer ésszerű megváltoztatása, továbbá a begyűjtés adójellegének fokozatos megszüntetése útján, a kötelező beadási rendszer megszüntetése."[41]

A Kádár-kormány első agrárpolitikai intézkedése éppen a parasztság legnagyobb sérelmét orvosolta azzal, hogy eltörölte a kötelező beszolgáltatást. Kádár és társai már a november 4-én meghirdetett kormányprogramjukban ígéretet tettek a beszolgáltatás megszüntetésére. Ezt a nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki. A Nagy Imre-kormány elismerve a parasztság legfőbb követelését már október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését. Ennek visszavonását nem vállalta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás, miközben az általános sztrájk miatt állt az ipari termelés, beláthatatlan következményekkel járt volna.

Ilyen körülmények között a Kádár-kormány nemcsak, hogy nem vonta vissza a Nagy Imre-kormány rendelkezését, hanem a konszolidáció érdekében egyenesen magának akarta tulajdonítani a begyűjtési rendszer eltörlésének érdemét. Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én ki-

[38] Bővebben lásd: *Papp István:* Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Bp.–Pécs 2017.

[39] MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/5. ő. e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra. 1956. október 22.

[40] Uo.

[41] Uo.

adott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-étől visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását.[42]

1956 őszén tehát két héten belül kétszer is eltörölték a begyűjtési rendszert. Megszűnt a teher, amit még a háborús kormányzat rakott a parasztság vállára, és amelyet az 1940-es évek második felében a közellátás és a jóvátétel biztosítása érdekében fenntartottak, majd 1949-től már, mint a szocialista építés elengedhetetlen eszközét, tovább szigorítottak. A kötelező beszolgáltatási rendszer felszámolásával véget ért a mindennapos kiszolgáltatottság, az elszámoltatás, a padlássöprés, ami az agrártermelők helyzetének lényeges javulását eredményezte.[43]

Utalni kell arra is, hogy ezzel a lépéssel a tervgazdaság egyik megváltoztathatatlannak hitt elemét szüntették meg, ráadásul a szocialista országok közül elsőként Magyarországon.[44] A központi hatalom a konszolidáció érdekében olyan eszközről mondott le, amely révén korábban nemcsak nagy terménykészletekhez jutott szinte ingyen, hanem a mezőgazdaságból jelentős jövedelmeket tudott elvonni, majd azokat döntően az iparba csoportosította át.

A begyűjtési rendszer felszámolásával olyan helyzet jött létre, amelyben az állam csak úgy tudott terménykészletekhez jutni, ha reális felvásárlási árat kínált értük a termelőknek. Az állam a korábbi gazdasági kényszerítő eszközök helyett kereskedelmi módszerekkel, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének biztosítására törekedve szervezte kapcsolatait az árutermelő parasztsággal és a termelőszövetkezetekkel. 1956 után tehát a magyar gazdaság egyik alapvető szektorában, ha korlátok között is, de újra létjogosultságot szerzett a piac és az árutermelő tevékenység. 1957–1958 folyamán bebizonyosodott, hogy ilyen módon a korábbinál magasabb színvonalon biztosítható a lakosság ellátása.[45]

A kormány más tekintetben is késznek mutatkozott a parasztság sérelmeinek orvoslására. Az új agrárpolitika főbb elemeit 1956. november 27-én tette közzé a kormány abban a felhívásban, amelyet a parasztsághoz intézett. „A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány teljes mértékig elítéli az elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást, mindazokat a módszereket, amelyeknek alkalmazása következtében évekre visszaesett a magyar mezőgazdaság.

[42] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Bp. 1957. 62.

[43] *Papp István:* A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. In: Pál Lajos–Romsics Ignác (Szerk.): 1956 okai, jelentősége és következményei. Bp. 2006. 267–289.

[44] *Wädekin, K.-E.:* Agrarian Policies in Communist Europe i. m. 65.

[45] MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/13. ő. e. Az Élelmezésügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. (1957. november 19.)

Mindez nemcsak a parasztságnak okozott erkölcsi és anyagi károkat, hanem az ipari munkásság és a városi lakosság ellátását is bizonytalanságban tartotta. A kormány máris beszüntette a parasztság termelési bizonytalanságát előidéző erőszakos tagosítást, eltörölte a kötelező beszolgáltatás rendszerét. [...] A kormány eltökélt szándéka, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel támogatja a parasztság törekvéseit a mezőgazdasági termelés fellendítésére és gazdasági támogatást nyújt a szövetkezeteknek és egyéni parasztoknak egyaránt."[46]

A kormány nyilatkozata differenciálás nélküli támogatásáról biztosította a szövetkezeti és magángazdálkodást, s ami még ennél is fontosabb: a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását. Ezt megerősítette, hogy a kormányfelhívással egyidejűleg tették közzé a földművelésügyi miniszternek a termelőszövetkezetből történő kilépést és a téesz feloszlását szabályozó utasítását.[47]

A kormányfelhívásban megfogalmazott ígéretek újabb és újabb rendeletekben öltöttek testet, amelyek könnyítettek az egyéni gazdálkodók kötelezettségein. Megszüntették a kötelező vetési terveket, valamint az értékesítési kényszert, eltörölték a tűz- és a jégbiztosítás kötelező jellegét, felszámolták a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot, engedélyezték a föld korlátozott adásvételét.[48]

Mindezek hatására az addigi termelőszövetkezeti gazdaságok kétharmada feloszlott, s egyidejűleg több százezer paraszti üzem kezdte újra a munkát. A birtokos parasztok nagy része kilépett, míg a földnélküliek és kisföldűek többsége – egyéb megélhetési lehetőségek híján – a téeszben maradás mellett döntött.

1956 végén azonban nemcsak azok mondtak nemet a sztálini kolhozkonstrukcióra, akik kiléptek a téeszből, hanem azok is, akik egyéb megélhetési lehetőségek híján a téeszben maradtak. A fel nem oszlott téeszek tagsága ugyanis a korábbi működési és szervezeti szabályoktól eltérő módon kívánta berendezni szövetkezete életét. Mindez egyet jelentett a szovjet mintájú kötelező mintaalapszabály feladásával.[49]

[46] Magyar Közlöny, 1956. november 27., 579–580. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz!

[47] Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Bp. 1957. 263.

[48] Uo. 68–69., 263–265. Ezek az intézkedések jóval többek voltak szakpolitikai korrekcióknál. A kádári konszolidáció egyik fontos összetevőjét alkották. Erre hívja fel a figyelmet: *Romsics Ignác:* Gazdasági reformok a Kádár-korban. In: Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008. Bp. 2008. 113–115.

[49] Alátámasztják ezt az MSZMP KB Falusi Osztály (később: Mezőgazdasági Osztály) 1957 eleji, téeszekkel foglalkozó anyagai. MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/1. ő. e. Feljegyzés a tsz-ek helyzetéről és legfontosabb problémáiról. (1957. január 10.); Jelentés a mezőgazdaság helyzetéről. (1957. január 26.); Jelentés a parasztság különböző rétegeinek problémáiról és a falusi pártmunkáról. (1957. február 18.)

Ez a törekvés egyáltalán nem meglepő, hiszen az 1956. őszi paraszti követelések között megtalálhatók azok, amelyek kiálltak a téeszek önállósága mellett. A Kádár-kormány támogatta ezeket a termelőszövetkezeti kezdeményezéseket, amit jelez a november 27-i felhívás alábbi részlete is: „A kormány szükségesnek tartja olyan szövetkezeti törvény megalkotását, amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztok maguk válasszák meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát és maguk döntsenek a jövedelemelosztás módjáról. A kormány nem tűr semmiféle beavatkozást a szövetkezet ügyeibe."[50]

Ebben a légkörben a tovább működő téeszek tehát hozzáláttak, hogy változtassanak azokon a viszonyokon, amelyek gátolták mind a tagsági, mind a szövetkezeti érdekek érvényesülését. A téeszek egyrészt függetlenedni akartak azoktól a szervektől (a párt-, tanács- és bankszervektől és a gépállomástól), melyek megelőzőleg beavatkoztak a gazdálkodásukba, másrészt pedig a saját adottságaikhoz igazodva akarták szabályozni a belső életüket.[51]

A termelőszövetkezeti tagság legfőbb törekvése pedig arra irányult, hogy év közben rendszeres és megfelelő szintű jövedelemhez jusson. A bizonytalan értékű munkaegység helyett a téeszek többségében áttértek a természetbeni részesedésre, vagy a részes művelés vagy a különféle prémiumok formájában.[52]

A sorra vett helyi kezdeményezések közös vonása, hogy általuk a tagság évközben jövedelemhez jutott (akár pénz, akár természetbeni részesedés formájában), azaz a tagság érdekeinek érvényesülése megelőzte az állami és egyéb kötelezettségek teljesítését. A politikai vezetés konzervatív tagjai emiatt erőteljesen támadták ezeket az alulról jövő téeszkezdeményezéseket.[53] Ugyanakkor a vezetés egy másik csoportja azzal érvelt, hogy az új ösztönzési megoldások révén a tag érdekelt lesz a termelés minőségének fokozásában, a hozamok növelésében és az önköltség csökkentésében, s ez az állam érdekét is szolgálja.[54]

[50] Magyar Közlöny, 1956. november 27. 580. Ezt a hozzáállást tükrözte állami vonalon a földművelésügyi miniszter 65/1956. sz. utasítása, mely megállapította, hogy kizárólag a termelőszövetkezet tagságának van joga a termelés és értékesítés megszervezésére, valamint a szövetkezet irányítására. Lásd: Magyar Közlöny, 1956. november 27. 580–581.

[51] MNL OL M-KS-288. f. 28/1958/14. ő. e. A tsz-ek törvényes és alapszabályszerű működésének vizsgálata. A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése.

[52] MNL OL M-KS-288. f. 28/1957/2. ő. e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. (1957. május 29.); 28/1957/17. ő. e. Megyei jelentések a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről.

[53] MNL OL M-KS-288. f. 17/2. ő. e. Dögei Imre feljegyzése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének néhány problémájáról. 1957. április 16.

[54] A „kemény vonal" hívei az agrárpolitikában nem a párt mezőgazdasági osztályából (vezetője: Fehér Lajos), hanem a Dögei Imre vezette Földművelésügyi Minisztérium vezetői közül kerültek ki. A két irányzat vitáiról lásd: *Sipos Levente:* Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról,

1957 első felében úgy tűnt, hogy az MSZMP hosszabb távon számol a mezőgazdaság többszektorúságával.[55] A hangsúly nem a nagyüzemi átszervezésen, hanem a termelési kedv fokozásán volt. 1958 végén azonban hirtelen fordulat következett be az MSZMP agrárpolitikájában. Kiderült, hogy a parasztság csak lélegzetvételnyi szünethez jutott, újra napirendre került a kollektivizálás. Az 1956-os forradalom és a parasztság érdekérvényesítő képessége, ereje olyan meghatározó tapasztalatokat jelentett a hatalom számára, hogy azokkal az újabb téeszesítés során is kénytelen volt számolni.

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: Paraszti követelések 1956-ban. In: Estók János (Szerk.): 1956 és a magyar agrártársadalom. Bp. 2006. 81–104.

1956–1958. Múltunk 36. (1991) 2–3. sz. 188–197.; *Varga Zsuzsanna:* Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp. 2001. 43–51.

[55] Ez tükröződött az 1957 júliusában kiadott Agrárpolitikai Tézisek c. dokumentumban is. Erről bővebben lásd: *Romány Pál:* Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In: Gunst Péter (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp. 1998. 357–365.

ELLENÁLLÁS ÉS ALKALMAZKODÁS A KOLLEKTIVIZÁLÁS BEFEJEZŐ SZAKASZÁBAN, 1959–1961

1958. december 7-én olyan politikai döntést hozott az MSZMP vezetése, amely az elkövetkező években gyökeresen átalakította a magyar parasztság életét. „A Központi Bizottság véleménye szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemét gyorsítani kell."[1] Ez a döntés a kollektivizálás befejezésének szükségességét mondta ki, vagy ahogy akkoriban fogalmazták: „időszerűvé vált a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése". Ezzel Kádárék vállalták, hogy a Rákosi-korszak két kudarcba fulladt kísérlete után végre befejezik a mezőgazdaság kollektivizálását.

Az időközben eltelt egy évtized alatt a szocialista blokkon belül, valamint a kapitalista és a szocialista tömb között viszonyrendszerben is bekövetkezett néhány nagy horderejű esemény. Míg Sztálin idejében teljes egészében le kellett másolni a szovjet mezőgazdaság rendszerét (szovhoz, kolhoz, gépállomás), addig a desztalinizáció részeként Hruscsov ennek több eleméhez hozzányúlt. Az SZKP XX. kongresszusa mellett az 1956-os lengyel és magyar válság tapasztalatai is hozzájárultak ahhoz, hogy a szovjet hatalmi elit a várható kockázatok minimalizálása érdekében a kollektivizálás befejezésének mikéntjét rábízta a „testvérpártok" vezetőire.[2] Így érthető meg, hogy Jugoszlávia és Lengyelország kimaradhatott e feladat teljesítésből.[3] Ilyen „külön út" Sztálin életében, elképzelhetetlen volt. Ahogyan az is elképzelhetetlen volt az 1950-es évek elején, hogy a kapitalista Nyugattól tudást, technológiát vegyenek át a szocialista országok. 1953 után e téren is fordulat következett be. A nemzetközi enyhülés légkörében Hruscsov kezdeményezte, hogy a szocialista szakemberek tanulmányozzák és átvegyék a kapitalista országok mindazon tapasztalatait, amelyek felhasználhatók a gazdasági modernizáció és a jólét növelése érdekében.[4]

A módosuló nemzetközi környezet megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy a magyar pártvezetés új problémakezelést alakítson ki a kollektivizálás befejező szakaszában. Ö. Kovács Józseftől eltérően, aki szerint a minden korábbinál nagyobb mértékű erőszak-alkalmazás vizsgálata adja a kulcsot ezen

[1] Vass Henrik–Ságvári Ágnes (Szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. 2., bőv. kiad. Bp. 1973. 286.

[2] *Varga, Zs.:* The Hungarian Agricultural Miracle? i. m. 69–78., 114–118.

[3] *Bokovoy, M.:* Peasants and Communists i. m. 153–160.; *Jarosz, D.:* The Collectivization of Agriculture in Poland i. m. 121–136.; *Mitrovits M.:* A lengyel kollektivizálási kísérlet i. m. 343–344.

[4] *Kalmár M.:* Történelmi galaxisok i. m. 182–197.

időszak értelmezéséhez,[5] én arra hívom fel a figyelmet, hogy a parasztság és hatalom újabb érdekütközésénél más tényezőket is figyelembe kell venni. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1956-os forradalom tanulságai befolyásolták mind a magyar, mind a szovjet döntéshozókat. A hruscsovi vezetés Magyarországot különleges, a Birodalom számára kiemelten fontos területként kezelte. Ez a „különleges kezelés" egy relatív toleranciát jelentett. A Kreml egy dologhoz ragaszkodott: a belpolitikai stabilitáshoz, s a taktikai kérdésekben rugalmasnak bizonyult, ami adott bizonyos mozgásteret a magyar vezetésnek.

Azt a társadalom-pszichológiai tényezőt is figyelembe kell venni, hogy az a parasztgazda, aki egy évtized alatt már harmadszor élte át a téesz-szervezést, jól tudta mire számíthat, ha az agitátorok szállják meg a faluját. Az 1956 utáni reményvesztettség állapotában a nyílt konfrontáció helyett a parasztság többsége újjáélesztette a korábbi kampányok során kialakított túlélési stratégiáit, s ilyen módon tudott nyomást gyakorolni a hatalomra. A mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi visszaesése miatt ugyanis veszélybe került a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika élelmiszerbázisa.[6] Ennek a drámai küzdelemnek a fordulatait állambiztonsági iratok elemzése révén rekonstruálom. A jelenkor kutatói az utóbbi időszakban egyre intenzívebben használják ezt a forrástípust.

„Ha az egyéni paraszt önkéntes elhatározására volna bízva a dolog, akkor azt hiszem, a Marsban előbb megvolna a szocialista átalakítás, mint Magyarországon"[7]

1959. január 14-én hangzott el a fenti mondat azon a kampányindító pártaktíván, ahová az ország minden részéből meghívták a kollektivizálásban résztvevő vezető kádereket. A nemzetközi igazodási kényszer, valamint a két korábbi kudarc nyomása alatt Kádár igencsak visszafogottan nyilatkozott a várható eredményeket illetően. Ezt fejezte ki az a sokszor idézett mondata „ne toporogjunk egyhelyben, hanem egy kicsit gyorsabban lépjük most egyet, de ne ugorjunk".[8]

[5] *Ö. Kovács J.:* A paraszti társadalom felszámolása i. m.

[6] A hruscsovi vezetés ugyanakkor világossá tette, kenyérgabona-exporttal csak átmenetileg hajlandók segíteni. *Földes György:* A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Századok 147. (2013) 6. sz. 1349–1375.

[7] MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/2. ő. e. Kádár János felszólalása az 1959. január 14-én tartott aktívaülésen.

[8] Uo.

1959 első három hónapja alatt az átszervezés nem várt eredményeket hozott. Március végére mintegy ezer téesz jött létre, aminek következtében a szövetkezeti tagok száma már háromszor, az összes terület pedig majd két és félszer akkora volt, mint 1958 végén.[9] Ha viszont elővesszük a KB Mezőgazdasági Osztályához, vagy éppen a Politikai Nyomozó Főosztály VII. (más jelölés szerint: II/7.) Osztályához beérkezett korabeli jelentéseket, akkor kiderül, hogy a számszerű eredmények ellenére súlyos problémákkal szembesült az egyéni gazdaságok kollektivizálására törekvő hatalom. A hivatalos szövegek dekódolásával feltárható, hogy a problémák hátterében az esetek többségében a paraszti ellenállás különböző formái húzódtak meg. Ezzel kapcsolatban a pártanyagokban általában az alábbi kifejezéseket találjuk: „a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének egyes negatív jelenségei", „ellenséges megnyilvánulások", „a tsz-ek megszilárdításának egyes problémái". Az állambiztonsági szervek jelentéseikben a paraszti ellenállás két fő típusát különböztették meg: az elsőt a téeszellenes izgatás és rémhírterjesztés, a másikat a kártevés, szabotázs jelentette.[10]

A Békés megyében 1959 nyarán kialakult helyzetről azt jegyezték fel a II/7. osztály munkatársai, hogy bár a tavaszi átszervezés jelentős eredményekkel járt, de a megalakult téeszek háromnegyede csak ősszel akarja megkezdeni a közös munkát. „A nagy arányú fejlesztés hatására osztályidegen elemek is aktivizálódtak, tevékenységük fő formája izgatás, lázítás a tsz-ellen. […] A felbujtás célja, hogy akadályozzák a közös munka beindítását, ezért arra ösztönzik a tsz-tagokat, hogy a közgyűléseken ne jelenjenek meg vagy követeljék vissza a kilépési nyilatkozatot."[11] Heves megyét úgy jellemezték, hogy „több községben állandó jellegű tsz-ellenes izgatás tapasztalható, s különösen nagy az elégedetlenség azokban a tsz-ekben, ahol ősszel kezdik meg a közös munkát. […] A fenti községekben többen hallgatják a Szabad Európa rádió adásait." Az elterjedt rémhírek az alábbiak: „őszre háború lesz, várni kell, nem kell elkezdeni a közös munkát", „takarmányt, vetőmagot, állatot ne adják be, adjon az állam, ha tsz-t akar".[12] Az ellenséges tevékenység felderítése során az állambiztonsági szervek számos további „rémhírről" szereztek értesülést. „Mezőtúron és Túrkevén paraszti zendülés volt, amelynek során

9 Mindez a számok tükrében így nézett ki: 1959. január 31. és március 31. között a taglétszám 316 ezer fővel, míg az összes közös terület 1,2 millió hektárral növekedett. *Fazekas B.:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom i. m. 129.

10 Papp István elsőként vállalkozott arra, hogy az 1956 utáni időszakra vonatkozóan nyomon kövesse a mezőgazdasági elhárítás történetét. Hivatkozott tanulmányában a szervezeti változások mellett nagy figyelmet szentel olyan kérdéseknek is, mint például a mezőgazdasági szabotázs átalakuló állambiztonsági értelmezése. *Papp István:* A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs) Elhárító Osztályának szervezettörténete 1956–1962. Betekintő (2010) 3. sz.

11 ÁBTL 1.6. 67-1730/1959. Jelentés a tsz-ek védelmének helyzetéről. 1959. augusztus 3.

12 Uo.

a tsz-elnököt meggyilkolták, a rend helyreállítás érdekében szovjet katonák beavatkozására volt szükség."[13] Másutt azt híresztelték, hogy „a zsámboki tanácselnököt a tömeg felakasztotta".

Az idézett állambiztonsági összefoglalóból egyértelműen kiderül, hogy a már téeszbe kényszerített parasztság korántsem adta fel a küzdelmet. Időt akart nyerni, és nyert is majd' fél évet azzal, hogy kikötötte a belépéskor, a közös munkát csak ősszel kezdi. A létrehozott téeszek fele volt ilyen „őszi kezdésű", azaz országosan ötszáz téesz csak papíron létezett, hiszen ezekben a családok továbbra is egyénileg gazdálkodtak 1959 tavaszán-nyarán.[14]

Ezt olyan súlyos problémának látta a pártvezetés, hogy felkérte a KB Mezőgazdasági Osztályát, hogy a Termelőszövetkezeti Tanács és a Földművelésügyi Minisztérium segítségével készítsen helyzetfelmérést ezekről a gazdaságokról. A területi különbségeket illetően a felmérésből kiderült, hogy míg Győr, Fejér és Komárom megyében egyetlen ősszel kezdő téesz sem volt, addig Hevesben a létrehozott téeszek 94%-a, Csongrádban 85%-a, Zalában 84%-a, Szolnok megyében 80%-a tartozott ebbe a csoportba.[15] A jelentés készítői arra is felhívták a figyelmet, hogy „számottevő azoknak a dolgozó parasztoknak a száma is – különösen Szolnok, Heves és Békés megyékben –, akik régi, már működő termelőszövetkezetbe léptek be, de a közös munkába csak az ősz folyamán kapcsolódnak be."[16]

A belépéshez képest jóval későbbre halasztott közös munkakezdés a paraszti ellenállás bevált módja volt. Már a két korábbi kolhozosítás során is előfordult, hogy ha ősszel léptek be, akkor a tavaszi kezdést vállalták a parasztcsaládok, ha viszont tavasszal történt a belépés, akkor őszre halasztották a tényleges munka kezdetét.[17] Ezzel időt nyertek, s ezekben a hónapokban igen változatos módon igyekeztek késleltetni, illetve akadályozni a szövetkezeti gazdálkodás tényleges megindulását.

Az első problémák már az alakuló közgyűlés körül jelentkeztek. Voltak olyan helyek, ahol egyszerűen nem mentek el az új belépők, s így a szükséges taglétszám nélkül hónapokig nem tudták megtartani az alakuló közgyűlést. 1959. május végén 126 őszi indulású téesznek nem volt működési engedélye,

[13] Uo. Mezőtúr és Túrkeve bekerülése a „rémhírekbe" azért különösen érdekes, mert mindkét helyen már az 1950-es évek elején befejeződött a kollektivizálás, ezért is nevezték őket téeszvárosoknak. Történetükről bővebben lásd: *Urbán L.:* Az első termelőszövetkezeti városok i. m.

[14] MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/6. ő. e. A Földművelésügyi Minisztérium jelentése a közös gazdálkodást még nem folytató termelőszövetkezetekről. 1959. június 30.

[15] Számszerűen ez azt jelentette, hogy Heves megyében 89, Csongrádban 36, Zalában 21, Szolnok megyében 112, Békésben 55, Pest és Borsod megyében 31-31 ősszel kezdő téesz volt. MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/2. ő. e. A KB Mezőgazdasági Osztály jelentése a Politika Bizottság számára a közös tevékenységet ősszel kezdő termelőszövetkezetek helyzetéről. 1959. május 21.

[16] Uo.

[17] *Pető I.–Szakács S.:* A hazai gazdaság i. m. 178–189., 251–257.

mert a tagokat az alakuló közgyűlés megtartására többszöri szervező munkával sem tudták összehívni.[18] Nagyon jól tudták a gazdák, hogy ha késleltetik a formai megalakulást, akkor késve fog megindulni a gazdaság- és munkaszervezet kialakítása is.

Az ellenállás aktív formáját jelentette, hogy az új téesztagok felszólalásaikkal, követeléseikkel megzavarták a közgyűlés menetét, s esetleg ezt követően távoztak onnan. A kialakuló parázs viták s az így elszabaduló indulatok érthetővé válnak, ha tudjuk, hogy olyan nagy horderejű kérdésekről kellett dönteni a megalakulás után, mint például hogyan történjék a földek összevonása, az állatok elhelyezése, hogyan, kik által történjen a téeszbe vitt javak leltározása, felbecsülése, hogyan zajlik a megváltásuk, milyen legyen a vetési terv, mennyi legyen a háztáji, milyen munkadíjazást alkalmazzanak stb. Nem meglepő tehát, hogy a magántulajdonához végsőkig ragaszkodó parasztság nem könnyen adta be a derekát. Erre sokféle utalás található a megyei VII-es alosztályok jelentéseiben. Somogy megyében történt olyan eset is, hogy amikor a téeszközgyűlésen a járási tanács mezőgazdasági osztályvezetője szólásra emelkedett, a tagság, mintegy kétszázötven fő felállt és testületileg kivonult.[19] „Baranya megyében több esetben előfordult, hogy ellenséges elemek megzavarták a termelőszövetkezeti közgyűléseket. Cs. I. kulák és két társa szávai lakosok a tsz-i közgyűlésen rosszindulatúan bírálták az alapszabályt, felszólításukra a közgyűlésen résztvevők eltávoztak, ezzel lehetetlenné tették a közgyűlés megtartását."[20]

Az alakuló közgyűlésen igazán akkor szabadultak el az indulatok, amikor a tagok elkezdték visszakövetelni a belépési nyilatkozatokat. Az indoklás itt is változatosan alakulhatott. Volt, ahol nyíltan kimondták, hogy durva módszerekkel folyt a szervezés, fenyegetéssel vagy éppen erőszakkal léptették be őket. Másutt az asszonyok azt tették szóvá, hogy a férjük írta alá a belépési nyilatkozatot, de mivel a föld az ő nevükön van, így a belépés nem érvényes. Több helyen maguk a termelőszövetkezeti vezetők is beadták lemondásukat azzal, hogy sem ők, sem a tagok nem hajlandók ősszel közös tevékenységet folytatni.

A belépési nyilatkozat visszaszerzése érdekében egyes helyeken a tagok aláírásgyűjtést szerveztek, abban a reményben, ha tömegesen lépnek fel, akkor nagyobb lesz az esélyük.[21] A közös fellépés jegyében küldöttséget is szerveztek, amely vagy Budapesten a Földművelésügyi Minisztériumban, vagy az

[18] ÁBTL 1.6. 67-1119/1959. Tájékoztató jelentés a tsz-ek bomlasztásával, illetve egyes tagok kilépésével kapcsolatos tapasztalatokról. 1959. május 18.

[19] Uo.

[20] ÁBTL 1.6. sz. n. Jelentés a mezőgazdaság területén 1959-ben elkövetett bűncselekményekről. 1960. március 19.

[21] Uo.

adott megyei pártbizottságnál próbálta elérni a kilépés engedélyezését. „1959 májusában Nagybörzsöny községben (Pest megye) 9 tagú küldöttség alakult, főleg ellenséges elemekből. A küldöttség tagjai felkeresték a Földművelésügyi Minisztériumot, ahol belépési nyilatkozataik visszaadását követelték."[22] Másutt, éppen attól tartva, hogy a közös fellépést szervezett téeszellenes fellépésnek tekintik az irányító szervek, inkább egyénileg írtak kérvényt, amelyben kérték a kilépés engedélyezését.

A belépési nyilatkozat visszaszerzése érdekében viharosabb akciókra is sor kerülhetett. A Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztály összefoglalója szerint 1959 első félévében a téeszellenes cselekmények többsége csoportos kilépés szervezése volt. Főleg Békés, Pest, Szolnok és Veszprém megyékben szerveztek téeszellenes tüntetéseket, ahol a tagok visszakövetelték a belépési nyilatkozatot.[23] A PB elé kerülő jelentés a tüntetésekkel kapcsolatban megállapította, hogy „az ellenséges elemek főképpen nőket és 70-80 éves férfiakat igyekeztek előtérbe állítani, arra számítva, hogy velük szemben nem alkalmazhatunk adminisztratív intézkedéseket. A tüntetéseket többnyire különböző valótlan hírek terjesztésével ellenséges elemek szervezték. Gyakran azt híresztelték, hogy »most lehet kilépni a tsz-ből, csak azt tömegesen kell kérni«."[24]

Egy másik fontos iránya volt a paraszti ellenállásnak, hogy az új tagok igyekeztek megakadályozni állataik, gazdasági felszereléseik bevitelét a szövetkezetbe. A helyi tanács a téesz megalakulását követően kiküldte nekik a felszólítást a közös alapok létrehozásáról. A paraszti reakció sok helyütt az volt, hogy visszaküldték a feladónak a felszólító levelet. A Szolnok megyei VII-es alosztály jelentése szerint tizenöt ősszel kezdő téeszben ötven–száz téesztag az idézéseket visszaküldte.[25] Más megyékből is érkeztek olyan hírek, hogy a takarmány és vetőmag beadásra vonatkozó tanácsi felszólításokat a tagok visszaküldték. „Nem adják be az állataik járatlevelét, sem az állataikat, vetőmagot stb., azzal, hogy »adjon az állam, ha tsz-t akar«".[26] Ugyancsak gyakori jelenség volt ezzel kapcsolatban, hogy amikor a leltározó bizottság megjelent a gazda portája előtt, akkor nem engedte be őket, vagy ha be is engedte őket, de a leltározó jegyzőkönyvet már nem írta alá. A Szolnok megyéről készített jelentésben az is szerepelt, hogy a „leltározó bizottságot dur-

[22] Uo.

[23] ÁBTL 1.6. 77-2/1526/1959. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenységről. 1959. szeptember 2.

[24] MNL OL M-KS-288. f. 5/149. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. szeptember 15-i üléséről. 2. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység alakulásáról.

[25] ÁBTL 1.6. 67-1867/1959. A termelőszövetkezetek elleni ellenséges tevékenység tapasztalatai július hónapban. 1959. augusztus 17.

[26] ÁBTL 1.6. 67-1119/1959. Tájékoztató jelentés a tsz-ek bomlasztásával, illetve egyes tagok kilépésével kapcsolatos tapasztalatokról. 1959. május 18.

va, goromba szavakkal kikergetik". A tiszafüredi járás több községében félbe kellett hagyni a leltározási munkát, mert nagy számban megtagadták a tagok az állatállomány leadását.[27]

Számos konfliktushelyzet adódott a közös táblák kialakítása során. „Július hónapban a földcserék és a közös tábla kialakítása tovább folyt, néhány ellenállásról szereztünk ezen téren tudomást. Pl. Egerszalók községben P. S. tsz. tag saját maga felszántotta a földjét és hallani se akar a földek összeszántásáról. Bénye és Zsámbok községben a közös tábla kialakítását jelző karók 70%-át kiszedték, többen a betagosított földben lévő földjeiket felszántották és bevetették. Pest megyében 18 községben folyik földrendezés, ebből 9 községben van ellenállás a csereföldek átvételével szemben."[28] Előfordult az is, hogy megverték azt a traktorost, aki össze akarta szántani a földeket. Ugyancsak szimbolikus aktus volt a termelőszövetkezeti községet jelző táblák eltávolítása. Ez különösen Pest megyében volt gyakori.[29]

Amikor már nem lehetett kitérni a közös gazdálkodás megindítása elől, a paraszti ellenállás is módosult: a szövetkezeten belül éledt újjá. Ennek legszembetűnőbb jelentkezése az volt, hogy az új belépők távol maradtak a közös munkától. „Sok termelőszövetkezetben, főleg a dunántúli megyékben, laza a munkafegyelem. Azok a tagok, akik korábban egyéni gazdaságaikban kora reggeltől késő estig dolgoztak, most a szövetkezetben a legnagyobb dologidőben sem akarnak napi 8 óránál többet dolgozni. […] A laza munkafegyelem is oka annak, hogy országosan mintegy 30 000 kh kukorica kapálatlan maradt s néhány dunántúli megyében csak október első napjaiban fejezték be a gabonacséplést."[30]

Emellett a tagok igyekeztek elérni, hogy saját állataikat továbbra is ők gondozzák. Sikerüket mutatja az alábbi adat: a téeszekbe vitt állatok egyharmada, ezen belül a tehenek 42%-a, a lovak 52%-a a belépést követően átmenetileg háztáji kezelésben maradt.[31] Éppen ennek az állapotnak a fenntartását szerették volna elérni a tagok azzal, hogy halogatták a közös beruházások megkezdését. Azt is igyekeztek elkerülni, hogy az építkezések megkezdéséhez hitelt vegyen fel a téesz. Nagyon jól emlékeztek a tagok arra, hogy mind 1953-ban, mind 1956-ban csak úgy lehetett kilépni, ha a téesztag kifizette a téeszadósság ráeső részét. Az is megfigyelhető volt, hogy nem költötték el az

27 Uo.

28 ÁBTL 1.6. 67-1867/1959. A termelőszövetkezetek elleni ellenséges tevékenység tapasztalatai július hónapban. 1959. augusztus 17.

29 MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/9. ő. e. Tájékoztató jelentés a most folyó földrendezési munkákról. 1959. augusztus 17.

30 MNL OL M-KS-288. f. 28/1959/9. ő. e. Jelentés a tsz-ekben a mezőgazdasági munkák helyzetének vizsgálata során szerzett tapasztalatokról. 1959. november.

31 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Bp. 1963. 174–175.

állatokért, felszerelésért kapott pénzt, hiszen arra készültek, élnek a törvény adta lehetőséggel, azaz három év múlva kilépnek a téeszből, s akkor visszavásárolják majd ingóságaikat.[32]

„A rémhírek felbátorították a falusi osztályellenség aktív elemeit, aminek hatására bátrabb és nyíltabb módszerekkel lépett fel"[33]

1959 őszén rendkívüli feszültség jellemezte a falvakat. Teljesen ellentmondó hírek terjedtek az országban. Volt, ahol arról beszéltek, hogy a Központi Bizottságban megoszlanak a vélemények a tavaszi téeszfejlesztésről, ezért elhalasztják a folytatást. Sokfelé viszont az a hír járta, hogy a pártkongresszus után nagy téeszszervezés indul. A megyei és járási apparátus is várakozó állapotban volt. Nem lehetett biztosan tudni, hogy a tavasszal fentről leállított téeszszervezés mikor indul újra.

A párt legfelső vezetésében is nagy viták zajlottak. Erről a következő fejezetben részletesen lesz majd szó.[34] Abban nagyjából egyetértés volt, hogy folytatni kell a kollektivizálást, de a hogyanról – épp a tavaszi kampány tapasztalatai miatt – megoszlottak a vélemények. Az MSZMP Központi Bizottsága az 1959. október 22-i ülésen áttekintette az átszervezés tapasztalatait, s egyúttal meghatározta a további feladatokat: „érettnek tartja a helyzetet arra – hangsúlyozta a határozat –, hogy a tapasztalatok felhasználásával az új gazdasági évben is jelentős lépést tegyünk a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésében mind a szervezés, mind a megszilárdítás terén".[35] Erről az ülésről részletes tájékoztatást csak a téeszszervezésben résztvevő szervek kaptak. Néhány hét múlva azonban a szélesebb közvélemény számára is világossá vált, hogy hamarosan kezdődik az újabb kampány. Az MSZMP 1959. november 30. és december 5. között megtartott VII. kongresszusán elhangzott fontosabb beszédek mindegyike foglalkozott a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének kérdéseivel, köztük különösen azzal, mennyire fontos a folyamat mielőbbi befejezése. Ezt hangsúlyozta Hruscsov is kongresszusi felszólalásában.[36]

32 Mindez jól megragadható a paraszti visszaemlékezésekben: *Mátyus A.–Tausz K.:* Maga-ura parasztok i. m. 52–68.; *Szenti Tibor:* Parasztvallomások. Bp. 2008. 130–173.

33 ÁBTL 1.6. 67-2782/1959. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenységről. 1959. november 19.

34 *Huszár Tibor:* Kádár János politikai életrajza 1956–1989. Bp. 2003. 128–140.

35 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Bp. 1973. 387.

36 Lásd a Népszabadság 1959. november 30. – december 6. közötti számaiban a kongresszusról szóló tudósításokat.

Míg az 1959 eleji átszervezés mondhatni rajtaütésszerűen érte a falusi társadalmat, addig a következő kampány előtt több idő volt felkészülni. Az egyéni gazdák az őszi hónapokban egyrészt igyekeztek eladni értékesebb állataikat, sőt gazdasági felszereléseik egy részét is, másrészt pedig tartalékokat képeztek a betakarított terményeikből.[37] Ezzel kapcsolatban egy 1959. novemberi jelentésben azt olvashatjuk: „A rémhírek következtében Csongrád megyében pl. 829 vagon kukorica felvásárlási tervből november 1-ig mindössze 30 vagont tudtak felvásárolni."[38]

Más módon is készültek az egyéni gazdák az újabb kampányra. Összejárogattak, s egyes helyeken megegyeztek abban, hogy senki sem lép be, mert így nem tud mit kezdeni velük a hatalom. Másutt, épp ellenkezőleg, azt fontolgatták, milyen feltételek mellett lépjenek be. Kit válasszanak maguk közül vezetőnek, mennyi legyen a háztáji stb. Az összetartás, az együttes kitartás érzésének erősítését szolgálta a szomszédos falvakban lakó rokonokkal való fokozott kapcsolattartás.[39] Ez az információáramlás azt is elősegítette, hogy a családok tájékozódjanak a környékbeli vagy épp távolabbi munkahelyekről. A téeszekből származó alacsony jövedelem miatt nem volt érdemes az egész családnak belépni.

Bármilyen körültekintéssel igyekeztek a falusi családok kialakítani önvédelmi, túlélési stratégiáikat, a tényleges átszervezés megindulása mégis hozott egy nem várt fordulatot. A pártvezetés – tanulva az 1959 tavaszi kampányból – azt az utasítást adta ki: nem szabad engedni, hogy az új belépők a közös gazdaság megszervezését, illetve a közös munka megkezdését későbbi időpontra vállalják. „A tapasztalatok azt igazolják, hogy nem célszerű és nem is helyes a szervezésnek olyan formája, amely szerint a szövetkezet alakulása és a közös tevékenység beindulása között hosszú hónapok telnek el úgy, hogy ezalatt a szövetkezet tagjai alapvetően továbbra is egyénileg gazdálkodnak. Az ilyen szövetkezetet ugyanis a valóságban kétszer kell megszervezni."[40]

A hatalom módosuló kollektivizálási taktikája változást idézett elő a paraszti ellenállás és alkalmazkodás terén is. Először is az tűnik szembe, hogy mivel nagyobb tétje lett a belépési nyilatkozat aláírásának, ebből fakadóan erősebb lett az ellenállás is a téeszszervezők agitációjával szemben. Ez a jelenség fokozott figyelmet kapott a megyei VII-es alosztályok jelentéseiben: „általában tapasztalható volt, hogy az őszi és téli tsz. fejlesztés ideje alatt az ellenséges elemek felkészültebben léptek fel, mint az 1959-es tavaszi fejlesztés

[37] MNL OL M-KS-288. f. 5/149. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. szeptember 15-i üléséről. 2. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység alakulásáról.

[38] ÁBTL 1.6. 67-2782/1959. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenységről. 1959. november 19.

[39] A szerző interjúja F. L-névtel, 2002. január 23. (A szerző tulajdonában)

[40] MNL OL M-KS-288. f. 5/151. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. október 6-i üléséről. 1. Határozati javaslat a tsz-mozgalom továbbfejlesztésére.

idején. Ezt bizonyítja, hogy a BM megyei szervei októberben 103, novemberben 109, 1960 januárjában 159 rendkívüli eseményben intézkedtek. Ezzel szemben 1959. tavaszi fejlesztés alatt a tsz-ellenes rendkívüli események száma kb. havi 10-15 volt. […] Növekedett a tsz. vezetők, agitátorok ellen irányuló fenyegetések és tettleges bántalmazások száma. (Októberben 8, novemberben 30, januárban 29 ilyen ügyről szereztünk tudomást.)"[41] Emellett növekvő számú fenyegető tartalmú levélről, falfirkásáról és röpcédulázásról számoltak be a vidéki állambiztonsági szervek.

A bekényszerített gazdák elszántságát mutatja, hogy már az átszervezés alatt vagy közvetlenül azt követően tüntetéseket szerveztek a belépési nyilatkozat visszaszerzése érdekében. 1960 első három hónapjában az állambiztonsági szervek tizenhárom téeszellenes megmozdulásról számoltak be, melyek Pest, Szolnok és Szabolcs-Szatmár megyékre koncentrálódtak. A Legfőbb Ügyészség szerint 1960 februárjában pl. Szabolcs megyében öt esetben nyílt téeszellenes tüntetésre került sor.[42] Közülük Farkas Gyöngyi, a nyírcsaholyi asszonytüntetés történetét dolgozta fel aprólékos elemzéssel.[43]

Nem lévén esély a közös munkakezdés elhalasztására, a parasztság keményebben lépett fel az ingóságai megtartása érdekében is. Kemény konfliktusok kísérték a leltározást. Gyakori jelenség volt, hogy az új belépők a gyenge minőségű, kevés hozamú, gyakran nem egészséges állataikat adták be a közösbe, a jobbakat pedig visszatartották a háztáji gazdaságban.[44]

Általában is megfigyelhető a háztáji felértékelődése. Az új belépők nemcsak több állatot igyekeztek odakoncentrálni, hanem az alapszabályban megengedettnél több földet hagytak a háztájiban. Ezeket a törekvéseket a Legfőbb Ügyészség, mint a paraszti ellenállás széles körben elterjedt formáit rögzítette. „Alig található olyan tsz, amelyben egyes tagoknak háztáji területe ne haladná meg az 1 holdnyi maximumot. Nagyobbak a szőlők a megengedett maximumnál."[45]

41 ÁBTL 1.6. sz.n. Jelentés a tsz-ek ellen irányuló ellenséges tevékenység tapasztalatairól. 1960. február 11.

42 MNL OL M-KS-288. f. 28/1960/22. ő. e. A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése a termelőszövetkezetek törvényes és alapszabályszerű működésének, valamit a termelőszövetkezeti mozgalom ellen irányuló bűncselekmények felderítési, nyomozási, vádemelési, ítélkezési gyakorlatának vizsgálatáról. 1960. július 2.

43 *Farkas Gy.*: Lázadó falvak i. m. 117–156.

44 Tekintettel a szövetkezeti állattenyésztés kaotikus viszonyaira – férőhely- és takarmányhiány stb. – nem meglepő, hogy 1960-ban jelentős állatpusztulás ment végbe. 1959. I. félévhez viszonyítva a téeszekben elhullott állatok száma két és félszeresére nőtt, ami több mint négyszázezer darabot jelentett. Lónál, sertésnél közel háromszorosára nőtt az elhullás. MNL OL M-KS-288. f. 28/1960/25. ő. e. Előterjesztés az MSZMP Államgazdasági Bizottsága részére a sertés és szarvasmarha-tenyésztés és árutermelés helyzetéről, valamint a szükséges intézkedésekről.

45 MNL OL M-KS-288. f. 28/1960/22. ő. e. A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése a termelőszövetkezetek törvényes és alapszabályszerű működésének, valamit a termelőszövetkezeti mozgalom

Ilyen törekvéseket azokon a helyeken volt könnyebb érvényesíteni, ahol a gazdák elérték, hogy ne a meglévő téeszbe lépjenek be, hanem önállóan hozzanak létre szövetkezetet. Az „egy falu – több szövetkezet" koncepció erre lehetőséget is teremtett. Így szabadabb kezet kaptak nemcsak a vezetőség megválasztásában, hanem abban is, hogy a maguk elképzelése szerint alakítsák ki a munkaszervezetet, munkadíjazást. Míg ezek a jelenségek a pártanyagokban „alapszabályellenes gazdálkodásként", addig az állambiztonsági jelentésekben a téeszekbe befurakodott „ellenséges elemek" (kulákok, volt csendőrök, volt jegyzők, volt horthysta katonatisztek) tevékenységeként jelennek meg.

Az 1960 első három hónapjában létrejött nyolcszáz új termelőszövetkezettel tehát nem volt teljes egészében elégedett a hatalom. Nem véletlen, hogy az év folyamán a megyei szervek arra törekedtek, hogy az ún. „szocialista tartalom" nélküli gazdaságokat összevonják az „egészségesen", azaz az alapszabály szerint működőekkel. Egyesülés miatt több mint hatszázzal, feloszlás miatt kb. harminccal csökkent ily módon a téeszek száma. Így tehát 1960 folyamán a termelőszövetkezetek száma alig változott, 4400 körül mozgott.[46] Egy ilyen stagnáló adat nem volt alkalmas a második átszervezési kampány sikerének demonstrálására, ezért a hangsúly arra helyeződött, hogy a tavaszi kampány alatt a taglétszám további 350 ezer fővel, a terület pedig 1 millió hektárral nőtt. Ez azt is jelentette, hogy 1960. március végén az ország szántóterületének több mint fele a téeszekhez tartozott. 1960-ben Győr és Szolnok megye után termelőszövetkezeti megye lett Fejér, Veszprém, Somogy és Heves megye is.

A szervezés lezárulása után azonban ugyanúgy nem lélegezhettek fel az irányító szervek, mint 1959-ben. Most viszont a fő gondot a paraszti ellenállás azon formája okozta, amit „munkafegyelmi probléma" fedőnév alatt emlegettek. Ez valójában nem jelentett mást, mint a közös munkától való távolmaradást.[47] E probléma értelmezésével a vidéki mezőgazdasági elhárító osztályok végleg nem boldogultak, mindössze azt ismételgették, hogy a rémhírek hatásával magyarázható a tagság közös munkától való távolmaradása.

A valóságban arról volt szó, hogy mint már említettem, a téeszbe bekényszerített módosabb gazdák, akiknek a szükséges felszerelése, állatállománya megvolt, elsősorban a háztáji gazdaságra koncentráltak. Így volt ez azokban

ellen irányuló bűncselekmények felderítési, nyomozási, vádemelési, ítélkezési gyakorlatának vizsgálatáról. 1960. július 2.

46 Egyidejűleg a termelőszövetkezeti csoportok közül több mint száz mezőgazdasági termelőszövetkezetté alakult, mintegy másfél száz pedig megszűnt, s mindössze néhány új létesült. *Fazekas B.:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom i. m. 137.

47 MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/5. ő. e. Feljegyzés a termelőszövetkezetek 1960. évi gazdálkodásával kapcsolatos egyes főbb problémákról. 1961. január 20.

a családokban is, ahol a férfi valamilyen mezőgazdaságon kívüli munkahelyet választott, s a feleség maradt a téeszben. Ennek a túlélési stratégiának a tömegességét mutatja, hogy az átszervezés teljes időszakában a mezőgazdasági keresők száma 350 000 fővel csökkent. Ráadásul ez a folyamat azonban éppen 1960-ban volt a legintenzívebb. A mezőgazdaságból való kilépők száma ekkor megközelítette a 150 ezret.[48] Ezekben a több lábra álló családokban, a téesztaggá váló feleségek vagy idősebb családtagok csak annyit dolgoztak a közös gazdaságban, ami biztosította a jogosultságot a háztájihoz.[49] Ilyen körülmények között egy módon lehetett fokozottabb munkára bírni a távolmaradó tagokat: ha nem munkaegységben számolták el a végzett munkát, hanem terményrészesedést kaptak.[50]

A háztáji állatállomány takarmányszükségletének biztosítására más módot is talált a tagság. Ez úgy tükröződött az állambiztonsági anyagokban, hogy megszaporodtak a téeszekben a termény- és takarmánylopások, azaz korabeli kifejezéssel élve „a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények". A területi különbségekről az állambiztonsági szervek azt állapították meg, hogy a „tsz-ellenes tevékenység" aktivitása csökkent ugyan a Dunántúlon, de jelentősen erősödött a Duna–Tisza közén, s főleg Szabolcs, Csongrád, Békés, Hajdú, Szolnok és Borsod megyékben.[51]

„Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának, és nagyon súlyos következményekhez vezetne"[52]

Az utolsó roham előestéjén az ország 3273 községe közül kevesebb, mint ötszázban nem volt termelőszövetkezet. Ezek a községek viszont nem véletlenül maradtak a végére. Vagy olyanok voltak a domborzati viszonyok, hogy nem kedveztek a nagyüzemi gépesítésnek stb., vagy pedig olyan szőlő- és gyümölcstermő vidékek voltak, amelyek munkaigényességük miatt nehezen voltak beilleszthetők a nagyüzemi munkaszervezetbe. Ezeken a területeken végül is részint a paraszti ellenállásnak, részint a hatalmi belátásnak köszön-

48 MNL OL M-KS-288. f. 17/5. ő. e. A KSH feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról.

49 MNL OL M-KS-288. f. 28/1960/29. ő. e. Jelentés a tsz-ek és háztáji gazdaságok helyzetéről és az árutermelés alakulásáról.

50 Erről bővebben lásd: *Varga Zs.:* Politika, paraszti érdekérvényesítés i. m. 58–71.

51 ÁBTL 1.6. sz. n. Jelentés a tsz-ek társadalmi tulajdon védelmének helyzetéről. 1960. szeptember 2.

52 MNL OL M-KS-288. f. 5/267. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. április 19-i üléséről. 2. Jelentés a termelőszövetkezetekből való ki- és belépések helyzetéről.

hetően sok esetben nem téeszt, hanem termelőszövetkezeti csoportot, szakszövetkezetet szerveztek.[53] Ezeket ún. alacsonyabb típusú szövetkezetekként tartották nyilván. Létrehozásukra korábban is megvolt az elvi lehetőség, de a Dögei Imre vezette FM egyáltalán nem támogatta ezt. Arra hivatkoztak, hogy az 1950-es évek első felében is mennyi nehézséggel járt a magasabb, azaz kolhoz típusú szövetkezetté való fejlesztésük. Dögei 1960. január 15-i menesztése után nagyobb tere nyílt ezeknek a formáknak, annál is inkább, mert a pártközpontban a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály kezdettől fogva szorgalmazta a létrehozásukat.[54]

Azokon a helyeken, ahol az agitátorok termelőszövetkezet szervezéséhez ragaszkodtak, igen kemény konfliktusokra került sor. Nemcsak arról volt szó, hogy valószínűleg a legmakacsabb, legnagyobb ellenállást mutató családok maradtak a végére, hanem arról is, hogy a harmadik éve tartó átszervezés során felhalmozódott feszültségek nagymértékben befolyásolták mindkét fél magatartását. Az 1960/61 fordulóján lezajlott kampány során felerősödött a téeszszervezésben résztvevő népnevelők szidalmazása és bántalmazása is. Volt, ahol konyhakéssel támadtak rájuk, másutt pedig forró vízzel akarták leönteni őket. Ilyen és ehhez hasonló eseteket jegyeztek fel Baranya, Bács, Borsod, Hajdú, Heves, Pest, Somogy, Szabolcs, Veszprém és Zala megyében, tehát szinte az egész ország területén.[55] Nem véletlen, hogy mindössze másfél hónap alatt, 1960. december 1. és 1961. január 15. között 153 esetet rögzítettek téesz elleni izgatás címén.[56]

Az igazi nagy problémát mégsem az elszaporodó ún. izgatásos bűncselekmények jelentették a párvezetés számára, hanem az, ami a zárszámadó közgyűléseken történt. Említettem, hogy a téesztagoknak már az 1960-as zárszámadáskor is jóval kevesebb volt a jövedelmük, mint 1959-ben, s ez folytatódott 1961-ben is. 1959-ben még 11 400 Ft volt az közös gazdaságból származó átlagos éves jövedelem, a következő évben ez lecsökkent 8400-ra, 1961-ben pedig 7800-ra.[57] A statisztikai adatokból az is kiderült, hogy igen

53 „A tél folyamán mezőgazdasági termelőszövetkezeteken kívül termelőszövetkezeti csoportok, szakcsoportok, szakszövetkezetek, termelői társulások és hegyközségek is alakultak. Jelenleg 306 termelőszövetkezeti csoport működik, közülük 291 a tél folyamán alakult. A szakcsoportok és egyéb alacsonyabb típusú szövetkezetek száma 168, ebből 68 alakult a tél folyamán." MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/5. ő. e. Az FM Szövetkezetpolitikai Főosztály jelentése az FM Kollégiumához a termelőszövetkezeti mozgalom és megszilárdítás helyzetéről. 1961. március 10.

54 A Dögei–Fehér-vitáról bővebben lásd: *Sipos L.:* Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? i. m.

55 *Káli Csaba:* Hogyan lehetett a termelőszövetkezet ellen izgatni? A kollektivizálás és a jogszolgáltatás kapcsolata zalai példák alapján. In: Horváth Gergely Krisztián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 141–180.

56 ÁBTL 1.6. 67-312/1961. Jelentés az MSZMP KB október 29-i határozatának végrehajtása során tapasztalt ellenséges tevékenységről, megnyilvánulásról. 1961. január 30.

57 A csökkenés leginkább a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg. A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelem-kiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960–1963 között

nagy volt az országos átlag mögötti szóródás, ami egyrészt jelentkezett egy-egy téeszen belül a különböző munkahelyek szerint, másrészt regionálisan is jelentős különbségek mutatkoztak.[58]

Különböző jövedelemszinten, de megélhetésük, egzisztenciájuk elbizonytalanodásával kellett szembesülnie az 1959–61 között téeszbe kényszerült falusi családok legtöbbjének. Azok, akik nem voltak megelégedve a közösből származó jövedelemmel, a kilépésüket kérték arra hivatkozva, hogy a szövetkezet nem tudja biztosítani a megélhetésüket. Ilyen jelenségekről számoltak be a megyei szervek Borsod, Fejér, Győr, Heves, Somogy, Szolnok, Vas és Veszprém megyékben.[59]

Miközben tehát 1961. február 17-én a KB kinyilatkoztatta, hogy „mérföldkőhöz érkeztünk a magyar mezőgazdaság átalakításában: az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista viszonyok",[60] addig a valóságban a vidék helyzete továbbra is egy felbolydult méhkashoz hasonlított. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy mire a hatalom abszolválta a kollektivizálás feladatát, tulajdonképpen fel se lélegezhetett, hiszen elkezdtek tömegével befutni a kilépési kérelmek. S itt nem azokra gondolok, amelyek a zárszámadások hatására születtek, mert azok könnyen elintézhetők voltak azzal, hogy még nem telt le a hároméves kilépési tilalom. 1961 nyarától kezdve már jogszerű benyújtott kilépési kérelmekről volt szó, hiszen azok számára, akik 1959 elején kényszerültek a téeszbe, közeledett a harmadik év vége.[61] Az 1959. évi 7. sz. tvr. a kilépésről így rendelkezett: „A kilépési szándékot legalább hat hónappal a gazdasági év vége előtt a vezetőségnél be kell jelenteni; a bejelentés elfogadása felől a közgyűlés határoz. A kilépő a gazdasági év végéig köteles a közös munkában részt venni, ez alól azonban őt a közgyűlés felmentheti."[62]

Az 1961 nyarától tömegessé váló kilépési törekvések eleinte elsősorban a Dunántúlon jelentkeztek, de 1962 elejétől kezdve az ország más területeire is kiterjedtek. A zárszámadó közgyűlésekről szóló jelentések tanúsága szerint a jövedelmi problémák változatlanul fennálltak, ami maga után vonta a kilépési kérelmek újabb hullámát.[63] Ez már olyan méreteket öltött, hogy

---

a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki. Oros I. (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. 273.

58 Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1967. 247.

59 MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/6. ő. e. A Mezőgazdasági Osztály jelentése a PB számára a tsz-ek zárszámadásáról. 1961. április 15.

60 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Bp. 1973. 497.

61 ÁBTL 1.6. 67-1721/1961. A mezőgazdaság területén 1961 első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai. 1961. augusztus 2.

62 A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp. 1959. 8–9.

63 MNL OL M-KS-288. f. 28/1962/9. ő. e. Feljegyzés az egyes megyék szövetkezeteiben jelentkező kilépési hangulatról és az ezzel kapcsolatban tett intézkedésekről. 1962. április 9.

a legfelső pártvezetés is kénytelen volt foglalkozni az üggyel. 1962. április 19-én a PB felkérte Fehér Lajost, hogy a megyei titkároktól kérjen jelentést a ki- és belépések helyzetéről.[64] Az elkészült jelentés igyekezett kisebbíteni a problémát, különösen, hogy ekkor már javában folytak a VIII. kongresszus előkészületei, ahol a szocializmus alapjainak lerakásáról szóló fontos tételt készült kinyilatkoztatni az MSZMP vezetése. „Bár a kilépési kérelmek száma országosan valóban nem nagy mérvű, azt mégis fontos politikai kérdésként kell kezelni és megfelelő intézkedéseket kell tenni a kilépési hangulat megszüntetésére, a kilépni szándékozó tagok elhatározásának megváltoztatására. Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának és nagyon súlyos következményekhez vezetne."[65]

Az utolsó mondat feketén-fehéren jelzi a hatalom álláspontját. Tehát szó sem volt a jogilag rögzített kilépési lehetőség tényleges biztosításáról. A hatalom nem tartotta be az ígéretét. Kilépni sem lehetett könnyen, de az teljesen kizárt volt, hogy a kilépő visszakapja a bevitt földjét, állatait és felszerelését.[66]

Várható lett volna ezek után, hogy újra kiéleződő konfliktusokra kerül sor vidéken. Abban, hogy erre nem került sor, bizonyosan szerepe volt annak, hogy éppen 1962-ben született döntés a Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztály felszámolásáról. Fehér Lajosnak, mint a belügyi szerveket felügyelő miniszterelnök-helyettesnek nemcsak ebben volt szerepe, hanem abban is, hogy a pártvezetés – ha nagy viták árán is, de – megértette: azok az érdekeltségi kezdeményezések, amelyeknek a kollektivizálás alatt átmeneti engedményként teret engedtek, nem felszámolandók az átszervezés lezárulta után, hanem éppen ellenkezőleg, tovább erősítendők.[67]

Mindezzel együtt is még nyitott kérdés volt, hogy milyen fejlődési irány lesz a domináns a magyar termelőszövetkezeti rendszerben. A kolhoz-modelltől való elkanyarodás korántsem volt egy határozott, egyirányú folyamat. Sokkal inkább olyan kirakós játékhoz (puzzle) hasonlított, amelynek szereplői bonyolult, sokszor informális, rejtett interakciókban voltak egymással.

[64] MNL OL M-KS-288. f. 5/263. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről. 5. Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról.

[65] MNL OL M-KS- 288. f. 5/267. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. április 19-i üléséről. 2. Jelentés a termelőszövetkezetekből való ki- és belépések helyzetéről.

[66] A kilépési kérelmek indokairól még lásd: *Csikós Gábor:* „A mi községünkben megvan az adottság, csak a tagság jó hozzáállása hiányzik." A népi demokrácia megvalósulási formái Jászdózsa és termelőszövetkezeteinek példáján (1956–1966) In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 2. Bp. 2019. 237–239.

[67] *Papp I.:* Fehér Lajos i. m. 270–294.; *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 96–120.

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 101–115.

A HATALOM ÉS A PARASZTSÁG AZ 1960-AS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1958–1959 telén az ország szántóterületének mindössze 13%-a volt a téeszek kezében, 1961. március végén pedig már közel 70%-a. Ezzel párhuzamosan a szövetkezeti tagok száma 200 ezerről 1 millió 200 ezerre nőtt. Míg az átszervezés kezdetén a mezőgazdaságból élők 80%-a tevékenykedett a magángazdaságokban, addig a kampány végére 75%-uk már a termelőszövetkezetek tagja lett. A 4200 termelőszövetkezet mellett 271 állami, és közel 165 000 egyéni gazdaságot jegyzett fel a statisztika.[1]

Az egyéni gazdálkodás szinte teljes felszámolása azonban nem jelentette azt, hogy a parasztság többsége elfogadta volna a termelőszövetkezeteket. A magyar mezőgazdaság, a falu durva, erőszakos szovjetizálási kísérlete az ötvenes évek első felében igencsak mély nyomokat hagyott a gazdálkodásban és különösen a paraszti gondolkodásban. A korábbi években rögzült elutasító magatartás nem szűnt meg a belépési nyilatkozat aláírásával, sokkal inkább arról volt szó, hogy a paraszti ellenállás formái változtak meg.

Aktív ellenállással lehetett még találkozni, de inkább csak elszigetelt jelenségként. A korabeli rendőrségi, belügyi jelentések is ezt támasztják alá, annak ellenére, hogy a tevékenységük fontosságának alátámasztására minden szóba jöhető esetet dokumentáltak. „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenységéről" készült összefoglaló azt állapította meg, hogy „a megyékben előforduló 193 rendkívüli eseményből 70 volt az olyan esemény, amely diverzió, gyújtogatás, gondatlan tűzokozás, kártevés-szabotázs cselekményre utal. Pl. Tolna megyében őrizetbe vett Sz. I. a Béke Tsz kárára két alkalommal követett el gyújtogatást. […] Az év elején az egyik Pest megyei tsz gyümölcsösében ismeretlen tettes 41 db termő gyümölcsfát elfűrészelt. Tolna megyében a Rákóczi Tsz-ben 140 db állatot mérgeztek meg, vagy pl. Baranya megyében az állatokkal szeget etettek. […] Megyei politikai szerveink a felmerült bűncselekményekben 1961. első félévében összesen 65 fő ellen foganatosítottak adminisztratív intézkedést – tsz-elleni izgatás 62, gyújtogatásért 3 fő ellen."[2]

A kollektivizálás lezárulását követően a parasztság élethelyzetét, törekvéseit legfőképp a túlélés és a kiútkeresés jellemezte. Habár másfél évtizeden belül már harmadszor élték át, hogy a hatalom – a társadalmi haladás és

[1] Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 147.

[2] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. e. A Belügyminisztérium II. Főosztály jelentése az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály számára: „A mezőgazdaság területén 1961. első félévében tapasztalt ellenséges elemek tevékenysége, a tsz-ek fertőzöttsége, a kilépési szándékok tapasztalatai." 1961. augusztus 7.

modernizáció jegyében – átszervezi a mezőgazdasági termelés struktúráját, mégis óriási volt a megrázkódtatás. Családok százezreinek kellett szembenézni egy rendkívül bizonytalan, alig felfogható helyzettel. Az elkövetkezőkben először azt tekintem át, hogy a termelési struktúra és a tulajdonviszonyok mélyreható átalakulásának melyek voltak a legfőbb következményei, majd pedig áttérek a paraszti társadalom reakcióira.

A mindennapi ellenállás stratégiái 1961 után

Az „új élet" első lépéseként a téeszbe való belépéssel közös használatba kellett adni a földet, a termelési eszközöket, valamint az igás- és haszonállatokat, tehát mindazt, ami addig – ha sok munkával és gonddal is, de – biztosította a megélhetést. Az általam készített interjúkban sokszor visszaköszöntek az alábbi gondolatok: „Féltem a belépéstől. Már mondtam, hogy a belépéskor 13 hold földem volt. Nehezen szereztem. Átvészeltem a beadásos korszakot. Most úgy éreztem, elveszik a földemet, ami az enyém. Ez jó megélhetést biztosított. Nem tudtam, hogy mit hoz az új élet. Féltem tőle."[3]

Magyarországon a hatalom nem merte vállalni a föld államosítását, így a szövetkezeti használatba került föld tulajdonjoga formailag nem változott.[4] Ugyanakkor a szövetkezeti tagok magántulajdonát erősen korlátozták: a tulajdonos a földjét nem adhatta el, tulajdonával birtokosként sem rendelkezett, s a föld használatának mikéntjét a téesz-alapszabályzat határozta meg. A tulajdonos rendelkezési joga az örökösödési jogon kívül gyakorlatilag megszűnt, elvi tulajdonjoga elismeréseként viszont igényt tarthatott földjáradékra.[5]

A paraszti értékrendben a föld volt az alapja mind a család megélhetésének, mind a nyugodt öregkornak. A kollektivizálás következtében a föld elveszítette ezt a szerepét. A földjáradék szerény összege messze elmaradt a valós bérleti díjtól, ráadásul hiába garantálta a törvény, sok helyen a korábbi agrárproletár tagság ellenállt a kifizetésének. A téesztől várható jö-

3 A szerző interjúja F. L. nyugdíjas téesztaggal, 2002. január 21. (A szerző tulajdonában)

4 A téeszek összes területének közel háromnegyed része magántulajdonban, egynegyed része pedig állami kézben volt. Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 45.

5 A földjáradék összegét a következőképpen határozta meg a földművelésügyi miniszter 19/1959 (VII. 12.) számú rendelete: „A földjáradék mértékét a közös használatba adott saját föld kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után a Tvr.-ben megjelölt 5 kg búza – állami felvásárlási áron számított – forintértéke mint alsó és 10 kg búza forintértéke mint felső határ között a termelőszövetkezet közgyűlése a zárszámadás alkalmával egységesen, pénzben állapítja meg." Ugyanakkor a szabályozás azt is rögzítette, hogy „a földjáradék címén kifizetésre kerülő teljes összeg pedig nem lehet több, mint a tagok között kiosztható részesedésből a bevitt földek arányában számított rész 25 százaléka". A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok i. m. 22.

vedelem tehát elszakadt a korábban birtokolt földtől, s döntően a közösben végzett munkához kötődött. A tapasztalat azt mutatta, hogy a szövetkezeti részesedés mértéke alacsony volt, s igen rendszertelenül alakult a kifizetése. A közösből származó készpénz- és terményrészesedés mellett a háztáji gazdaság jelentette a téeszjövedelem másik pillérét. Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a téesztag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti. (6. táblázat)

6. táblázat
A termelőszövetkezeti családok átlagos évi jövedelme
1958–1966

Év	Közös	Háztáji	Összes szövetkezeti jövedelem
	gazdaságból származó jövedelem		
1958	11 870	9200	20 870
1959	11 400	9200	20 600
1960	8400	8600	17 000
1961	7800	9300	17 100
1962	9000	9600	18 600
1963	10 000	10 100	20 100
1964	10 400	11 430	21 830
1965	10 600	10 300	20 900
1966	12 300	12 600	24 900

Forrás: Oros Iván (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. 273.

A táblázatból kiderül, hogy a téeszjövedelmek 1960–1961-ben jelentős mértékben visszaestek 1959-hez képest, ráadásul a csökkenés nagyrészt a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg.[6] A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelem-kiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960 és 1964 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki. Ezek a statisztikai adatok számos problémára rávilágítanak, de ahhoz, hogy érzékeljük, milyen mindennapi anyagi gondjai voltak a falusi családoknak, más források bevonására is szükség van. Nagy segítséget jelentenek a téesztagok

6 A tsz-tagság és a bérből élők jövedelmi viszonyainak összevetésére lásd: *Horváth Gergely Krisztián:* A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Horváth Gergely Krisztián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 13–53.

által írt panaszos levelek, különösen azok, amelyek ügyében az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya vizsgálatot rendelt el.[7] A szövetkezeti tagság leggyakrabban a jövedelem alacsony, a tervezettől elmaradó szintjét, valamint rendszertelenségét tette szóvá.

Ezek a problémák kerültek előtérbe az újirázi Aranykalász Tsz, valamint a zalaszentbalázsi Petőfi Tsz esetében is. „Csoportunknak Aranykalász a neve. Az is lehetne valóban, mert tagjai jó munkásemberek. Mindig szerettek dolgozni. […] Most azonban elkeseredés, gyűlölködés van. Nem csoda, hisz nem fizették ki a betervezett járandóságot. Egy munkaegység értéke 30 Ft-ban volt meghatározva és 23,79 Ft-ot kaptunk. Ez nagyon fejbe ütötte az embereket."[8] A zalaszentbalázsi téesznél az 1960-as évre egy munkaegységre tervezett természetbeni és pénzbeni részesedés 40 Ft-ra volt beütemezve. Ebből azonban csak 28,44 Ft lett a gazdasági év végére.[9]

A beleznai Jószerencsét Tsz egyik tagja az alábbi levelet küldte a Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatához: „Azzal a reménnyel léptem a termelőszövetkezetbe, hogy munkám nem lesz hiábavaló, a jutalmam megkapom érte. Igen, megkaptam a többi taggal együtt. A múlt évben (1960-ban) április, május, június és július hónapokra munkaegységenként 7 Ft-ot adtak előlegként. Az októberben és novemberben teljesített munkaegységekre viszont 6 Ft prémium burgonyát osztottak. Ennyi volt egész évi keresetünk a tsz-ben. A reményünk azért nem veszett el. Bíztunk a zárszámadásban, hogy talán az ígért 25 Ft-ot munkaegységenként megkapjuk. A tsz-elnök azonban kijelentette: borítsunk fátylat az 1960-as évre, felejtsük el és ne számítsunk semmire."[10]

A helyi vizsgálatok általában megerősítették a panaszok jogosságát, s arra is felhívták a figyelmet, hogy igen nagy volt az országos átlag (7. táblázat) mögötti szóródás, ami egyrészt jelentkezett egy-egy téeszen belül a különböző munkahelyek szerint, másrészt regionálisan is jelentős különbségek mutatkoztak.

[7] A jelen tanulmány 2009-es publikálása óta több publikáció is foglalkozott e sajátos forrástípussal: *Ispán Ágota:* A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására. Bp. 2020. 97–110.; *Kovács Csaba:* Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. Múltunk 58. (2013) 3. sz. 207–251.; *Ö. Kovács József:* Az „alávetettség racionalizálása". Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után. Korunk 21. (2010) 3. sz. 62–68.

[8] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. e. Feljegyzés a tsz-ek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról. 1961. július 12.

[9] Uo.

[10] Uo.

7. táblázat
A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó tagok megoszlása (%) a részesedés nagysága szerint 1960–1966

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
6000 Ft vagy kevesebb	41,1	51,4	45,3	40,6	39,1	35,8	31,5
6001–8000 Ft	17,4	13,0	13,1	11,9	10,6	10,4	9,3
8001–10 000 Ft	14,5	10,2	10,6	9,9	9,5	9,6	8,8
10 001–12 000 Ft	10,0	8,1	8,6	8,8	8,4	8,7	8,4
12 001–15 000 Ft	8,5	7,4	8,6	9,4	9,6	10,0	9,9
15 001–20 000 Ft	5,3	6,0	7,7	9,8	10,7	11,4	12,1
20 000 Ft-nál több	2,9	3,9	6,1	9,6	12,1	14,1	20,2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv. Bp. 1967. 247.

A KSH adatai szerint a kollektivizálás befejező évében a dunántúli és az alföldi átlag között alig volt különbség, de az észak-magyarországi átlag már 20%-kal alacsonyabb volt. Ugyanakkor az említett három nagy régión belül is igen számottevő különbségek mutatkoztak. Győr-Sopron megyében például egy jól gazdálkodó téeszben kétszer annyit – 13 775 forintot – kerestek a tagok, mint egy hasonló zalai téeszben, így nem meglepő az se, hogy egy Győr-Sopron megyei rosszul gazdálkodó téeszben a tagság alig keresett kevesebbet (6380 Ft), mint egy zalai jó téeszben (6744 Ft). Ez utóbbi jövedelemszintje Észak-Magyarországon viszont már megfelelt a közepes szövetkezetekének (6929).[11]

Mindebben természetesen nagy szerepet játszottak a természeti adottságok, de azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1958–1959-es kampány során megalakult téeszek 1961-re már jobban „megszilárdultak", mint a később létrehozott gazdaságok. Alátámasztja ezt egy 1960. évi reprezentatív felmérés, amely közel 26 000 szövetkezeti család vizsgálata alapján kimutatta, hogy azok a családok, amelyek 1958-ban vagy korábban léptek be a téeszbe, közel 23 400 Ft-os jövedelemmel rendelkeztek 1960-ban. Ezzel szemben az 1959-es belépők már átlagosan 5000 Ft-tal kevesebbet (kb. 18 400 Ft-ot) kerestek, azok pedig, akik csak 1960-ban léptek be, alig 15 000 Ft-os jövedelemre számíthattak.[12]

Különböző jövedelemszinten ugyan, de megélhetésük, egzisztenciájuk elbizonytalanodásával kellett szembesülnie az 1959–1961 között téeszbe

[11] MNL OL M-KS-288. f. 28/1963/46. ő. e. A mezőgazdasági lakosság életszínvonalának alakulása

[12] Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Bp. 1963. 202.

kényszerült falusi családok legtöbbjének. Reakcióikat számos tényező befolyásolta. Így például az, hogy korábban „maga-ura" paraszti családról volt-e szó, azaz olyan családról, amelynek birtoka biztosította a család megélhetését, vagy olyan kisföldű, esetleg teljesen földnélküli családról, amely már korábban is rendszeresen bérmunkavállalásra szorult. Értelemszerűen hatást gyakorolt a család életkor és nem szerinti tagolódása. Regionális differenciálódás is megfigyelhető. Természetesen hatottak az 1950-es évek kolhozosítási kampányai során szerzett tapasztalatok, ugyanakkor a szituáció hasonlósága ellenére számos olyan változás történt 1956 után, amely módosította, új utakra terelte a parasztság kiútkeresését. Az elkövetkezőkben részint a szociográfiai,[13] szociológiai és néprajzi munkák, részint a statisztikai adatbázisok segítségével megpróbálom a paraszti túlélési stratégiák főbb típusait rekonstruálni.

Az aktív korú generációból azok, akik korábban a „maga-ura" paraszti réteghez tartoztak, a téeszbe kerülve általában a *kivárás*ra rendezkedtek be. Ezt mindenekelőtt a földhöz való rendkívül erős ragaszkodásuk magyarázta. A paraszti élet alfája és ómegája a föld volt. Nemcsak azért, mert ez volt a megélhetés záloga, hanem azért is, mert a parasztság generációról generációra öröklődő tapasztalata volt, hogy egyedül a gazdasági önállóság, a családi birtok adott társadalmi rangot, megbecsülést a falusi embereknek. Aki olyan szerencsés volt, hogy örökölt a szüleitől annyi földet, hogy azon önállóan gazdálkodhatott, az egész életében arra törekedett, hogy megtartsa, s lehetőség szerint gyarapítsa azt, „kaparintson hozzá". A föld volt a legállandóbb és legbiztosabb tényező a gazdálkodásban. A termést tönkretehette az aszály, fagy, jégverés, az állatokat elpusztíthatta egy járvány, a pénz elértéktelenedhetett, de a föld megmaradt.[14]

A birtokos gazdák idősebb generációja számíthatott ugyan a frissen bevezetett téesznyugdíjra, illetve öregségi járadékra, de ezek olyan szerény összegűek voltak, hogy nem lehetett rájuk bizton alapozni.[15] A történelmi ta-

13 A korszak gazdag szociográfiai irodalmának újbóli felfedezéséről tanúskodik az alábbi tanulmánykötet. Tóth Péter Pál (Szerk.): A magyar szociográfia a 20–21. században. Bp. 2018. A Kádár-korszakban keletkezett szociográfiákban rejlő kutatási lehetőségekre lásd: *Horváth Gergely Krisztián:* „Kétségbesésemben írtam." Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról. Bp. 2019. 183–219.

14 A föld központi szerepét mutatja az is, hogy bajban csak utoljára nyúltak a földhöz. *Fél E.–Hofer T.:* Arányok és mértékek i. m. 467–469.

15 A nyugdíj havi 315 Ft volt, amihez minden nyugdíjbiztosításban eltöltött év után 1%-nak megfelelő 3,15 Ft kiegészítés járult. Az öregségi járadék összege havonként 260 Ft, ezt olyan idős – férfiaknál 70, nőknél 65 év feletti – téesztagok kaphatták meg, akik előrehaladott koruk miatt nem tudták megszerezni a nyugdíjjogosultsághoz szükséges munkaéveket. Összehasonlításképp érdemes felidézni, hogy 1960-ban a havi átlagbér az iparban 1617, a mezőgazdaságban pedig 1381 Ft volt. Erről bővebben: *Horváth G. K.:* A vidékellenes politika i. m. 39–45.

pasztalat azt mutatta, hogy a kiöregedő gazda számára a föld volt az egyetlen menedék. Az örökség fejében a gyerekei eltartották, de ha gyermeke nem lett volna, akkor felesbe vagy bérbe adhatta földjét, megélhetése így is biztosítva volt.

A földhöz való kitartó ragaszkodást igazolták a megelőző évek tapasztalatai is. Az 1950-es években mind a két téeszszervezést előbb-utóbb követte egy feloszlási hullám, s ez táplálta a parasztságban a reményt, hogy ezúttal is így lesz. E remény kivetülésének tekinthető, hogy a vidéken terjedő ál- és rémhíreknek állandó témája lett a téeszrendszer összeomlása.[16] Szerte az országban híresztelték: „amennyiben a tavaszi munkák nem kezdődnek meg, ez megteremti a lehetőségét, hogy a termelőszövetkezet feloszlik". Ennek egy továbbfejlesztett változata így szólt: „a tsz-tagok csak annyit dolgozzanak a látszat kedvéért, hogy néhány munkaegységük legyen, támaszkodjanak a tartalékokra, így kibírják addig, amíg megváltozik a rendszer". Nagy változatosságban terjedtek a közelgő háborúval kapcsolatos, „megbízható forrásból" származó információk: „az amerikai és/vagy nyugat-német csapatok betörnek az országba, s akkor úgyis vége lesz a tsz-eknek".[17] A szóbeszéd csalóka híreinél persze biztosabban lehetett számolni azzal a törvényes lehetőséggel, hogy a hároméves kilépési tilalom letelte után ki lehetett lépni a szövetkezetből.

Mindezek a megfontolások és remények a kivárás irányában hatottak. E magatartást rendkívül szemléletesen világítja meg az alábbi részlet, amely egy nyolcholdas gazdával készült interjúból való: „Amíg be nem léptünk, úgy ment minden, mint a karikacsapás. De hát hogy azt a fránya papírt aláírtam, az nékem a halálos ítélet volt. Azzal lett vége itt mindennek. A föld odalett, így hát ugye én mit csinálhattam volna. Egész életemben a magamén gazdálkodtam, hát egyszer csak se föld, se állat nem az enyém. [...] A fiam, a Sándor, az elment dolgozni, beállt a téeszbe. Pokolba kívántam én az egészet. Azt már, hogy szégyen módra ott még be is álljak, belemenjek úgy egészen, hogy ott még parancsolgassanak is, azt én nem tudom elviselni. Messzebb lenni attul, minél inkább. De hogy mégiscsak odalett a két ló, oda volt be a téeszbe a föld, hát hogy tudjuk, mit csinálnak vele, mondtam, egy ember menjen a családból, menjen a Sándor. Oszt vigyázzál, fiam, mondtam neki. Hát azért csak figyeltük, mit csinálnak ott vele."[18]

Többségében azonban az aktív korú gazdák nemcsak a formális belépést vállalták, hanem a gazdálkodásba is bekapcsolódtak. Ezt elősegítette, hogy

[16] A rémhírképzésről mint a társadalom működési zavaráról bővebben lásd: *Hankiss Elemér:* Diagnózisok. Bp. 1982. 153–205.

[17] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e. A megyéktől érkező jelentések a tsz-ek megszilárdításának helyzetéről.

[18] *Mátyus A.–Tausz K.:* Maga-ura parasztok i. m. 53–55.

a hatalom az 1958–1959 telén indított harmadik kollektivizálási kampány során – a korábbiaktól eltérően – nem a parasztság szegényebb vagy éppen nincstelen rétegeit tekintette fő bázisnak, hanem a nagyobb gazdálkodási tapasztalattal rendelkező kis- és középparasztságot. A szervezők először a falvak legtekintélyesebb gazdáit igyekeztek rábírni a belépésre, azt remélve, hogy példájukat követik majd a többiek, s így meggyorsítható a falvak téeszbe szervezése. Ez a módszer azt a célt is szolgálta, hogy e réteg ne érezze úgy, hogy a szövetkezetbe lépéssel veszít a falu hierarchiájában elfoglalt pozíciójából. Míg tehát az ötvenes években főleg városi kádereket helyeztek a téeszek élére, addig 1959–1961 között sok helyütt már helyi gazda lett a téeszelnök.[19] Fontos újdonság volt, hogy a korábban kuláknak nyilvánított gazdák is beléphettek a téeszbe, sőt a későbbiekben a vezetőségbe is bekerülhettek.[20]

A falu hagyományos társadalmi rétegződése olyan módon is beépült az új szervezetbe, hogy a kollektivizálás során engedélyezték: külön téeszbe tömörülhettek egy adott falun belül a módosabb gazdák és a szegényparasztok. Az előbbieket a falusi szóbeszédben szokás volt csizmás, lakkcsizmás vagy mágnás téeszként, az utóbbiakat pedig proletár vagy mezítlábas téeszként emlegetni.[21] Egy ilyen falu belső viszonyaiba enged betekintést Csoóri Sándor korabeli szociográfiája: „a megalakulás drámai pillanatát csak egyetlen körülmény enyhítette: az, hogy apámék szövetkezetében, a Kossuthban szorgalmas, munkához értő, munkát szerető emberek verődtek össze. […] Tökéletes volt köztük az egyetértés; sorstársnak érezték magukat az új történelmi szélfújásban. Ha már így van, tartsunk össze – mondogatták kézrázás közben. Mindegyikőjüknek – bármelyik réteghez tartoztak is – egyaránt tetszett, hogy a szövetkezetből nem csináltak »börtönt«, hogy hagytak olyan repedéseket, melyeken át vissza lehetett bújni az elhagyott egyéni világba. A szőlőket például nem tagosították, s a háztáji földeket sem sorolták oda."[22]

A szocialista kirakat mögött a kezdeti időszakban tehát sok helyütt fennmaradt az egyéni gazdálkodás. Ez adódott magából az akkori helyzetből: a termelőszövetkezetek megalakulásakor ugyanis a nagyüzemi gazdálkodás

19 Erről bővebben lásd: *Kunszabó Ferenc:* Elnöktípusok a termelőszövetkezetekben. Bp. 1974.; *Nigel Swain:* Collective Farms Which Work? Cambridge 1985. 114–132.

20 Az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontja így fogalmazott: „Az a termelőszövetkezeti tag, aki korábban kizsákmányoló volt, csak abban az esetben választható meg tisztségre, illetőleg tarthatja meg tisztségét, ha a termelőszövetkezetben legalább két éven át végzett példamutató munkájával a tagság megbecsülését kiérdemelte. E rendelkezés alól a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke esetenként kivételt engedélyezhet." A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok i. m. 8.

21 A társadalmi tagozódás gyakorta még a téesz-elnevezésekben is tükröződött. Míg a szegényparasztok többnyire forradalmibbnak tűnő neveket választottak: Vörös Csillag, Vörös Sarló, Dózsa, Petőfi, addig a módosabb gazdák általában igyekeztek valamilyen, kissé semlegesebb nevet találni: Béke, Alkotmány, Búzavirág, Marosmente stb.

22 *Csoóri Sándor:* Otthoni változások In: Uő: Tudósítás a toronyból. Bp. 1963. 79.

feltételei csak részben voltak adottak. Az első évben az egyes növénytermesztési munkákat még ki-ki maga végezte a földjén. Számba vették az állatállományt, a mezőgazdasági felszerelést, de csak kevés helyen volt mód az állatok közös istállóban való elhelyezésére vagy a gépek közös tárolására. Ezért az állatállomány többsége régi tulajdonosainál maradt, sőt az első években a terményt is a szövetkezeti tagok portáin tárolták.

Ahogyan már említettük, a birtokos paraszti réteg számára igen keserves volt megválni a földtől, a jószágoktól, feladni a gazdai önállóságot, s beilleszkedni egy teljesen idegen munkaszervezeti struktúrába. Az átállást megkönnyíthette, ha a maguk elképzelései szerint, azaz a téesz-alapszabályminta előírásaitól eltérően alakították ki a téesz belső életét. Az „egy falu – több szövetkezet" koncepció lehetőséget teremtett erre. A hatalom azonban csak átmenetileg tolerálta ezeket a „szocialista tartalom nélküli szövetkezeteket", s az elkövetkező években az „egy falu – egy tsz" jelszóval országszerte egyesítéseket kezdeményezett.[23]

Hosszabb távra szóló megoldásnak bizonyult az, amikor az adott téesz úgy alakította ki a saját alapszabályát, hogy maximálisan kiaknázta az 1959-es új szabályozás teremtette mozgásteret. A bolgárkertészekből alakult szentesi Árpád Tsz tagsága például tizennégy pontját módosította a központilag kiadott mintaalapszabálynak. Kulcsfontosságúnak bizonyult, hogy a kertészeti fő profilhoz igazítva dolgozták ki a háztáji gazdaság szabályait. Későbbi sikereik gyökere ide nyúlik vissza. Nem véletlenül emlegette a tagság még évtizedekkel később is téeszelnök, Szabó László ekkori mondását. „Amikor az ember látja, hogy új ruhára van szüksége, jobb, ha elmegy a szabóhoz és varrat egyet magának, mert amit utána dobnak, az vagy lötyögni fog rajta vagy szűk lesz."[24]

A túlélési stratégiák egy újabb típusának számított a *paraszti család több lábra állása*. Kiaknázva az iparosítás felgyorsulását, a növekvő munkaerőigényt, a család férfi tagjai sok helyütt a mezőgazdaságon kívül kerestek és találtak munkát. Ennek mértékét jelzi, hogy az átszervezés időszakában a mezőgazdasági keresők száma 350 000 fővel csökkent. A mezőgazdaságból való kilépés 1960-ban, a kollektivizálás második hullámában volt a legnagyobb: megközelítette a 150 000-et. (8. táblázat)[25]

23 1961 és 1963 között közel nyolcszázzal csökkent a téeszek száma (1961: 4204, 1962: 3721, 1963: 3611, 1964: 3413) Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1965. 9.

24 *Varga Zsuzsanna:* Ahogy a szentesi kertészek újragombolták a „szövetkezeti kabátot". In: Bóth Ildikó (Szerk.): „A hagyomány kötelez!" A szentesi Árpád 60 éve, 1960–2020. Bp. 2020. 15.

25 MNL OL M-KS-288. f. 17/5. ő. e. A KSH feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról.

8. táblázat
A mezőgazdasági aktív keresők számának változása, 1959–1963

	A mezőgazdasági aktív keresők	
	száma	létszámváltozása az év folyamán
1959	1 976 000	–51 000
1960	1 925 000	–146 000
1961	1 779 000	–81 000
1962	1 697 000	–68 000
1963	1 629 000	–85 000
1964	1 544 000	–33 000
1965	1 511 000	–13 000

Forrás: Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Bp. 1963. 147.; Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1966. 248.

Akik képtelenek voltak elfogadni a közös gazdálkodás gondolatát, azok az iparban, építőiparban kerestek munkát, gyakorta úgy, hogy nemcsak munkahelyet, hanem lakóhelyet is váltottak. „Nem láttam jövőt a termelőszövetkezetben. Láttam a cselédsorsot. Nekem annál több jutott. Attól féltem, hogy sorsom olyan lesz, mint régen a cselédeké. Nem is álltam munkába, üzembe mentem."[26] Az elvándorlás léptékét és hullámzását mutatja a 9. táblázat.

9. táblázat
A községek népességszámát befolyásoló vándorlás, 1958–1966

	A községek városokkal szembeni vándorlási egyenlege	A községek vándorlási egyenlege 1000 lakosra
1958	–36 777	–6,1
1959	–43 025	–7,2
1960	–52 285	–8,7
1961	–44 996	–7,6
1962	–49 701	–8,4
1963	–44 968	–7,7
1964	–40 825	–7,0
1965	–42 170	–7,3
1966	–38 203	–6,7

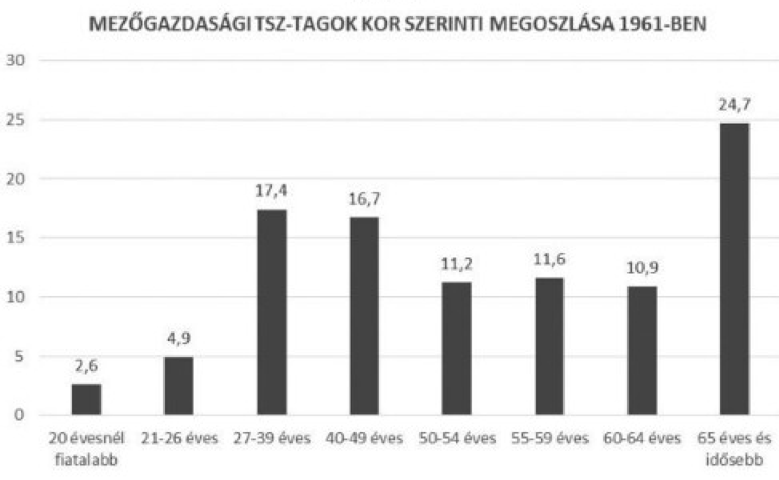
Forrás: Oros I. (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. 147.

[26] A szerző interjúja Sz. L. nyugdíjas villanyszerelővel, 2004. július 25. (A szerző tulajdonában)

A 8. és 9. táblázat összevetése rámutat arra, hogy a mezőgazdaságból kilépők az esetek többségében „csak" munkahelyet váltottak, amiben legfőképp az játszott szerepet, hogy stabilizálják a család helyzetét a rendszeres havi jövedelem, továbbá az ipari nyugdíj és társadalombiztosítás megszerzése révén. A rendelkezésre álló esettanulmányok azt mutatják, hogy a kisebb földterülettel rendelkezők nagyobb valószínűséggel hagyták ott a mezőgazdaságot, amiben szerepet játszottak a korábbi bérmunkavállalási tapasztalataik is.[27] Az új munkahely lehetett állami gazdaság, erdőgazdaság, hiszen ez a fajta munka nem állt túlságosan távol az addigi életformájuktól.[28] De lehetett ipari üzem vagy építkezés is, amely egyúttal a napi vagy heti ingázás terheinek felvállalását is maga után vonta.

A több lábon állás stratégiájának a másik lehetőségét az jelentette, hogy a családból csak egy fő – a feleség vagy egy idősebb családtag – lépett be a téeszbe. Ez is a passzív ellenállás egyik formájának tekinthető, hiszen az eredeti termelőszövetkezeti koncepció szerint úgy képzelték, hogy ha valaki aláírta a belépési nyilatkozatot, a családtagjait is bevonja a közös munkába. A gyakorlat azonban alaposan rácáfolt ezekre az elképzelésekre.[29] Híven tükrözi ezt a termelőszövetkezeti tagság kor és nem szerinti összetételének markáns változása. (3. ábra)

3. ábra

Forrás: Oros I. (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. Bp. 1994. 276.

27 Pintér J.–Takács I. (Szerk.): Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok i. m.

28 Mind a két említett gazdasági terület dolgozói munkásnak számítottak, ezért megillette őket a mezőgazdaságinál jóval kedvezőbb nyugdíj- és társadalombiztosítási ellátás.

29 Egy téeszcsaládra 1,2 téesztag jutott országos átlagban, holott korábban ez az arány jóval nagyobb volt. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964. 270.

1958-ban a tagok fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végén a tagság háromnegyed része ennél idősebb, sőt 36%-uk már 60 évesnél is idősebb volt. Ezek után nem meglepő, hogy míg a téesztagság átlagéletkora 1958-ban 41 év, addig 1961-ben már 52 év volt. Mivel a mezőgazdaságból eltávozott keresők többsége férfi volt, az átszervezés idején emelkedett a mezőgazdasági keresők között a nők aránya is: az 1958. évi 26%-ról 1961 végére 38%-ra.[30]

További problémát jelentett, hogy a téesztagok az előzetes elvárások ellenére nem érezték morális kötelességüknek, hogy a közös gazdaságban adódó munkákat a jó gazda gondosságával végezzék el. Épp ellenkezőleg történt: a téeszben maradó nők és idősek csak azt a minimális munkaegységet teljesítették a közösben, ami a háztájihoz való jogosultságot biztosította.[31] Ők maximálisan a háztájira koncentráltak, hiszen joggal érezték úgy: ez az egyetlen olyan szféra a téeszben, ahol közvetlen összefüggés van a befektetett munka és az onnan nyert jövedelem között. Azt remélték, hogy innen valamiképp pótolhatják a közösből származó kevés jövedelmet. Arra törekedtek, hogy egyrészt a megengedettnél nagyobb földterületet használjanak, másrészt a háztáji munkák elsőbbséget élveztek a közös gazdaság aktuális munkáival szemben, harmadrészt pedig a közös gazdaság javaiból, pl. a takarmányból igyekeztek átcsoportosítani a háztájiba. Ez az eufemisztikus megfogalmazás magát a lopást jelentette.[32]

A paraszti ellenállás ezen formáinak masszív jelentkezéséről tanúskodnak a korabeli téesz- és pártiratok, amelyekben állandó téma a tagok passzív viselkedése, a munkafegyelem meglazulása. Néhány jellemző példa: „A tagság jelentős része részvétlenséget tanúsít a kollektív munkával szemben." „Sajnos nem minden tag jön rendszeresen dolgozni." „A tagok egy része az indokoltnál tovább volt távol a közös munkától az egyéni munka miatt." Általános jelenség volt, hogy reggelente a brigádvezető szaladgált házról házra, hogy összetoborozza a tagokat az éppen aktuális munkára, vagy éppen azért kezdték későn a munkát, mert a brigádtagok megvárták, míg mindenki megérkezik. Arról meg hallani se akartak, ha esetleg vasárnap volt esedékes valamely sürgős mezei munka. Az elvégzett munka minősége is hagyott kívánnivalót maga után: „a zöldre feketét húztak", azaz nem kapáltak rendesen, s így a gyomnövény sokszor magasabbra nőtt, mint a vetemény.

[30] Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 147–153.

[31] A nők részvételét a téesz munkaszervezetében az egész szocialista időszakra kiterjedően elemzi az alábbi szociológiai disszertáció: *Ildikó Asztalos Morell:* Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989). Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1999.

[32] Ez az utóbbi stratégia országosan jellemző volt, ugyanakkor igen hosszú ideig tabu témának számított mind a politikai, mind a szakirodalmi diskurzusban.

Nemcsak a növényápolásnál akadtak problémák, hanem a betakarításnál is. Nem takarították be időben a terményeket, mert pl. „voltak tagok, akiknek előbbre való volt a szüretelés", vagy „a háztáji betakarítás, mint a közösben a cukorrépaszedés".[33] Ezt az állapotot találóan jellemezte egy járási tanácsi vezető: „Az agitálásnál ugyan beléptek a tagtársak a termelőszövetkezetbe, de a szívüket kint hagyták, s ez általában meg is látszik a munkájukon."[34]

Ezek a jelenségek országos szinten is tükröződtek a statisztikákban, miszerint a nyilvántartott tagok jelentékeny része (20-25%) egyáltalán nem vagy pedig nem kielégítően dolgozott a közös gazdaságban. Alátámasztja ezt, hogy a tagok által a közös gazdaságban végzett átlagos munka mennyisége évről évre csökkent. Az egy téeszcsaládra eső munkaegységek száma 1958-ban 390, 1959-ben 301, 1960-ban pedig 169 volt.[35] Elmaradt a családtagok bevonása is.

10. táblázat

A téeszdolgozók részvétele a közös munkában (%), 1958–1962

	1958	1959	1960	1961	1962
Munkaegységet nem teljesítők	3	20,6	21,3	21,4	20,3
1–150 munkaegységet teljesítők	21	22,3	25,3	27,4	26,7
151–350 munkaegységet teljesítők	42,7	23,1	28,8	26,9	27,4
350-nél több munkaegységet teljesítők	33,3	34	24,6	24,3	25,6

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv. Bp. 1966. 246.

Aki ismeri a hagyományos paraszti munkamorált, az megdöbbenve szembesül a 10. táblázat statisztikai mutatóival. Korábban a magyar mezőgazdaságban ismeretlen volt a munkafegyelem-probléma. Az egyéni parasztgazdaság összeszokott, fegyelmezett munkaszervezetként működött, hiszen amelyik parasztcsalád nem dolgozott szoros fegyelemben, megfeszített erővel, az hamar elmaradt a fennmaradásért folytatott szüntelen küzdelemben.[36] Ráadásul a gazdát nemcsak a birtokolt föld nagysága szerint tartották számon a faluban, hanem aszerint is, hogy mennyire volt szorgos, gondos gazda. Az idézett dokumentumokat olvasva pedig olyan érzésünk támad, mintha egy-

33 MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e.; 28/1962/7., 8., 9. ő. e.; 28/1963/11., 12. ő. e. A mindennapi ellenállás említett formái jól nyomon követhetők azokban a heti és havi jelentésekben, melyeket részint az MSZMP járási bizottságai, részint pedig a tanácsok illetékes mezőgazdasági osztályai küldtek az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának.

34 *Halász Péter:* A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Bp. 1975. 47.

35 Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964. 272–273.

36 *Fél E.–Hofer T.:* Arányok és mértékek i. m. 144–150., 184–190.; *Martha Lampland:* The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary. Chicago–London 1995. 35–88.

két év alatt kiveszett volna a magyar paraszt közismert munkaszeretete, szorgalma. Holott valójában arról volt szó, hogy a kivárás és a passzív ellenállás jegyében megosztották erőfeszítéseiket a háztáji és a közös gazdaság között. Kialakítottak egy kettős munkaerkölcsöt, mégpedig úgy, hogy a közös gazdaságban megtanultak rosszul dolgozni.[37]

Racionális paraszti érdekérvényesítés

A kollektivizálást követő első években – mint láttuk – a mindennapi ellenállás stratégiáinak igen széles skálája fejlődött ki a falvakban. Az elvándorlás, ingázás mellett jelen voltak a passzív ellenállás mindazon formái, amelyek bárhol a világon megfigyelhetők, ha az alárendelt helyzetű munkaerő javítani akar a helyzetén. Mindemellett egyre erőteljesebben jelentkezett egy másik tendencia is, amit „aktív alkalmazkodásként" ismer a szakirodalom.[38] Ez a fogalom arra utal, hogy a társadalom alárendelt helyzetű csoportjainak még egy diktatórikus rendszerben is van lehetőségük arra, hogy visszahassanak a hatalomra.

Magyarországon a szövetkezeti tagok gyenge munkateljesítménye, a munkától való távolmaradása egyértelművé tette: nem hajlandók aktívan bekapcsolódni egy olyan gazdálkodási szervezetbe, ahol számukra idegen, áttekinthetetlen működési viszonyok közepette nem biztosított a család megélhetése. A hatalom és a téesztagság között kialakuló legélesebb érdekkonfliktus anyagi jellegű volt. Két neuralgikus pont körül összpontosult: az egyik a maradékelvű jövedelemelosztás volt, a másik pedig a munkaegységrendszer. Ahogy a korábbi fejezetekben többször is volt róla szó, mindkettő megkérdőjelezhetetlen elemét alkotta a szovjet kolhozmodellnek.

Habár a termelőszövetkezetek nem tartoztak az állami tulajdon körébe, az államhatalom mégis tulajdonosként igyekezett rendelkezni a terményeikkel. A téeszeknek valójában azt a szerepet szánták, hogy a mezőgazdaságban megtermelt új érték döntő hányadát koncentráltan lehessen átszivattyúzni tőlük a nemzetgazdaság más szféráiba.[39] Ezt a célt szolgálta a maradékelvű (reziduális) jövedelemelosztás, amelynek negatívumairól már volt szó a korábbi fejezetekben. Így az állami érdekek érvényesülése minden mást meg-

[37] *Juhász Pál:* A falu megszállása. In: Uő: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Bp. 2006. 315–319.

[38] *Fitzgerald, S.:* Stalin's Peasants i. m. 10–13.

[39] *Kurucz Mihály:* Gondolattöredékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetről, mint az eredeti szocialista tőkefelhalmozás sajátos formájáról. In: Schlett A. (Szerk.): Földindulások i. m. 219–264.

előzött, a tagság közös gazdaságból származó jövedelme bizonytalan összegű s alacsony színvonalú volt.

A munkaegységrendszer sem kedvezett a gondos, lelkiismeretes munkához szokott gazdaembernek, hiszen a munkaegység lényegében csak a munka mennyiségét mérte, azt már nem tudta kifejezésre juttatni, hogy az adott munkát milyen minőségben, a kellő időben vagy elkésve végezték-e el. Így az járt rosszul, aki becsületesen dolgozott. Ugyanebben az irányban hatott az is, hogy a munkanormák aránytalanul voltak megállapítva.

Ahogyan a munkadíjazás, úgy a munkaszervezet sem felelt meg a hazai viszonyoknak. Az előírás szerint a munkaszervezet alapegysége a brigád, illetve a munkacsapat volt. Ugyanakkor a paraszti munkaszervezetben – a csépléstől eltekintve – egyetlen munkafázishoz sem volt szükség 1-2 embernél többre az adott technikai feltételek mellett. A szántást, boronálást, simítást, kapálást, kaszálást többnyire egy ember végezte. Aratni párban arattak, egy kaszás férfi és egy marokszedő nő. Természetesen a parasztemberek is dolgoztak időnként csapatban, pl. aratás, hordás, kazalrakás stb., vagy éppen bizonyos munkák (kaszálás, kapálás, kukoricatörés) gyors befejezésének a szükségessége is megkívánhatta a népesebb csapatok közös munkáját. De ilyenkor mindig a rokonságból, szomszédságból, tehát egymás munkabírását, szorgalmát jól ismerő emberekből állt össze a csapat.[40] Ehhez képest a téeszalapszabályban előírt brigád a hazai szokásoktól teljesen idegen forma volt. E túlságosan merev munkaszervezet problémái hamar megmutatkoztak. A munkatempó sokszor okozott konfliktust az idősebb és a fiatalabb generáció között, s emellett a háztartás és a család gondjaival elfoglalt női dolgozók nehezen voltak beilleszthetők a munkacsapatba. A legtöbb gondot mégis az okozta, hogy az önálló munkához szokott „maga-ura" parasztok igen nehezen viselték, hogy napról napra egy brigádvezető utasításait kelljen követniük.[41] Különösen akkor, ha az illetőt nem tartották jó gazdának.

Mindezek figyelembevételével a parasztság érdekét olyan megoldások szolgálták volna, amelyek már év közben biztosítják, hogy egy-egy munka befejezése után azonnal, s lehetőleg terményben megkapja az elvégzett mun-

[40] *Csíki Tamás:* Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben. Bp. 2018. 89–106.; *Fél E.–Hofer T.:* Arányok és mértékek i. m. 144–190.

[41] Csonka Mihály kiskunhalasi tanyásgazda igen találóan fogalmazta ezt meg visszaemlékezéseiben: „Úgy mondjuk, hogy az ujjunk sem egyforma, tehát a munka sem egyforma, sőt a munkás sem. Van jó munkás és van rossz munkás. Egyik utálja a munkát, a másik már szívesen csinálja. Ezért aztán nincs összetartás; egyik így, a másik úgy szeretné, hiányzik a jó szándék a megértés. Így aztán az a helyzet, hogy egyik haragszik a másikra, mert az többet produkál, mint ő, viszont megfordítva is szokott lenni. Ez kérem nem magyar gyomornak való, a magyar sose szerette, ha valaki beleszólt a munkájába." Lásd: Romsics Ignác (Szerk.): Csonka Mihály élete és világképe. Bp. 2009. 276–277.

ka díját.[42] Világos érdekeltségi viszonyokat akart a tagság, tehát jó előre tudni akarta, hogy az időjárási kockázatot is számba véve, bizonyos mennyiségű és minőségű munkáért milyen munkadíj illeti meg. A bizonytalan értékű s döntően csak a gazdasági év végén realizálódó munkaegység helyett a termés bizonyos százalékát, illetve a termék előállítására fordított munkanapok ellenértékét közvetlenül és minél rendszeresebb időközökben – lehetőség szerint a termelési ciklusok kialakult rendjéhez kötődve – akarta megkapni. A hagyományos paraszti gazdálkodás számos jól bevált megoldást ismert: ilyen volt például a részes kapálás, a részes kaszálás, a részes aratás. Mindegyik formánál előre kialkudott terményhányad illette meg a bérmunkást, s minél jobban végezte a munkáját, annál többet ért az a bizonyos hányad.[43]

A részes műveléshez való visszanyúlás nem egyszerűen a tradíciókhoz való görcsös ragaszkodást jelentette, hanem ennél sokkal többet. Azt szimbolizálta, hogy a parasztság a téeszben a számára új, sokszor kaotikus viszonyok között is a régi életvezetési elvek szerint akarta berendezni az életét. A birtokos gazda a gazdasági év megtervezésekor elsősorban azt mérlegelte: miképpen tudja biztosítani a háza népe fenntartásához szükséges javakat. A szegényparaszt pedig a szóba jöhető munkalehetőségek mérlegelésekor nem azt nézte először, hogyan tudna többet keresni, hanem azt, hogyan fedezheti családja szükségleteit. Mindent felülíró prioritás volt a család kenyérgabona-szükségletének megszerzése, valamint a takarmány biztosítása az állatok számára. Ahogy a gazda vetéstervében főhelyen a búzavetés állt, úgy állt a szegény emberek számításainak centrumában a részes aratás, amely a búza megszerzésének legáltalánosabb, legkézenfekvőbb módja volt.[44]

A részes aratás vállalásával a téesztag biztosítani tudta az egész évi kenyérnek valót.[45] A részes kaszálással, illetve kapálással pedig megszerezhette a háztáji állatállomány takarmányszükségletét.[46] Ráadásul a részes művelés a területek családonkénti felosztásával kapcsolódott össze, s ez a forma sokkal jobban megfelelt a falusi asszonyok időbeosztásának, mint a nehézkes

[42] A természetbeni részesedéshez nemcsak a tradíciók miatt ragaszkodott a tagság, hanem azért is, mert a felvásárlási és szabadpiaci árak közti jelentős különbség miatt a téesztagok akkor jártak jól, ha a munkaegység értékét természetben kapták meg.

[43] *Gunst P.:* A magyar agrártársadalom i. m. 231–284.

[44] Az aratók 1/12-ed, 1/10-ed, sőt a II. világháború alatt 1/8-ad részt kaptak, a marokszedők pedig ennek felét, akár a községbeli parasztoknál, akár az uradalmakban dolgoztak.

[45] *Márkus István:* Mit láttam falun (1945–1966)? Bp. 1967. 203–222.; *Zám Tibor:* Tények és indulatok. Válogatott szociográfiai írások. Bp. 1987. 103–127.

[46] A háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a takarmányt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a terményrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, szálastakarmány) termelésében.

munkacsapat. A családi művelésre vállalt föld mellett el tudták látni a gyereknevelés és a háztartás teendőit.

A kenyérgabonán és a takarmányon kívül kellett még a családnak pénz is: ruhára, lábbelire, sóra, fűszerre, a malac megvásárlására, sőt esetleg gyarapítására is, adóra, tehénvásárlásra, házfelújításra, esetleg építkezésre.[47] A pénzszerzés hagyományos módja volt egyrészt a terményfelesleg egy részének piacra vitele, másrészt pedig olyan munkák elvállalása, amiért pénzbeli fizetség járt. Például a napszámos munka az uradalomban vagy módosabb gazdáknál, s még inkább a városi munka.

A tagság ilyen irányú igényeit a szövetkezet úgy tudta kielégíteni, hogy a teljesített munkaegységekre – gazdasági erejétől függően – igyekezett havonta készpénzelőleget fizetni. Az előlegfizetés azonban nem volt kockázatmentes. Sok helyütt előfordult, hogy év közben többet osztottak ki, mint ami maradékelvű jövedelemelosztás érvényesítése után kiosztható lett volna. Hogy milyen kellemetlen helyzet állhatott elő zárszámadáskor, azt kiválóan érzékelteti az alábbi, 1961 tavaszán íródott panaszos levél, amely a Baranya megyei Görcsöny községből tizenhárom aláírással érkezett a Magyar Rádió és Televízió levelezési rovatához: „Aztán megtörtént a zárszámadás, kisült, hogy nem kapunk semmi mást, mint egy félévi egységre 6 dkg cukrot, 1 kg 56 dkg búzával zártunk. De ezt sem fogadta el a bank, mert sok az adósság. Egyszóval semmit sem oszthatnak ki, mindent el kell adni a terményforgalminak, pedig jutott volna. […] Nem igaz, hogy ilyenről tud Kádár elvtárs és a többi miniszter elvtársak. […] Akkor, amikor beszolgáltatás volt, 5 kg búza jutott. De nem kell ez elvtársak, csak fejadagot kérünk."[48]

A téesztagság fentiekben bemutatott érdekérvényesítési törekvései már az 1950-es években is jelentkeztek, de a hatalom többnyire arra hivatkozva utasította el ezeket, hogy eltérnek a szovjet kolhozmodelltől. S mivel az 1945 előtti korszakba nyúlt vissza a gyökerük, „kapitalista csökevénynek" tartották, amely gátolja a haladást, konzerválja a mezőgazdaság elmaradottságát.[49]

Két olyan rövid időszak volt, amikor a hatalom időlegesen mégiscsak szemet hunyt az ilyen törekvések felett. A téeszek nagyarányú felbomlása 1953 második felében és 1956 végén arra késztette a politikai vezetést, hogy eltűrje:

[47] A paraszti társadalomban az önellátás a 20. század első felében már korántsem volt teljes körű. A gazdasági felszerelés egy részét, a ruházatot, bútorzatot már vásárolták, s emiatt kapcsolatban voltak a piaccal, terményeik egy részét pénzért adták el.

[48] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. e. Feljegyzés a tsz-ek zárszámadásával foglalkozó levelek tartalmáról. 1961. július 12.

[49] MNL OL M-KS-276. f. 53/83. ő. e. A KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslata a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítésére. (Melléklet: A Politikai Bizottság levele a megyei pártbizottságokhoz és a budapesti pártbizottsághoz a termelőszövetkezeti mozgalom kérdéseiről.) 1951. szeptember 20.

a megmaradt, s a hatalom számára igencsak felértékelődött téeszek tagsága a saját igényei, érdekei – s ne a téeszalapszabály – szerint alakítsa a szövetkezet belső viszonyait.[50]

1958 folyamán, a kollektivizálás befejezésére készülve a dogmatikus nézeteket valló földművelésügyi vezetés, élén Dögei Imre miniszterrel, igyekezett visszaterelni az eltévelyedett téeszeket a kolhozmodell keretei közé. Ennek szükségességét a miniszter így indokolta meg: „Nagyon sokat beszélnek, fecsegnek mostanában, hogy minden szövetkezet csinálja meg a maga alapszabályát, úgy ossza el a jövedelmet, ahogy akarja, ne szóljunk bele, mert akkor megsértjük az önkéntességet. Ez, elvtársak, semmi más, mint az ellenség céltudatos, bomlasztó munkája. Ebbe mi nem megyünk bele. Azt mondjuk, hiába fecsegtek arról, hogy így a magyar sajátosság, úgy a magyar sajátosság, semmi újat nem hoztatok, a mintaalapszabálynál jobbat nem alkottatok, a jövedelemelosztásnál, a munkaegységnél jobb módszert nem találtatok, csak rosszabbat, ezért mi kitartunk emellett."[51]

Az MSZMP vezetésén belül azonban nem mindenki értett egyet ezzel. A KB Mezőgazdasági Osztályát vezető Fehér Lajos körül tömörülő agrárpolitikusok és szakemberek úgy látták, hogy éppen ezek az alulról jövő kezdeményezések mutatják meg, melyek azok a minimális követelmények, amelyekkel elfogadhatóbbá válik a termelőszövetkezet a „maga-ura" paraszti réteg számára.[52] Fehér Lajos így érvelt: „A termelőszövetkezeti paraszt sem szereti ugyanis azt, ha minden lépését előre megszabják, »szájába rágják«. Éppen ezért lehetőséget kell adni arra, hogy a szocialista alapelvek betartása mellett a termelőszövetkezetek az alapszabályt a helyi viszonyokhoz mérten módosíthassák, rugalmasabbá, hajlékonyabbá tegyék, hogy ily módon a tagság még jobban érezze: valóban ő a gazdája termelőszövetkezetének."[53]

A Dögei–Fehér-vitában valójában a kétféle történelmi út mássága, s az ebből fakadó szakmai-politikai vita került felszínre. A dogmatikus irányzat képviselői azt hangsúlyozták, hogy helyes volt az 1950-es években folytatott parasztellenes agrárpolitika: a magyar paraszt csak akkor megy be a téeszbe, ha gazdasági korlátozások, adóprés útján teljesen „legatyásítják". Fehér Lajos és hívei pedig azt vallották, hogy ez az út a kollektivizálás két korábbi kudar-

[50] Az 1953-as és 1956-os kilépési, feloszlási hullámot túlélő téeszek megnövelték a háztáji gazdaság területét, s áttértek a természetbeni részesedésre vagy a részes művelés, vagy különféle prémiumok formájában. Erről bővebben lásd: *Varga, Zs.:* The Hungarian Agricultural Miracle? i. m. 69–78., 90–97.

[51] MNL Zala Megyei Levéltár 1. f. 1957. 2. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Zala megyei nagyaktíva üléséről, 1957. május 29.

[52] A két irányzat vitájáról lásd: *Sipos L.:* Reform és megtorpanás i. m. 188–197.

[53] *Fehér Lajos:* A termelőszövetkezetek erősítésének feladatai. Társadalmi Szemle 12. (1957) 4–5. sz. 1–24.

ca után újabb kudarchoz vezet. Ezt elkerülendő, a magyar realitások alapján keresni kell azokat a termelési megoldásokat, amelyek még belül vannak a szovjet vezetés tűréshatárán.

A kollektivizálás végül a Dögei-féle koncepciót követve indult, hamarosan azonban olyan súlyos gazdasági, társadalmi problémák jelentkeztek az agrárszektorban, hogy a legfelső vezetés korrekcióra kényszerült. Ezt jelezte egyrészt, hogy leváltották a dogmatikus földművelésügyi minisztert, Dögei Imrét, másrészt pedig a Politikai Bizottság 1960. február 16-ai ülésén legfelső szintű döntés született arról, hogy a téeszek gyakorlatában engedélyezni kell olyan helyi megoldásokat, amelyek eltérnek ugyan a szovjet kolhozformától, de képesek megteremteni a téesztagság érdekeltségét.[54] Ugyanez a határozat engedélyezte a téeszek számára a munkaegységrendszertől való eltérést is: „A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a helyi viszonyoknak leginkább megfelelő, a munkaegységrendszert továbbfejlesztő, bevált munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek szélesebb körű elterjesztését. [...] A helyi viszonyoknak leginkább megfelelő formák bevezetéséről minden esetben a szövetkezetek közgyűlésének kell döntenie."[55]

A vonatkozó PB-határozatot óriási vita előzte meg, ami jelezte, hogy maga az országos vezetés sem volt egy nézeten ebben a kérdésben. Ezzel magyarázható, hogy az említett érdekeltségi megoldásokat hangsúlyozottan csak átmeneti időre szánták.

Változó hatalmi reakciók

Mire befejeződött a kollektivizálás utolsó hulláma 1961 tavaszán, közeledett a hároméves kilépési tilalom lejárta azok számára, akik az első hullámban, 1959 elején léptek be. Nem meglepő, hogy 1961 nyár végén újabb és újabb kilépési kérelmek érkeztek a Dunántúlról.[56] A kilépési törekvések felerősödése jelezte, hogy a paraszti ellenállás egy újabb tömeges formájával kell számolni. A kérdés az volt, hogyan értelmezi ezt a politikai vezetés. Betudja a falun megbújó „osztályellenség" aknamunkájának, s adminisztratív rendszabályokkal próbálja rendezni a kérdést, vagy folytatja azt a problémakezelést, amit a kollektivizálás alatt átmeneti jelleggel fogadott el. A döntésben nagy szerepet játszott a KB mellett működő szakapparátus, a Fehér Lajos vezette

[54] MNL OL M-KS-288. f. 5/170. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. február 16-ai üléséről.

[55] Uo.

[56] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/11. ő. e. Havi jelentések: a tsz-fejlesztéssel és megszilárdítással kapcsolatos anyagok, 1961. június–1962. január.

Mezőgazdasági Osztály. Ez az agráros társaság[57] lépésről lépésre tudatosította a legfelső döntéshozókkal, hogy a kollektivizálás formai sikere, gyors befejezése nem járt együtt azzal, hogy a téesztagság nagy része szorgalmasan, lelkiismeretesen dolgozzon a közösben. Ezt a problémát tovább súlyosbította, hogy a mezőgazdaságból kiáramlott több százezer kereső munkaerejét nem tudták belátható időn belül gépesítéssel pótolni.[58]

Fehér Lajosék világossá tették, hogy az életszínvonal-politika és a kivitel szempontjából egyaránt fontos mezőgazdasági árutermelés növeléséhez – elegendő gépesítés, beruházás híján – még évekig szükség lesz a magyar paraszt munkaszeretetére, szorgalmára, csakúgy, mint a háztáji gazdaságban található termelési eszközökre, épületekre. Fontos emlékeztetni arra, hogy a hatvanas évek közepéig a téeszekben hagyományos, kézi munkára alapozott gazdálkodás folyt.[59]

Az átszervezés következtében jelentkező ellátási gondok[60] miatt a hatalom kényszerhelyzetbe került. 1956 tapasztalatai és a felvállalt életszínvonal-politika miatt kénytelen volt újabb és újabb kompromisszumokat kötni a parasztsággal. Mindaz, ami a téesztagság érdekeltségét biztosította, ütközött a sztálini kolhozformával. Az 1950-es években hangoztatott hivatalos álláspont szerint a szocialista mezőgazdaság immanens lényege volt a munkaegység, a brigádszervezet stb., s ennek értelmében aki ezek helyett mást akart, az a szocializmust tagadta. Mivel a kádári vezetés nem akart nyíltan szembefordulni e modell alapvető dogmáival, a tagság érdekeltségének megteremtésére alkalmas munkadíjazási, munkaszervezeti megoldásokat a gyakorlatban ugyan engedélyezték, de törvényekkel évekig nem szabályozták.

Az új problémakezelés működési mechanizmusa a következőképpen foglalható össze: Az országos vezetés figyelemmel kísérte a téeszek gyakorlatában formálódó érdekeltségi megoldásokat. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztálya és a Földművelésügyi Minisztérium rendszeresen gyűjtötte az információkat a helyi munkadíjazási, munkaszervezeti stb. kezdeményezésekről, hanem azt is, hogy a tudományos kutatóintézeteket is bevonták az elemző munkába. Az egyik ilyen műhely

57 A korrekciós politika kezdeményezésében és kivitelezésében nagy szerepet játszott a mind szervezettebben fellépő agrárlobbi, melynek meghatározó személyiségei közé tartozott Fehér Lajos, Erdei Ferenc, Keserű János, Csizmadia Ernő, Dimény Imre és Hont János. Bővebben lásd: *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 82–95.

58 MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/29. ő. e. A mezőgazdaság második ötéves tervének néhány főbb irányelve és megvalósításának fő feltételei.

59 *Fazekas B.:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom i. m. 187.

60 A hatvanas évek első felében a mezőgazdasági termelés éppen csak elérte az 1958–1959-es évek átlagát. Évekig tartó ellátási gondokat idézett elő, hogy a kollektivizálás alatt az ország állatállománya – a juhállomány kivételével – számottevően csökkent, s ennek a csökkent állománynak a kondíciója is romlott. *Pető I.–Szakács S.:* A hazai gazdaság i. m. I. 466–474.

az Erdei Ferenc vezetése alatt álló MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, a másik pedig az MTA Közgazdaságtudományi Intézete volt.

Egy-egy év tapasztalatainak elemzése után a földművelésügyi miniszter a következő év elején közzétette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és munkadíjazás módozataira vonatkozó ajánlásait.[61] Ebben konkretizálta azokat a munkadíjazási, munkaszervezeti formákat, amelyek ugyan nem voltak legalizálva, de amelyeket innentől kezdve engedélyezett a téeszek gazdasági gyakorlatában. Ezt követően a sajtó, valamint a tanácskozások, tanfolyamok fórumain népszerűsítették országszerte a javasolt érdekeltségi megoldásokat.[62] Az FM Szövetkezetpolitikai Főosztálya így fogalmazta meg az ezzel kapcsolatos feladatokat: „További jelentős segítséget kell adni a termelőszövetkezeteknek ahhoz, hogy megfelelően tudjanak gazdálkodni a tagság munkaerejével, alkalmazni tudják a bevált munkaszervezési eljárásokat, és ezzel egyidejűleg ténylegesen alkalmazzák az egyéni anyagi érdekeltséget fokozó jövedelemelosztási, díjazási formákat. Mindenütt valósítsák meg a rendszeres előlegezést. A jövedelemelosztási formák alkalmazását tervszerűen figyelemmel kell kísérni és – a tapasztalatokat összegyűjtve – a megfelelő módszereket még szélesebb körben el kell terjeszteni."[63]

Ilyen módon évről évre mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve tűrt kategóriából a támogatottba, s ezáltal folyamatosan bővült a téeszek mozgástere. [64] Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. A hatvanas évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét *de jure* és *de facto* jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak.

Ilyen helyzetben sok múlott a területi irányítás engedélyezési gyakorlatán. A megyei és járási pártapparátusban Dögeiék félreállítása után is jócskán maradtak olyan vezetők, akik kitartottak az ötvenes években rögzült tételek mellett. Így például továbbra is úgy vélték, hogy a mezőgazdasági termelő-

[61] Ilyen dokumentumot első alkalommal 1961-ben tett közzé a miniszter. Lásd: Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelőszövetkezetekben. Mezőgazdasági Értesítő 12. (1961) 2. sz. 9–14.

[62] A *Népszabadság* mellett megkülönböztetett figyelmet érdemel a párttagság informálását szolgáló *Pártélet* c. folyóirat.

[63] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/ 5. ő. e. Jelentés az FM Kollégiumához a termelőszövetkezeti mozgalom és megszilárdítás helyzetéről. 1961. március 10.

[64] MNL OL M-KS-288. f. 28/1962/9. ő. e. Megyénkénti jelentések a termelőszövetkezetek anyagi ösztönzése és vezetése területén történt változások hatásairól; MNL OL M-KS-288. f. 28/1963/13. ő. e. Jelentés a Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumához a termelőszövetkezetek jövedelemrészesedési és munkadíjazási tapasztalatairól; MNL OL M-KS-288. f. 28/1963/5. ő. e. Feljegyzés a termelőszövetkezeteknél alkalmazott részesművelési és százalékos eredményességi részesedési rendszerről; MNL OL M-KS-288. f. 17/6. ő. e. A Földművelésügyi Minisztérium Szövetkezetpolitikai Főosztályának feljegyzése a pénzbeni díjazást alkalmazó termelőszövetkezetek vezetőinek értekezletéről.

szövetkezetben a szocialista munkaszervezet uralkodó formája a termelőbrigád, a szocialista elosztásé pedig a munkaegységrendszer. Az ilyesfajta dogmatizmus miatt a párt- és tanácsi vezetők sok helyütt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „minden meg van tiltva, ami nincs kifejezetten megengedve". Ugyanakkor az országos párt- és állami vezetés a politikai struktúra formális és informális csatornáin keresztül azt az irányelvet közvetítette, hogy „ami tételesen nincs megtiltva, az meg van engedve". Fehér Lajos ugyanezt az iránymutatást fogalmazta meg az MSZMP Politikai Akadémiáján tartott beszédében, 1961. december 20-án: „A termelőszövetkezetek a jövedelemelosztás továbbfejlesztésével kapcsolatos kezdeményezései megérdemlik, hogy pártszerveink nagy figyelmet fordítsanak rájuk és elmélyülten tanulmányozzák. Segítsék elő, hogy minden termelőszövetkezetben minél gyorsabban elterjedjenek a szocialista elosztás elvének megfelelő, az anyagi érdekeltséget jobban kifejező jövedelemelosztási formák. [...] Fel kell lépni a merevség, az értetlenség és az olyan törekvések ellen is, amelyek a munkaegység »tekintélyét« féltik ezektől az ösztönző módszerektől, a konzervativizmus ellen, amely gátolja a munkaegységrendszert továbbfejlesztő helyes módszerek elterjesztését."[65]

Mindez rámutat a Kádár-korszak egyik fontos jellegzetességére, vagyis hogy a legfelső szinten elhatározott agrárpolitika helyi szinten igen nagy eltérésekkel valósult meg. Pest megyében például a gödöllői járási párttitkár 1961 tavaszán a téeszeket végigjárva amellett érvelt, hogy a kapás kultúráknál érdemes bevezeti a részes művelést. Az egyik tanácskozás jegyzőkönyve így rögzítette az útmutatást: „A részes művelés körül egész országszerte viták folynak. Vitatkozunk a járásban is. Érvek hangzanak el mellette és ellene. Azon a véleményen vagyok, hogy bizonyos negatív vonásai mellett megvannak a pozitív oldalai is. Felsorolja a pozitív és negatív vonásait. A zsámboki szövetkezet gyakorlata azt bizonyítja, hogy a részes művelés bevezetésével tavaly a növényápolással és betakarítással semmiféle probléma nem volt. Időben végezték el az ápolást és a betakarítást is. A terméseredmények meghaladták a tervezettet. Én azt ajánlom az elvtársaknak, hogy próbálkozzanak meg ezzel a módszerrel, tapasztalataik alapján az elkövetkező években a szükséges korrekciókat hajtsák végre."[66]

Egészen más nézeteket vallott a Hajdú-Bihar megyei vezetés a részes műveléssel kapcsolatban: „A részesművelést elítéljük, mint a szocialista jövedelemelosztás elvével összeegyeztethetetlen módszert."[67] Ahogy azonban

[65] *Fehér L.:* Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét i. m. 18–31.

[66] MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/31. ő. e. Feljegyzés a Termelőszövetkezeti Tanács Titkársága számára a Pest megyei tsz-ek egyes problémáiról.

[67] MNL HBML 1. f. 2. fcs. 1960. 49. ő. e. 8. d. Jegyzőkönyv az 1960. február 22-én megtartott tanácskozásról.

a nyári növényápolási és betakarítási munkák közeledtével egyre erőteljesebben jelentkezett a tagság törekvése a részes művelés bevezetésére,[68] úgy módosult kénytelen-kelletlen a megyei vezetés álláspontja is: „A részes műveléssel kapcsolatban […] mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy ez kapitalista csökevény, de jó néhány helyen az emberek szocialista öntudata elmaradt az általuk megtett lépéstől, vagyis beléptek a tsz-be, de ezzel még nem lettek szocialista típusú parasztemberek. Ezért ebben a kérdésben, most az átmeneti időszakban elvi engedményeket kell tenni. Most az a fontos, hogy a növényápolást elvégezzék. [...] A jövő évben harcot indítunk a részes művelés ellen. […] Az idén tehát mint szükséges rosszat megengedjük, de kifejezésre juttatjuk, hogy nem vagyunk hívei."[69] A megyei vezetés dogmatikus hozzállása sok nehézséget okozott a Nádudvari Vörös Csillag Tsz-nek, amely már 1953 óta alkalmazta a részes művelést. Szabó István elnök így emlékezett vissza: „1953 elején, tehát még Nagy Imre kormányalakítása előtt bevezettük a részesművelést. Az ötlet Kacsó Sándoré[70] volt, de a járási és megyei pártszerveknél nekem kellett tartani a hátam érte. Mit jelentett ez? Tulajdonképpen semmi igazán újat, inkább a régi részesművelés felelevenítését az új körülmények között. Vegyük például a kukorica művelését. Az új rendszerben a téesz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illette őket a munkaegységen felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak."[71] A megyei vezetés a téeszt egy időre „blokád" alá vette, azaz megtiltotta, hogy más téeszek meglátogathassák és átvegyék az ún. nádudvari módszert.

Hasonló konfliktusok országszerte jellemzőek voltak.[72] Győr-Sopron megye Csornai járásában történt, hogy a helyi pártvezetés bizonyos premizálási

[68] MNL HBML 1. f. 2. fcs. 1960. 52. ő. e. 8. d. Havi jelentések az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről. (MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottság Mezőgazdasági Osztálya) 1960. június 8., július 7.

[69] MNL HBML XXIII. 2. 14. k. Jegyzőkönyv a HBMT VB 1960. június 14-i üléséről.

[70] Ő azt a szakember típust testesíti meg, amely pályafutását még a két világháború között kezdte, mezőgazdasági akadémiát végzett és nagybirtokon dolgozott. Kacsó például a Telekiek erdélyi birtokain volt jószágkormányzó. 1945 után hozzá hasonlóan sokan megkapták a „reakciós" szakember bélyegét, s „parkolópályára" kerültek. Szakértelmüket az „új szakasz" idején aktivizálta Nagy Imre. Többségük állami gazdaságokba került, Kacsó viszont a nádudvari téesznek lett agronómusa. Az ő nagyüzemi szakértelme fontos tényezője lett a téesz sikerének.

[71] Romsics I. (Szerk.): Szabó István életútja i. m. 59–60

[72] Az utóbbi években több kutató is vizsgálta ezeket mezo- illetve mikroszinten. *Czetz Balázs:* „A gyenge gazdálkodási eredményt éveken keresztül a rossz vezetés eredményezte." A termelőszövetkezetek megerősítésére tett intézkedések és hatásuk Fejér megyében (1960–1967). In: Horváth Gergely Krisz-

formákat megtiltott a téeszeknek. E beavatkozás káros hatásait jelzi a korabeli jelentés következő részlete: „Meglepően mereven alkalmazzák a csornai járásban a Győr megyei pártbizottság ismert határozatát, mely a növénytermesztésben a terméstöbblet utáni 15%-os premizálást javasolja. A csornai Új Élet Tsz például a helyi körülményeket figyelembe véve a többlettermés 25%-át szeretné a jó munkát végző tagoknak adni. A járási tanács ezt nem engedte meg nekik. Megkérdeztem a csornai járási pártbizottság titkárát, Zámbó elvtársat, mi a véleménye arról, ha a »tilalom« ellenére az Új Élet közgyűlése mégis a többlettermés 25%-ában állapítja meg a prémiumot. »Akkor közbelépünk és érvényesítjük a megyei pártbizottság javaslatát« – válaszolta. »No de ez csak javaslat« – vetettem közbe. »Igen – magyarázta Zámbó elvtárs –, javaslat, de a megyei pártbizottság azt is hozzátette, hogy csak ezt engedjük meg a tsz-ekben.«”[73]

Az irányító szervek engedélyezési gyakorlatában mutatkozó jelentős eltéréseket többféleképpen próbálták kiküszöbölni. Az egyik módozat szerint a helyi szerveket intenzív „felvilágosításnak” vetették alá, kifejezetten számukra szervezett tanácskozások, tanfolyamok keretében: „Pártunk egyik legfontosabb tennivalója az, hogy a helyi vezetőket megtanítsa kommunista módon vezetni. A kommunista vezető legértékesebb tulajdonsága, hogy nem tévesztve szem elől a szocializmus, a kommunizmus építésének magasztos céljait, mindig az adott helyzetből indul ki, azt elemezve von le következtetéseket a tennivalókra, [...] a kialakult feltételeket, az adott viszonyokat nem tartja örökérvényűnek. [...] Az elavult, fejlődést hátráltató módszereket, szervezeti kereteket új módszerekkel, haladó formákkal cseréli fel.”[74]

A helyi párt és tanácsi vezetés eligazítása terén a speciális tanfolyamok mellett nagy feladat hárult a sajtóra. Nádas Gáspár, a KB Mezőgazdasági Osztályának munkatársa a *Pártélet* című lap hasábjain a következőképpen érvelt az új problémakezelés szükségessége mellett: „Az anyagi érdekeltség fontos hajtóerő a szocialista iparban is, ahol pedig a dolgozók szocialista tudata magasabb fokú, mint a termelőszövetkezetekben. Közös gazdaságainkban még inkább szükség van az anyagi ösztönzésre, hiszen az emberek még csak rövid ideje szakadtak el a kisparcellás gazdálkodástól, ahol a termelésnek szinte egyetlen »rugója« az egyéni anyagi érdek. A megfelelően alkalmazott anyagi ösztönzés nem ellentétes a szocialista elosztás elvével.”[75]

---

tián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 181–197.; *Csikós G.:* „A mi községünkben” i. m. 240–248.

73 MNL OL M-KS-288. f. 28/1961/2. ő. e. Feljegyzés a csornai és kapuvári járásban tapasztaltakról.

74 MNL OL M-KS-288. f. 28/1962/16. ő. e. Jelentés az Egyéves Mezőgazdasági Pártiskola 1961–1962-es tanfolyamának tapasztalatairól.

75 *Nádas Gáspár:* Az anyagi érdekeltség fokozása a termelőszövetkezeteinkben. Pártélet 6. (1961) 6. sz. 31–36.

„Nem volt visszaút"

A magyar parasztság döntő többsége számára az 1960-as évek első felében fokozatosan vált realitássá a termelőszövetkezet. Elsősorban azért, mert ekkorra veszett el végképp a remény, ami a belépési nyilatkozat aláírása után évekig tartotta bennük a lelket. A három év leteltével szembesülniük kellett azzal, hogy kiléphetnek ugyan a téeszből, de a föld kiadását a téesz a legkülönbözőbb ürügyekre hivatkozva megtagadhatja. A földkiadások kapcsán kialakult helyzetet Kádár János, az MSZMP első titkára így jellemezte a KB ülésén: „Meg kell azt is mondani, hogy […] tulajdonképpen az alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van, és a valóságban mi tulajdonképpen folyamatos törvénysértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdont az állampolgárnak. Ez így is van, s a tulajdon mindeddig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele."[76] Kádár utolsó félmondata éppen a tulajdon lényegére, azaz a rendelkezési jogra utalt. Az idézet világosan mutatja a hatalom cinizmusát: nem engedett, holott tudatában volt annak, hogy alkotmánysértően jár el.

Egyrészt tehát azzal szembesült a parasztság, hogy hiábavaló volt az évekig tartó kivárás, nincs esély az egyéni gazdálkodáshoz való visszatéréshez. Másrészt pedig az is kirajzolódott ekkorra, hogy a téeszen belül stabilan számíthatnak a háztáji gazdaságra, továbbá egyre inkább elterjedt a részes művelés, a természetbeni premizálás stb. Az is növelte a tagság biztonságérzetét, hogy egyre több helyen kötöttek munkavállalói megállapodásokat. A téesz így biztosította a munkák zavartalan és kellő időben való elvégzését, a tagság pedig egyre gyakrabban jó előre tudhatta, hogy melyik munkáért milyen javadalmazást kap.[77]

A falusi családok ezen realitások figyelembe vételével gondolták tehát újra a megélhetés lehetőségeit. Azoknál, akik a téeszben maradás mellett döntöttek, megfigyelhető egy gyakorlatias társadalompszichológiai változás, aminek a lényege a következő mondattal érzékeltethető: „Nehéz megválni az egyéni gazdálkodástól és gondolkodástól, de ha már mégis termelőszövet-

[76] MNL OL M-KS-288. f. 4/83. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-ai üléséről.

[77] A valkói téesz pl. 1965-ben „Területvállalási és jövedelmezési megállapodást" kötött minden olyan taggal, aki kapás kultúrából vállalt területet. A megállapodás külön rögzítette a gyalogos és külön a fogatos szövetkezeti tagok feladatait, valamint a munkáért járó bért. A szerződést csak „garnitúrában" lehetett megkötni. Egy „garnitúra" a következőket foglalta magában: 1,5 kh kukorica, 450 négyszögöl korai burgonya, 535 négyszögöl bokorbab, 530 négyszögöl uborka, 535 négyszögöl cukorrépa, 500 négyszögöl őszi burgonya, 180 négyszögöl paradicsom, 150 négyszögöl juliskabab. A gyalogmunkások az említett kultúrák ápolásán túl kötelezték magukat, hogy a brigádvezető felszólítására tíz munkanapot (lóvezetés, morzsolás stb.) kötelesek dolgozni munkaegységre. Pintér J.–Takács I. (Szerk.): Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok i. m. III. 133.

kezetben vagyunk, nekünk itt kell megélni, és úgy dolgozzunk, hogy meg is tudjunk élni."[78] A statisztikai adatokból kirajzolódó tendencia a közös gazdaság munkájában való egyre nagyobb és intenzívebb tagi részvétel felé mutat: nőtt az egy tagra eső munkaegység, s fokozódott a családtagok bevonása is.

A közös gazdálkodáshoz való pozitív viszonyulás természetesen nem mindenütt, s nem varázsütésre jelentkezett.[79] Sokan egyszerűen csak beletörődtek a szövetkezeti életbe. Egy egykori 33 holdas gazda így tekintett vissza az 1960-as évek közepére. „Akkor már hat éve dolgoztam a tehenészetben, s 4000 forintot kerestem havonta. Ez nem volt rossz, de ennyit egyéni gazdaként is megkerestem volna. Persze ahhoz már másként kellett volna gazdálkodni, mint korábban. Gépek, új felszerelések kellettek volna ahhoz, hogy versenyben maradhasson az ember. Beletörődtem abba, ami volt, hiszen változtatni azon már úgyse lehetett, meg minek is. A család is révbe jutott. Egyik lányom, aki férjhez ment, bekerült a tsz-irodára, a másik pedig a közeli városban irodista."[80]

Fennmaradtak ugyanakkor a passzív ellenállás korábbi formái is: folytatódott a mezőgazdaságból való elvándorlás, hiszen az iparfejlesztés még mindig igényelte az új munkaerőt. Érdekes jelenség, hogy míg korábban inkább a kisebb földűek és a nincstelenek hagyták el a mezőgazdaságot, addig 1963–1964 körül a „maga-ura" paraszti rétegből is egyre többen gondolták úgy, hogy kilépnek a téeszből, mert koruknál fogva még megszerezhetik az ipari nyugdíjjogosultsághoz szükséges tíz éves munkaviszonyt.[81]

A korabeli szóhasználatban bevett kifejezés volt az ipari nyugdíj és a téesznyugdíj. Nem volt véletlen a különbségtétel. Az 1940-es évek végéig az agrárnépesség nem részesült törvényileg szabályozott szociálpolitikai juttatásokban. 1949-től kezdve a téeszek vonzerejét növelendő több lépésben a téesztagságra is kiterjesztették a társadalombiztosítási rendszert, azonban az ellátottságuk szintje jelentősen elmaradt a munkás- és alkalmazotti rétegekétől.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a falun felnövő fiatal generációból csak igen kevesen választották első munkahelyül a téeszt.[82] Ez pedig az amúgy is elöregedő tagságú szövetkezetek számára igen veszélyes tendenciának bizonyult. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályához egyre-másra

78 *Szakács Sándor:* A nagyigmándi Jókai termelőszövetkezet története. Agrártörténeti Szemle 17. (1975) 1. sz. 65.

79 *Paál Zsuzsanna:* Egyéni parasztsorsok és kollektív identitásvesztés. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Bp. 2012. 155–167.

80 A szerző interjúja V. J. nyugdíjas téesz-brigádvezetővel, 2004. január 12. (A szerző tulajdonában)

81 MNL OL M-KS-288. f. 28/1965/5. ő. e. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet egyes kérdéseiről. 1965. január.

82 *Valuch Tibor:* A történeti parasztság változásai az 1960-as években. Századvég 1. (2003) 3–14.

érkeztek a jelentések, amelyek arról számoltak be, hogy „az ország bármely vidékéről való tsz-elnökök, vezetők arról panaszkodnak, hogy zömében öregek, betegek vannak a szövetkezetben. Utánpótlásról alig beszélhetünk. Az elaggott öregek rövidesen kidőlnek a sorból. Nagy aggodalommal tekintünk a mezőgazdaság jövője felé."[83]

A hatalom és a parasztság között a nyugdíj és családi pótlék körül kiélező-dő feszültségek jelezték, hogy a szövetkezeti problémáknak van olyan köre, amelyeket már nem lehet helyi megoldásokkal, átmeneti engedményekkel kezelni. Országos szintű döntésekre volt szükség. Ugyancsak legfelső szintű döntést sürgetett a hatalom és a téesztagság közötti –már sokszor érintett – érdekeltségi konfliktus. A téeszek gazdálkodásában bevezetett helyi megoldások javítottak ugyan a tagság jövedelmi helyzetén, de nem tudták teljesen ellensúlyozni a maradékelvű jövedelemelosztást, ami továbbra is biztosította az állami érdekek elsőbbségét. Ahogy ekkoriban fogalmazták: „a keveset akárhogyan is osztották fel, csak kevés maradt".

Fehér Lajos és hívei igyekeztek tudatosítani a politikai vezetésben, hogy ezek a problémák újfajta kezelést igényelnek. Az új gazdasági mechanizmus előkészítési fázisában az agrárlobbi egy komplex reformcsomagot valósított meg. Ez magában foglalta a téeszek irányításának, közgazdasági és jogi szabályozórendszerének átalakítását. A gépállomások felszámolása, a hitelelengedés és az árrendszer korrekciója mind azt jelezte, hogy az agrárlobbi szisztematikusan folytatta a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének a lebontását. [84]

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek életéből az 1967. évi téesztörvény távolította el a kolhoz-modell utolsó elemeit, s egyúttal legalizálta mindazokat a „jó gyakorlatokat", amelyek az 1960-as évek során helyi szinten kiformálódtak. Ezek az alulról jövő kezdeményezések leginkább a munkaszervezet, munkadíjazás és a háztáji gazdálkodás területén jelentkeztek, hiszen ezek voltak a sztálini modell azon kritikus területei, amelyeket a magyar parasztság nem fogadott el. Mind közül a legfontosabb a maradék-elv megszüntetése volt. Az 1967. évi III. törvény úgy rendelkezett, hogy a tagoknak az év közben kifizetett munkadíjat a szövetkezet a termelés költségeként számolja el, és kifizetése megelőzi az állam követeléseit és az anyagi ráfordítások pótlását.[85] Ezután a szövetkezet tagjait – hasonlóan az ipari munkásokhoz – előre megállapított, összegszerűen garantált és a munkavégzés arányá-

[83] MNL OL M-KS-288. f. 28/1964/2. ő. e. A KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a tsz-ek munkaerőhelyzetéről. 1964. január 8.

[84] Erről bővebben lásd *Varga Zsuzsanna:* Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete. Betekintő 2018/2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_2_varga_zs.pdf

[85] Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Bp. 1968. 68–69.

ban rendszeresen és folyamatosan fizetett munkadíj illette meg. A garantált munkadíjalap létrehozásának nemcsak gazdasági szerepe volt, hanem társadalompolitikai is: hatalmas lépés történt afelé, hogy a téesztagság többé ne számítson másodosztályú állampolgárnak.[86] A lobbi e téren számos további kezdeményezést is tett a termelőszövetkezeti tagság hátrányos szociális ellátásának felszámolására.

Fontos hozzátenni azt is, hogy a szovjet kolhoztól való eltávolodást a magyar vezetés nyíltan sose vállalta fel. Kádárék nem akartak ideológiai téren összeütközésbe kerülni az SZKP vezetésével. E pragmatikus problémakezelés hatására elindult tehát egy sajátos magyar szövetkezeti forma kialakulása, ugyanakkor a kádári agrárpolitika előbb említett kettőssége a későbbiekben is fennmaradt, s ez időről időre visszalépéseket, ismétlődő konfliktusokat okozott a hatalom és az agrárnépesség viszonyában.

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: „Földindulás után". A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. Történelmi Szemle 51. (2009) 2. sz. 231–258

[86] *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 121–140.

A HATALOM ÉS A FALUSI MUNKÁSSÁG A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Amikor az 1990-es évek második felében Nógrád és Pest megyében interjúzva arról kérdeztem az egykori egyéni gazdálkodókat, hogyan alakult az életük a kollektivizálás után, sokszor hallottam az alábbi mondatot: „Parasztok voltunk, de gyárba jártunk." E tömör mondat mögött tömeges paraszti alkalmazkodási stratégia húzódott meg, ami jelentős mértékben átalakította a magyarországi munkásság összetételét.[1] A kollektivizálás ismétlődő hullámaival összefüggésben, 1949 és 1961 között megközelítőleg 600 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot, s helyezkedett el az ipar, építőipar, a közlekedés és a szolgáltató szektor területén.[2] Ez a váltás az esetek többségében nem járt együtt az addigi, falusi lakóhely végleges elhagyásával, tehát a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az ingázó életformával kapcsolódott össze.

Ahogy a korábbi fejezetkben már volt róla szó, e jelenséget kezdetben *kétlakiság*nak nevezték, ami a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. A Rákosi-korszakban ez a kifejezés erős negatív jelentéstartalmat kapott. A hivatalos ideológia szerint ugyanis a kétlaki munkások nem számítottak a szocialista munkásosztály teljes értékű tagjainak, hiszen ragaszkodtak a földmagántulajdonhoz és családjuk révén egyéni gazdálkodást folytattak. Rákosi Mátyás szerint velük az volt a legfőbb probléma: „[Hogy] az ilyen munkás elmarad a proletariátus általános fejlődésétől. Nem jár iskolába, nem hallgatja meg a gyűléseket, nem megy a szemináriumra. Csak arra gondol, hogy minél hamarabb hazamenjen és túrhassa a földjét. Természetesen így maga sem fejlődik és visszahúzza az egész munkásosztály fejlődését."[3]

A kétlakiság a későbbiekben is folyamatos problémák forrása maradt a hatalmat gyakorló állampárt számára. Itt most nem elsősorban azokra a devianciákra gondolok, amelyeket szokás volt az ingázó munkásokkal összekapcsolni (alkoholizmus, családi problémák, prostitúció stb.), hanem arra, hogy a falusi munkásoknak lakóhelyükön – családtagjaikat megillető háztáji vagy

1 Az ipari munkásság történetére az utóbbi években fokozott kutatói figyelem irányult. A Valuch Tibor vezetésével, 2016 és 2019 között működött kutatócsoport célja a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének a vizsgálata volt a dualizmus időszakától a rendszerváltásig. Több tematikus folyóiratszám és tanulmánykötet tartalmazza munkájuk eredményeit. A faluról ingázó, kétlaki munkásokkal kapcsolatos eredményeik a kötet több pontján megjelennek.

2 Oros I. (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. 244.; *Valuch T.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 194–201.

3 *Rákosi Mátyás:* A békéért és a szocializmus építéséért. Bp. 1951. 169.

kisegítő gazdaság révén – lehetőségük volt bekapcsolódni a második gazdaságba, ami jelentős kiegészítő jövedelemhez juttatta őket. Éppen ez a tényező játszott döntő szerepet abban, hogy a kétlakiság nem tűnt el, hanem olyan tartós életformává vált, amely az 1970-es évek elején már a magyar munkásság felét jellemezte.[4]

A munkásosztállyal kapcsolatos ideológiai-hatalmi elvárások és a társadalmi valóság között feszülő ellentmondás változó intenzitással, de végig jelen volt a szocialista időszakban. A jelen tanulmány két olyan Kádár-korszakbeli konfliktusos szituációt tesz vizsgálat tárgyává, amelyekben jól megragadható a kommunista párt falusi munkássággal kapcsolatos politikájának változása. Az első a kollektivizálás befejezésével, a második pedig az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmussal függ össze.

„Ipar vagy mezőgazdaság? Válasszon a kétlaki!"

A kétlakiság abban az értelemben, hogy a városi munkás nem válik állandó jellegű városlakóvá, nem 1945 utáni jelenség, s nem is a nagy szocialista társadalom-átalakító programok következményeként alakult ki – világszerte megfigyelhető volt az iparosodással összefüggésben. Magyarországon a 19. század végétől kezdve kirajzolódtak azok a gazdasági ágak, szakmák, ahová a törpe- és kisbirtokos rétegek bejuthattak.[5] Az ipar bizonyos ágazataiban, a bányászat és a vasút területén a két világháború közötti időszakban tartósan fennmaradt a kétlakiak magas aránya. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy az örökösödési rendszer miatt bekövetkező birtokaprózódás generációról generációra növelte azon kis- és törpebirtokosok számát, akik erre a kétlaki életformára kényszerültek. Másrészt pedig a falusi munkaerő-kínálattal nem tudott lépést tartani az iparosítás két világháború közötti üteme, ami ugyancsak e kétlaki életforma fennmaradása irányába hatott.[6]

A két világháború közötti tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1945-ös földreform során a kétlakiakat is megtaláljuk a földigénylők között.[7] Ez jelzi, hogy a mezőgazdaságon kívüli munkavállalással még nem szakadtak el teljesen a földműveléstől, sőt, perspektivikusan is számoltak azzal. Ez a törekvésük az 1940-es évek végétől sok konfliktust okozott, hiszen a kommunista párt a szovjet példát követve irányt vett az egyéni gazdaságok felszámolására, hogy a helyükön kollektívan termelő gazdaságokat hozzon létre.

4 *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979. 83.; *Valuch T.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 224–227.

5 *Gyáni G.–Kövér Gy.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 73–79.

6 Uo. 294–306.

7 *Donáth F.:* Reform és forradalom i. m. 67–79.; *Orbán S.:* Két agrárforradalom i. m. 40–45.

Falun az első számú osztályellenségnek a kuláknak bélyegzett módos parasztság számított, hamar kiderült azonban, hogy a kétlakiak is makacsul ellenálltak a belépési nyilatkozat aláírásának. Emiatt nagy nyomás nehezedett rájuk. Nemcsak politikai agitációra kell itt gondolnunk, hanem adminisztratív kényszerre is, amellyel azt akarták elérni az agitátorok, hogy a kétlakiak ajánlják fel földjüket. Emellett 1949-tól hatott rájuk a gazdasági kényszer is, amely a kétlakiakat kettős adóteherrel sújtotta.[8]

A probléma tömegességét mutatja, hogy az 1949-es népszámlálás szerint a 2 213 000 nem mezőgazdasági keresőből 270 000-nek volt földtulajdona vagy földbérlete.[9] Ez a szám többszöröse volt a kulákként nyilvántartott gazdaságokénak. A kétlakiak aránya az 1950-es évek első felében az alábbi megyékben volt a legmagasabb: Pest, Komárom, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén. A sorrend a későbbiekben módosult.[10]

A Rákosi-korszak sajátossága, hogy ekkor már nemcsak a szegényparaszti rétegekből bővült a kétlakiak köre, hanem azon birtokos paraszti rétegekből is, amelyek a Magyar Dolgozók Pártja agresszív, a kolhozrendszer kiépítését szolgáló agrárpolitikája miatt menekültek az ipar különböző területeire. Így fordulhatott elő például, hogy a falujában kuláklistán szereplő gazdából bányász lett, vagy éppen az építőiparban helyezkedett el. Ennél jóval gyakoribb volt az, hogy nem maga a családfő hagyta el a mezőgazdaságot, hanem a gyerekeit (elsősorban a fiát/fiait) küldte az iparba amiatt, hogy rendszeres havi keresményükkel segítsék családjukat az egyre súlyosabb adó- és begyűjtési terhek fizetésében. Egy interjúalanyom így emlékezett erre: „Amikor 51-ben behajtották apámékat a téeszbe, én felmentem Pestre, és az egyik falubeli rokonunk segítségével a mélyépítő vállalatnál helyezkedtem el. Én havonta egyszer jártam haza, s amikor hazaértem mindig az volt az első kérdés: »Hoztál pénzt Lacikám? Mert a végrehajtó már megint elvitte.«"[11]

A kétlakiak földhöz való erős ragaszkodását mutatja, hogy amikor 1953-ban a Nagy Imre-kormány intézkedései révén enyhült a kommunista párt politikája az egyéni gazdálkodás irányában, azonnal keresték a lehetőséget arra, hogy kishaszonbérlethez jussanak, vagy földet vásároljanak.[12] Még inkább így volt ez 1956 után, amikor a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlésével nagymértékben javultak az egyéni gazdálkodók működési feltételei.

[8] Az 1949. évi 60 000 PM sz. rendelet értelmében a kettős foglalkozású rétegeket 1954. január 1-ig kettős adóztatással terhelték. TRHGy II/1: 677–707.

[9] 1949. évi népszámlálás. 6. Foglalkozásstatisztikai eredmények (1950) 37.

[10] *Böhm Antal–Pál László:* Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Bp. 1985. 64–65.; *Valuch Tibor:* A munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 32–57.

[11] A szerző interjúja Sz. L-lel, 2004. július 25. (A szerző tulajdonában)

[12] MNL OL M-KS-276. f. 93. cs. 508. ő. e. A termelőszövetkezetek helyzetének értékelése. (1954. július 14.)

Az 1957-ben lebonyolított földvásárlási ügyletekből a nem mezőgazdasági lakosság részesedése országos átlagban 16–18% volt. Ennél jóval magasabb volt az arány a tipikusan kétlaki megyékben. A vásárolt területek átlaga 1–1,4 kh volt.[13]

A felélénkült földvásárlási kedv 1958 második felében kezdett csitulni azzal párhuzamosan, hogy az írott sajtó és a rádió híradásaiban egyre több szó esett a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről és fölényéről a kisüzemi gazdálkodással szemben.[14] Az MSZMP vezető testületei ekkor már nagy erőkkel készülődtek az újabb kollektivizálási kampányra. Igyekeztek sorra venni minden olyan tényezőt, amely a korábbi átszervezéseknél problémaként jelentkezett. Ezek között szerepelt a kétlakiság is. Nevezetesen az, hogy a megyei, járási szervek tapasztalatai azt mutatták, hogy a kétlakiak – különösen, ha kisebb földterülettel rendelkezőkről volt szó – igen erősen ellenálltak a belépésnek. A magyar eset megcáfolni látszott tehát azt a lenini tételt, miszerint a parasztságon belül a kétlakiakat a legkönnyebb a munkásosztály mellé felsorakoztatni.

Az igazi gondot a kétlakiság tömegessé válása jelentette, azaz az erőltetett ütemű iparfejlesztés nagy munkaerő-szükséglete révén a mezőgazdaságból nagy számban áramlottak be az iparba olyanok, akik a családjuk révén fenntartották a mezőgazdasági kistermelést is. A KSH 1957-es reprezentatív felvétele alapján 650 000-re becsülték azoknak az egyéni gazdálkodó családoknak a számát, ahol egy vagy több családtag a mezőgazdaságon kívül rendszeresen bérmunkát vállalt.[15] Ez az összes egyéni gazdálkodó család 35%-át jelentette. Fontos utalni arra is, hogy ez az arány a különböző birtokkategóriákban a következőképpen alakult: az 1 kh-on aluli gazdaságok között 64%, 1–3 kh közti gazdaságoknál 34%, míg a 3–5 kh közti gazdaságoknál 17%.[16]

A kétlakiság elemzésénél az MSZMP vezető szervei nagymértékben támaszkodtak az 1958-as ún. munkásosztály-vizsgálat friss megállapításaira.[17] Érdemes felidézni, milyen hivatalos kép alakult ki ekkor a kétlakiakról. A korábbiakban említett negatív megítélés itt is erőteljesen érvényesült: a magyar munkásosztály 1945 után bekövetkező „jelentős felhígulását" egyértelműen összefüggésbe hozták a paraszti származásúak tömeges beáramlásával: „A felszabadulást követő években lényegében új összetételű, zömében régebbi

[13] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1957/ 8. ő. e. Feljegyzés az állami tartalékföldek hasznosításáról.

[14] *Varga Zs.*: Politika, paraszti érdekérvényesítés i. m. 58–59.

[15] A különböző párt- és állami szerveknél egyidejűleg többféle definíció, s ennek megfelelően többféle számadat volt használatban a kétlakiakra vonatkozóan. Az 1958–59-es dokumentumok alapján létszámuk 600 000 és 665 000 között valószínűsíthető.

[16] A parasztság jövedelme és fogyasztása. A mezőgazdasági termelés értéke 1958. Statisztikai Időszaki Közlemények 27. kötet (1959) 7, .23–24, 39.

[17] *Bartha Eszter*: A munkások és a hatalom 1956 után. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 157–179.

osztálytradícióval, munkatapasztalatokkal nem rendelkező munkásosztály alakult ki. Becslések szerint a mostani munkásoknak mintegy 40%-a származik munkáscsaládból, de ennél kisebb része dolgozott a felszabadulás előtt is munkásként. Kb. egyharmada csak néhány éve dolgozik az iparban. Mindez kihatott a munkásosztály öntudatára, szakmai képzettségére, a munkához és a szocialista tulajdonhoz való viszonyára. Megnőtt soraiban az átmeneti elemek száma, a segédmunkások, nők, átképzősök aránya. A legtöbb újmunkás a nehézipar különböző ágazataiba került."[18]

Az üzemek legelmaradottabb rétegének – politikai és kulturális téren egyaránt – a kétlakiakat tartották: „sajátos helyzetüknél fogva a kistulajdonosi mentalitást képviselik az üzemben, gondolkodásuk, életmódjuk sokban elüt a városi és a telepeken élő munkásokétól. Többségük sem az üzem, sem a falu politikai és társadalmi életében nem vesz részt, részben mert sokat utazik, és mert földje is leköti. Politikai kérdésekben tájékozatlanok, az ellenséges propaganda könnyen hat rájuk."[19] Az utóbbi mondatok egyértelműen jelezték, mi is volt a baj velük: földtulajdonnal rendelkeztek, ebből adódóan kistulajdonos mentalitásuk volt, s emiatt a hivatalos ideológia szerint politikailag megbízhatatlannak számítottak. Ha felidézzük, hogy az összes egyéni gazdaság akkori területének egytized része, körülbelül 1 millió kh tartozott hozzájuk, akkor egyértelműen kiderül, hogy nem annyira a birtokolt földterület nagysága jelentette a gondot, hanem e réteg létszáma.

A kollektivizálás előestéjén a jelentés így összegezte a kétlakiakkal kapcsolatos probléma lényegét: „azok a munkások és törpeparasztok, akik egyébként osztályhelyzetüknél fogva, a népi demokráciának, a szocialista építésnek a legszilárdabb bázisát kellene, hogy képezzék, a valóságban sok esetben nem támogatói, hanem ellenzői a falu szocialista építésének".[20]

Az 1958–1959 telén indított kampány megerősítette az előzetes tapasztalatokat, azaz újra kiderült, hogy a válaszút elé állított kétlaki csak ritkán vált meg a földjétől, tehát sem ingyen, sem térítés ellenében nem adta át az államnak a földjét.[21] A pártvezetés interpretációja szerint a kétlakiak hiába töltöttek el éveket a munkásosztály körében, ez a közeg nem sokat hatott rá-

[18] MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

[19] MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

[20] MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

[21] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 3. ő. e. A Központi Bizottság 1958. decemberi határozatának végrehajtása a megyékben.

juk, továbbra is kitartottak a földmagántulajdonuk mellett, oly módon, hogy a munkásként dolgozó családfő megtartotta munkahelyét, s valamelyik családtag, például a feleség lépett be a földdel a termelőszövetkezetbe.

Ráadásul az újabb átszervezés során a hatalomnak azzal is szembesülnie kellett, hogy a nagyobb birtokú paraszti családok sok helyütt követni kezdték a kétlakiak példáját, azaz a család legértékesebb munkaereje nem a téeszbe lépett be, hanem olyan termelési ágban helyezkedett el, ahol biztos havi bérre számíthatott, s emellett megillették az egyéb (például: társadalombiztosítási) juttatások is.

Ez az egyre inkább terjedő alkalmazkodási stratégia arra késztette az MSZMP vezetőit, hogy válaszlépéseket dolgozzanak ki. Ehhez legelőször is az adott helyzet ismeretére volt szükségük, ezért országos hatáskörű vizsgálatot rendeltek el a kétlakiság témakörében.[22] Ez már önmagában is fontos lépés volt, hiszen jelezte, hogy a pártvezetés nem elégedett meg a hivatalos ideológia által nyújtott útmutatással. Nagy jelentősége lett annak is, hogy a koordinálást a KB mellett működő osztályok közül a Fehér Lajos irányítása alatt álló Mezőgazdasági Osztályra bízták, s a nagy befolyással bíró PTO csak besegített a vizsgálat lebonyolításába. Ebből következően az előzetes vizsgálati koncepciót is a Mezőgazdasági Osztály készítette el, s neki volt döntő szerepe abban, hogy a munkába tudományos kutatóműhelyeket (MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, MTA Közgazdaságtudományi Intézet) is bevontak. Az osztály segítséget kért még a KSH Közgazdasági Főosztályától, valamint a Pénzügyminisztériumtól is. A PTO feladata volt, hogy az ún. ipari (Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Komárom, Veszprém) és mezőgazdasági megyékben (Szabolcs-Szatmár, Csongrád) is készüljenek összefoglalók a kétlakiságról, s ezen osztály dolga volt, hogy a szakszervezeteket is bevonja a vizsgálatba.[23]

A KB Mezőgazdasági Osztály által koordinált vizsgálat megállapításai nem az ideálisnak tekintett munkásosztályképből indultak ki, hanem a valós szociális viszonyok, életkörülmények és társadalmi tagolódás bemutatására irányultak. Ezzel összefüggésben a kétlakiakkal szemben korábban folytatott politikát is kritikával kezelték. E téren legbátrabbnak a Pénzügyminisztérium által készített anyag bizonyult. „A múlt tapasztalatai alapján a kettős-

[22] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére" tárgyú vizsgálat eredményeiről.

[23] Építő-, Fa- és Építőanyag-ipari Dolgozók Szakszervezete, Bányász Szakszervezeti Központ, Mező- és Erdőgazdasági Dolgozók Szakszervezete, Közlekedés- és Szállítási Dolgozók Szakszervezete, Vasutas Szakszervezet.

foglalkoztatásúak megkülönböztetett adóztatásának bevezetése nem hozná meg a megoldást."[24]

Az Erdei Ferenc és munkacsoportja a kétlakiságot nem politikai, hanem gazdasági szempontból közelítette meg. Ezt lehetővé tette, hogy az általa vezetett Mezőgazdasági Üzemtani Intézet kétszáz parasztgazdaságra kiterjedő vizsgálatot folytatott.[25] A kétlaki gazdaságok üzemi viszonyai alapján azzal magyarázták a szövetkezettel szembeni ellenállásukat, hogy „a kettős jövedelem a legtöbb esetben olyan életszínvonalat biztosít, ami falusi és városi viszonylatban is az átlagosnál magasabb, lényegében tehát a jobban élők csoportjába emeli a kétlakiakat".[26]

Azzal, hogy Erdeiék kimondták, miszerint a kétlakiság nem politikai, hanem jövedelmi kérdés, nagy támogatást adtak a reálpolitikát képviselő Fehér Lajos-féle csoportnak. A vizsgálati anyagok alapján a Mezőgazdasági Osztály két irányban tett javaslatokat. Úgy vélték, hogy földfelajánlást a hivatásszerűen nem földműveléssel foglalkozó személytől az év bármely időszakaszában el lehet fogadni, sőt, ezt azzal is lehet ösztönözni, hogy elengedik annak felgyülemlett adótartozását.[27] Erőteljesen támogatták az ún. pártoló tagság bevezetését, amely lehetővé tette, hogy állami, szövetkezeti vagy társadalmi szervnél munkaviszonyban álló személyt is fel lehessen venni téesztagnak, úgy, hogy neki közös munkát nem kell végeznie. Ugyanakkor a föld, az állatállomány és a gazdasági felszerelés bevitelére vonatkozó kötelezettség ugyanúgy vonatkozna rá is, mint a többi belépőre.[28]

Az osztály javaslatainak másik vonulata már egy hosszabb távú problémakezelés részét képezte. A kétlakiakat csak úgy lehet megnyerni, hogy a téeszből származó jövedelem eléri azt a szintet, amit addig a kis gazdaságukból nyertek. Ennek érdekében biztosítani kell a számukra a korábbinál nagyobb, max. 1 kh területű háztáji gazdaságot, továbbá a munkaegységrendszert kiegészítő természetbeni díjazás bevezetésével azt a lehetőséget, hogy évközben kapja meg azt a takarmánymennyiséget, ami az állattartásához szükséges.[29]

[24] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére" tárgyú vizsgálat eredményeiről.

[25] *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 63–64.

[26] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1959/ 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére" tárgyú vizsgálat eredményeiről.

[27] Lásd a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. sz. törvényerejű rendeletet és a végrehajtásáról rendelkező 16/1959. FM sz. rendeletet. TRHGy 1959. 145–148., 425–430.

[28] Lásd a termelőszövetkezeti pártoló tagságról szóló 1959. évi 22. sz. törvényerejű rendeletet. TRHGy 1959. 141.

[29] A háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a takarmányt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a termékrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, szálastakarmány) termelésében.

Az utóbb említett javaslatok több ponton is eltértek a szovjet kolhozformától, ami rögtön csatasorba állította a keményvonalas minisztériumi vezetőket, élükön Dögei Imrével.[30] Nekik azonban 1959 őszére kevés adu maradt a kezükben, ugyanis az a politika, amit a kollektivizálás befejezésre javasoltak, formai sikert hozott ugyan, de közben rendkívül súlyos munkaerő- és termelési problémákat okozott.

Fehér Lajos és csapata végül meg tudta győzni a legfelső politikai vezetést, hogy átmeneti engedményként engedélyezze a téeszekben a szovjet kolhozformától eltérő megoldásokat.[31] Így sikerült bővíteni a háztáji gazdálkodás körét, s bevezetni olyan munkadíjazási formákat, amelyekkel a munkaegységrendszernél sokkal jobban tudták motiválni a téeszekbe bekényszerülő új tagságot. (Például: családi művelés, természetbeni premizálás stb.) A magyar kollektivizálás fontos sajátosságaként szokták kiemelni, hogy az a mezőgazdasági kistermelés integrálásával valósult meg.[32]

Kettős foglalkozás – hármas jövedelem

A kollektivizálás 1961-es befejezésével az addigi 1 600 000 egyéni gazdaság helyén 4200 téesz jött létre, s mindössze 160 000 egyéni gazdaság működött tovább.[33] Ez a nagy átrendeződés azt is jelentette, hogy nagyrészt megszűnt az a sokat bírált kétlakiság, amelynek keretében az iparban, építőiparban, közlekedésben stb. dolgozó falusiak egyéni gazdálkodást is folytattak. Ugyanakkor az ipari és mezőgazdasági kettős foglalkozás a család szintjén fennmaradt, sőt, széles körben tovább terjedt. A hatalom várakozásaitól eltérően az vált jellemzővé, hogy egy családból csak egy tag lépett be a téeszbe,[34] egy másik családtag pedig kilépett a mezőgazdaságból. Jól mutatja ezt, hogy az 1959–1961 közötti időszakban a mezőgazdasági keresők száma 350 ezer fővel csökkent.[35]

Milyen tényezőkkel magyarázható a falusi családok tömeges több lábra állása? Legelőször is azzal, hogy a téeszekből származó jövedelem olyan kevés és rendszertelen volt, hogy arra nem lehetett alapozni a család megélhe-

[30] Ez a vita 1957–1958 folyamán több felvonásban zajlott. Erről bővebben lásd: *Sipos L.:* Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? i. m. 443–458.

[31] *Varga Zs.:* Az agrárlobbi i. m. 83– 96.

[32] *Lampland, M.:* The Object of Labour i. m. 335–357; *Swain, N.:* Collective farms which work? i. m. 25–50.

[33] Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 147.

[34] Egy téeszcsaládra 1,2 téesztag jutott országos átlagban, holott korábban ez az arány jóval nagyobb volt. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964. 270.

[35] MNL OL M-KS-288. f. 17. cs. 5. ő. e. A KSH feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról.

tését. A téeszek jövedelemelosztásának maradékelvű rendszere hatékonyan biztosította az állami jövedelem-elvonást, de teljesen bizonytalanná tette, hogy a tagok között év végén mennyit lehetett kiosztani. Tehát a téesztag nem tudta megtervezni, hogy éves munkája után milyen jövedelemre számíthat, ráadásul évközben csak időnként számíthatott valami csekély előlegre. A téeszjövedelmek 1960–1961-ben jelentős mértékben visszaestek 1959-hez képest is, ráadásul a csökkenés nagyrészt a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg.[36] Ilyen jövedelmi kilátások mellett a családi munkaerőből nem volt értelme egynél többet a téeszbe engedni.

Ezzel szemben az ipar, a közlekedés, a szolgáltató szektor bármely ágazatában való munkavállalás nemcsak rendszeres havi jövedelmet, hanem az egész családra kiterjedő kedvezményeket (SZTK, utazási kedvezmény stb.) biztosított.[37] Itt érdemes röviden utalni arra a különbségre, ami a munkavállalók különböző csoportjai között ebben az időszakban fennállt.[38] Így nézett ki ez a különbség: a társadalmi alapokból származó juttatás (táppénz, segélyek, családi pótlék, nyugdíj) 1964-ben egy munkásra 649 forint, egy alkalmazottra 844 forint, egy termelőszövetkezeti tagra pedig 331 forint volt. Ráadásul a társadalombiztosítási szolgáltatások többségének a feltételei is hátrányosabban alakultak a téesztagok esetében.[39]

Adottak voltak tehát az előnyök és a hátrányok, ezeket mérlegelve alakították ki a családok az alkalmazkodási stratégiájukat. Az eddigi kutatási eredmények alapján a főbb típusok már felvázolhatók, annak megállapítása viszont, hogy az egyes alkalmazkodási, túlélési stratégiák milyen arányban jellemezték a falusi társadalom különböző csoportjait, még további munkát igényel.

Ahogy már említettem, a több lábra állás tömeges reakció és racionális lépés volt, azt azonban, hogy egy-egy családból ki lett téesztag, s ki vállalt mezőgazdaságon kívül munkát, azt sokféle tényező befolyásolta. Elsősorban a korábbi gazdálkodás típusa, s ezzel összefüggésben a családi vagyon nagysága. Ezen kívül a család kor és nem szerinti összetétele, továbbá az is, hogy a környéken milyen munkavállalási lehetőségek adódtak. Ugyancsak szerepet játszott, hogy rokoni, ismerősi körben voltak-e már városi munkavállalók.

36 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején i. m. 202.

37 *Belényi Gy.:* Az állam szorításában i. m. 255–266.

38 A betegellátás 1949 áprilisától, a családi pótlék 1953 márciusától, az anyasági segélyezés 1953. októbertől, a baleseti kártalanítás 1957. júniustól, a kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosítás 1958. január 1-től, az öregségi-munkaképtelenségi járadék intézménye pedig 1960 februárjától állt a tagság rendelkezésére. *Tomka Béla:* Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Bp. 2003.

39 MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1964/ 2. ő. e. Előterjesztés a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának rendezésére. 1964. november 18.

Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy ha idősebb volt a családfő, akkor ő lépett be a téeszbe, s a keresőképes fia(i) vállaltak mezőgazdaságon kívüli munkát, ha viszont a gyerekek még kicsik voltak, akkor többnyire a családfő vált munkássá vagy alkalmazottá, s ilyenkor általában a feleség vagy egy idősebb családtag lépett be a téeszbe.

Az új munkahely gyakran állami gazdaság vagy erdőgazdaság volt, hiszen ez a fajta munka nem állt túlságosan távol az addigi életformájuktól. Mind a két említett gazdasági terület dolgozói munkásnak számítottak, ezért megillette őket a mezőgazdaságinál jóval kedvezőbb nyugdíj- és társadalombiztosítási ellátás. De lehetett az új munkahely ipari üzem vagy építkezés is, amely egyúttal a napi vagy heti ingázás terheinek vállalását is maga után vonta.[40]

Ha a korábbi birtoknagyságot vesszük figyelembe, akkor azt mondhatjuk, hogy a kisebb földterülettel rendelkező családokból hamarabb megindult a mezőgazdaságból való kilépés, mint a módosabb gazdák esetén. Ebben az is szerepet játszott, hogy az ő családjaikban már adottak voltak a minták és a tapasztalatok. A több földdel rendelkezők döntését nagymértékben befolyásolta, hogy ők vitték be a legnagyobb értékű állatállományt, felszerelést és a legtöbb földet a téeszbe, így érthető módon a korábbi vagyonuk sorsának alakulását a téeszben is figyelemmel akarták kísérni. Annál is inkább, mert a megelőző évek tapasztalatai alapján erősen bíztak abban, hogy előbb-utóbb ezt a kollektivizálást is követi egy feloszlási hullám. Legrosszabb esetben pedig úgy kalkuláltak, hogy kivárják a hároméves kilépési tilalom végét, s majd akkor lépnek ki. 1962–1963-ra azonban kiderült, hogy hiábavaló volt az évekig tartó kivárás, nem lesz esély az egyéni gazdálkodáshoz való visszatéréshez. A három év leteltével ugyan beadhatták a kilépési kérelmüket, de a téeszek – élvezve a felsőbb szervek hallgatólagos támogatását – különböző ürügyekre hivatkozva, törvényellenesen ugyan, megtagadták a föld kiadását.[41]

A falusi családoknak tehát újból át kellett gondolniuk jövőbeni megélhetésüket. A gazdatársadalom döntő többsége számára tehát nem 1961-ben fejeződött be a kollektivizálás, hanem két-három évvel később. Érdekes módon azonban a kutatás eddig csak kevés figyelmet fordított erre a fontos társadalompszichológiai fordulópontra.

[40] *Ispán Ágota:* „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt". A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Bp. 2012. 175–179.

[41] „Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának és nagyon súlyos következményekhez vezetne." MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 263. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről. 5. napirend: Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról.

A korabeli társadalmi rétegződésvizsgálat eredményei szerint a parasztszármazásúak 41%-a maradt paraszt, és fele (50,5%) vált munkássá.[42] A választút elé került paraszti rétegek döntését jól tükrözik a korabeli statisztikák. Kevéssé ismert, hogy 1962–1964 között újra megugrott a mezőgazdaságból való kilépők száma, ekkor mintegy 180 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot.[43] Ekkor a „maga-ura" paraszti rétegből is egyre többen gondolták úgy, hogy kilépnek a téeszből, mert koruknál fogva még megszerezhetik az ipari nyugdíjjogosultsághoz szükséges tízéves munkaviszonyt.[44]

Ahogyan már említettem, a birtokos paraszti réteg számára igen keserves volt megválni a földtől, a jószágoktól, feladni a gazdai önállóságot, s beilleszkedni egy teljesen idegen munkaszervezeti struktúrába. Ez igaz volt már a téeszre is, de még inkább a városi munkahelyre, ahol ráadásul még a városi viselkedési forma elsajátításának nehézségeivel is meg kellett küzdeniük. Ez a fiataloknak könnyebben ment, annál nehezebben azoknak, akik még a tradicionális paraszti társadalomban nőttek fel, s arra készültek, arra nevelődtek, hogy felnőtt korukban önálló gazdaként a birtokos paraszt életformáját éljék. Számukra munkássá vagy alkalmazottá válni igen nagy kihívást és megpróbáltatást jelentett. Nem meglepő tehát, hogy az 50-es, 60-as években mezőgazdaságból kilépők többsége, kétharmada, csak betanított, illetve segédmunkássá tudott válni, míg egyharmada vált szakmunkássá.[45] Még rosszabb az arány azok között, akik életpályájukat mezőgazdasági fizikai munkával kezdték. Közülük már csak minden ötödik tudott szakmunkássá emelkedni (19,2%).[46] Fontos utalni arra is, hogy a szakmunkássá válás is csak meghatározott területeken volt lehetséges.[47] Összegezve tehát elmondható, ha a szakmák szerint differenciáljuk a falusi származásúak jelenlétét az iparban, akkor igaz az az állítás, hogy minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több volt az adott szakmában a falun született munkás. Ez a tendencia összefüggésben volt azzal is, hogy a falusi származásúak között magas volt azok aránya, akik nem végezték el a nyolc osztályt.

[42] *Valuch T.:* Magyarország társadalomtörténete i. m. 108–110.

[43] Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1966. 248.

[44] MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. /1965/ 5. ő. e. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet egyes kérdéseiről. 1965. január.

[45] *Kemény István:* A magyar munkásosztály rétegződése. In: Uő: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok. Bp. 1990. 12.

[46] Uo.

[47] Az ilyen szakmák közös sajátossága, hogy nagy erőkifejtést, állóképességet igényeltek és/vagy rossz körülmények közt (nagy hőségben, hidegben) zajló fizikai munka volt, illetve olyan szakmák jöhettek még szóba számukra, amelyek falun is megtanulhatók és gyakorolhatók voltak. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy már az 1950-es években igen magas volt a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban, az építő- és a faiparban. Ráadásul e szakmákban a képzettség elsajátításához relatíve rövid tanulási idő kellett.

A falusi családok több lábra állása következtében a falusi társadalom foglalkozásszerkezete radikálisan átalakult. 1970-ben már a falusi népesség közel 45%-a munkás, 37%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, közel 15%-a szellemi foglalkozású és csupán 4% körüli volt az önállóak – egyéni parasztok, kisiparosok vagy kiskereskedők – aránya.[48]

A mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az esetek túlnyomó többségében együtt járt a naponkénti vagy távolsági ingázással. 1960-ban az összes eljáró ingázó 91%-a, 1970-ben pedig 89%-a községi lakos volt. 1960-ban a községekben lakó ipari dolgozóknak 57%-a, az építőipari dolgozóknak 39%-a, a közlekedési dolgozóknak 62%-a ingázott. 1970-ben 62%, 63% és 66% volt a megfelelő arányszám.[49] Az ingázók nagy többsége a férfiak közül került ki, s a többségük továbbra is a legnagyobb testi erőfeszítést, ugyanakkor a legkevesebb szakképzettséget igénylő és legalacsonyabb béreket biztosító munkahelyeken helyezkedett el.[50]

Megfigyelhető az is, hogy az 1970-es évekre az ingázók korösszetétele eltolódott az idősebb korcsoportok felé, ami arra mutat, hogy növekedett azok száma, akik az ingázást stabil életformának tekintették. Az egyre inkább vegyes foglalkozásúvá váló népesség falun maradása stabilizálta a falvak helyzetét. A falusi családok közül 1967-ben minden ötödik vegyes foglalkozású volt. A kettős foglalkozás révén valójában háromféle jövedelemforrásból élt a falusi népesség ezen csoportja. Az egyik a mezőgazdaságon kívül – az iparban, szolgáltató szektorban stb. – vállalt munka, a másik a mezőgazdasági nagyüzem, a harmadik pedig a háztáji és kisegítő gazdaság volt. A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelemkiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960 és 1964 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki.[51] Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a téesztag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti.[52]

Így a családi bevételi források az átlagos két kereső révén valójában három forrásból tevődtek össze: egyrészt az eljáró kereső révén hazahozott bérből,

[48] Az összes ipari dolgozó kétötöde, az építőiparban dolgozóknak közel a fele (45%) községekben lakott. A közlekedési ágban dolgozóknak is közel a fele (45%) községben lakott. *Andorka R.:* A magyar községek i. m. 76–82.

[49] Az adatok a KSH alábbi kiadványaiból származnak: Az ipari munkavállalók ingavándor-forgalma (1960 első munkanapjára); Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye; A naponta ingázók adatai.

[50] Az ingázók életviszonyait sokrétűen mutatja be Vas megye példáján egy nemrég megvédett disszertáció: *Kisőrsi Zsófia:* Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1960–1990). PhD-értekezés. Bp. 2021.

[51] Oros I. (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság i. m. 273.

[52] *Andorka R.–Harcsa I.:* A községi népesség i. m. 1982. 204–212.

illetve fizetésből, másrészt pedig a faluban, a családtagokkal együtt megtermelt kétfajta (téesz és háztáji) jövedelemből. Ezek aránya nagyban függött attól, hogy távolsági vagy napi ingázó volt-e a családfő. A vidéki iparteleptés és a téeszek melléküzemági tevékenységének fejlődése révén egyre több lehetőség nyílt arra, hogy napi bejárással oldják meg az ipari munkavállalást.[53]

Mivel az esetek jelentős részében az ingázás távolsága és különösen az ideje hosszú volt, emiatt az utazás a munkaidő után fennmaradó szabadidő jelentős részét felemésztette. Így az eljáró férfiak csak korlátozottan (esténként vagy hétvégén) tudtak bekapcsolódni a ház körüli munkákba és a háztájizásba. Ebből következően a falusi munkások családjaiban az asszonyokra igen nagy teher hárult.[54] Az asszonyok téesztagként ledolgoztak a közös gazdaságban minimum évi százhúsz munkanapot, ami biztosította a háztáji gazdasághoz való jogosultságot. A téeszben végzett munka azért felelt meg a falusi asszonyoknak, mert a munkaidő nem volt olyan kötött, mint egy ipari munkahelyen. Így, ha kellett, hazaszaladhattak az állatokat megetetni, főzni, a gyermekeket rendben tartani. Rájuk hárult a ház körüli kert művelése, amely esetenként komoly lekötöttséget jelentett, hiszen mérete a régi kiosztású telkek esetében 400 négyszögöltől egy holdig is terjedhetett. Ráadásul a termesztett növények többsége igencsak munkaintenzív volt (például a konyhakerti növények mellett burgonya, bab, tök és kukorica). Emellett a háztájit is művelték, ami a ház körüli kerten kívüli feladatot jelentett. A háztájiban előállított terményekből az önellátáson felüli részt vagy a téeszen keresztül, vagy a felvásárló vállalatokon keresztül értékesíthették. Ennél is jobban megérte a háztáji állattartás. Azok a családok, amelyeknél a ház körül voltak istállók, elsősorban állattenyésztésre rendezkedtek be. A háztájiból és a részes művelésből biztosítani tudták a szükséges takarmányt. [55]Az így felnevelt állatok eladásával olyan nagyobb pénzösszeghez jutottak a családok, amelyeket nagyobb beruházásokra fordíthattak (például: házépítés, iskoláztatás, lakodalom-házasítás). Azok a családok, amelyek jó piachelyek (Budapest, illetve nagyobb vidéki városok) közelében éltek, elsősorban intenzív zöldségtermesztésre rendezkedtek be, s ebből jutottak ugyancsak komoly bevételi forráshoz.

Márkus István a Galga-völgyi kutatásai során 1971-ben részletesen leírta ezt a modellt: „A felnőtt férfilakosság túlnyomórésze kijár a faluból, vasutasok, beszkártosok, gyári munkások – Pesten dolgoznak. […] Viszont az asszonyok, hangsúlyozom, itthon maradtak, és benne maradtak a paraszt-

[53] *Germuska Pál:* Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. Bp. 2004. 155–160.

[54] *Falussy Béla:* Az ingázás és az életmód összefüggései. Szociológia 11. (1982) 4. sz. 535–560.

[55] *Juhász Pál:* A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről. In: Uő: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Bp. 2006. 56–62.; *Kovách Imre:* Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.) Bp. 1988.

munkában, amiben a zöldség meg a burgonya a domináns piaci ágazat. […] A termelőszövetkezet tagságának a zöme ugyancsak nő, ugyanezek az asszonyok, akik a háztáji zöldségföldön is zöldségkultúrával foglalkoznak. A téeszben is elvállalnak családi művelésre pár hold földet, és ott százalékos részesedéssel ugyancsak krumplit, borsót, uborkát termelnek. A terményben megkapott részt egybecsapják a maszek módon előállított saját termékkel, és ezt is, azt is Budapesten értékesítik."[56]

A fenti példa csak a jó piachelyek környékére volt jellemző, az azonban általánosságban is megállapítható, hogy a kettős foglalkozású családok anyagi helyzetének javulása rengeteg plusz munka vállalásával járt.[57] Ez azonban egyáltalán nem volt idegen számukra, ezek a több lábra álló családok tovább vitték a paraszti életforma munkacentrikusságát. A ház körüli kert és a háztáji révén megvalósított önellátás is a tradicionális paraszti értékrendből következett, hiszen faluhelyen szégyennek számított olyasmit venni a boltban, amit a családi gazdaság odahaza is elő tudott állítani. A falusi lakhely azt is jelentette, hogy továbbra is a helyi közösség értékrendje volt a meghatározó. Habár a föld mint elsődleges értékmérő kiesett, a felhalmozás-centrikusság továbbra is fennmaradt, és most már elsősorban a lakóházépítés formájában öltött testet. Azok a rétegek, amelyek a kollektivizálással vesztettek korábbi pozíciójukból, úgy érezték, hogy egy tekintélyes családi ház építésével visszaállíthatják korábbi státusukat a helyi társadalomban. A családi összefogás, a kaláka révén ezt meg is tudták valósítani.

„A munkásoké a hatalom, a parasztoké a jövedelem"

Az 1960-as évek végére úgy tűnt tehát, hogy azok a falusi munkások, akiknek családjában volt egy mezőgazdasági kereső is, a kezdeti hátrányos helyzetükből (hosszú utazási idő, a korábbi családi munkamegosztás felborulása stb.) egyre inkább előnyt tudtak kovácsolni. Tudomásul vették, hogy az üzemekben nem tudtak olyan jó érdekérvényesítési helyzetbe jutni, ami kihatott volna a keresetükre.[58] A második gazdaságba való bekapcsolódás révén viszont ellensúlyozni tudták a hivatalos munkahelyről, az első gazdaságból származó szerényebb jövedelmet. Ilyen módon tartóssá tettek egy olyan életfor-

56 *Márkus István:* Gernelyapáti magnószalagok. Az utóparasztság arcképéhez. In: Uő: Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok. Bp. 1991. 223–224.

57 *Szuhay Péter:* Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (Szerk.): Magyarország agrártörténete. Bp. 1996.; *Valuch T.:* Magyar hétköznapok i. m. 181–192.

58 *Alabán Péter:* Emlékező mozaikok. A munka világa a Kádár-korszak vidéki Magyarországán. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 180–209.; *Ladányi János:* Községekben élő munkások. Szociológia (1977) 1. sz. 28–41.

mát, amely igencsak távol állt attól, amelyet a hatalom a szocialista munkásosztállyal kapcsolatban vallott.[59]

A falusi munkásság sajátos életformája azonban nemcsak ideológiai téren okozott feszültséget. Közismert, hogy az 1960-as évek utolsó harmadában az új gazdasági mechanizmus hatására érzékelhetőbbé és erőteljesebbé váltak a jövedelemkülönbségek.[60] A korabeli médiában elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a szövetkezeti parasztság jövedelmei gyorsabban növekedtek, mint a munkásságé. A valós helyzet ennél jóval differenciáltabb volt, hiszen mindkét nagy társadalmi tömb maga is erőteljes belső tagoltságot mutatott. Az viszont igaz, hogy az általunk vizsgált csoport átlagos jövedelme meghaladta mind a téeszparasztság, mind az ipari munkásság átlagát. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a mezőgazdasági reformintézkedések következtében a téeszben dolgozó családtagjuk mind a közös, mind a háztáji gazdaságból növekvő jövedelemre tett szert. Tehát ezek a családok – miközben az önellátásuk biztosított volt – növekvő mezőgazdasági jövedelemre tettek szert. Ebből a gazdaságba alig forgattak valamit vissza, tehát a jövedelmük nagyobb részét fogyasztási célú beruházásokra tudták fordítani. Tartós fogyasztási cikkeket kezdtek vásárolni, s emellett sokan házépítésbe, felújításba kezdtek.[61]

Ezzel párhuzamosan a városi ipari munkásság többsége csak túlórázással tudta megvásárolni a vágyott fogyasztási javakat, s bár nagy erőkkel folyt a tizenöt éves lakásépítési program, a lakáshoz jutás még mindig nagy problémát jelentett.[62] E csoport frusztrációja 1968 után erősödött fel igazán, amikor is szembesült az új gazdasági mechanizmussal bevezetett nyereségrészesedési rendszerrel. Míg a vezetők év végi részesedésként igen jelentős összeget, akár éves bérük 80%-át megkaphatták, addig az egyszerű dolgozók éves bérük mindössze 15%-ára számíthattak nyereségként.[63] Az új nyereségrészesedési rendszer rendkívül megnövelte a gazdasági vezetők és a munkások közötti anyagi egyenlőtlenséget, nem csoda tehát, ha a korabeli hangulatjelentések szerint „az üzemekben vezetőellenes hangulat alakult ki".[64] Egy ilyen feszült-

59 Az ingázók életformáját bíráló propaganda-kampány felhasználta a Ludas Matyi c. vicclapot is. Lásd: *Kisőrsi Zsófia:* Érzelmek, ingázók, karikatúrák, Ludas Matyi. In: Valuch Tibor–Lukács Anikó–Tóth Árpád (Szerk.): Az érzelmek története. Bp. 2019. 437–461.

60 MNL OL M-KS-288. f. 15. cs. 188. ő. e. A KSH jelentése a jövedelmi színvonal és jövedelemszóródás alakulásáról az 1967–1969 években.

61 *Ispán Á.:* A város vidéke i. m. 148–165.

62 *Valuch T.:* Magyar hétköznapok i. m. 167–180.

63 *Berend T. Iván:* A magyar gazdasági reform útja. Bp. 1988. 280–282.

64 *Bartha Eszter:* A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989. Bp. 2009. 78–100; *Mark Pittaway:* Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary. In: Peter Hübner–Christoph Kleβmann–Klaus Tenfelde (Eds.): Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und Soziale Wirklichkeit. (Zeithistorische studien 31.) Köln 2005.

ség tartós fennmaradását nem engedhette meg az MSZMP vezetése, tehát gyorsan bekövetkezett a korrekció, 1969 nyarán a vállalati vezetők nyereségét az összes jövedelmük átlag 20–25%-ában limitálták.[65]

A gyors kiigazítás ellenére mély nyomot hagyott az ügy a társadalomban. Azt a látszatot keltette ugyanis, hogy az MSZMP, amely kezdettől nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a munkásság képviselőjeként jelenítse meg magát, éppen arról a városon élő, többnyire szakmunkás csoportról nem tudott kellően gondoskodni, amelyet a legszilárdabb bázisának tartott.

Ebben a helyzetben részint a szakszervezetek, részint a helyi pártszervek kezdeményezésére megszaporodtak a munkásosztály helyzetével foglalkozó vizsgálatok.[66] Formailag az volt a hivatkozási alap, hogy az 1958-as híres munkásosztály-vizsgálat óta eltelt tíz év, s érdemes összegezni, mi valósult meg az akkori célkitűzésekből.[67] A főbb vizsgálati szempontok az alábbiak voltak: A társadalom különböző csoportjai között kialakult jövedelmi-kereseti arányok az ipari munkásság nemzeti jövedelemtermelő képességéhez igazodnak-e? Sikerült-e alacsonyan tartani a fogyasztói árakat? Sikerült-e javítani a társadalombiztosítási ellátás színvonalát? Mi a helyzet a lakásviszonyok terén?

Ezek a vizsgálatok formailag alulról jövő kezdeményezésre indultak, de utólag kiderült, hogy voltak olyan csoportok a párt és gazdasági vezetés felső szintjein, akik a háttérből ösztönzőleg léptek fel. Nyers Rezső később így emlékezett vissza erre: „Folyamatosan azt hangoztatták, hogy a munkás-életszínvonal romlik […]. Persze voltak ilyen vélemények is, de a jelentések lényegében ezt értékelték és tüntették fel úgy, mint a többség véleményét. Ráadásul az elégedetlenséget a reform liberalizáló intézkedéseinek elutasítására transzformálták, azt sugallva, hogy a közvélemény szerint bizonyos visszaközpontosítással, a piac korlátozásával javítani lehetne az életviszonyokat."[68]

A Politikai Bizottság elé végül 1970. január 13-án került összefoglaló jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály aktuális helyzetéről.[69] Érdemes felidézni mind az előterjesztés, mind a vita néhány részletét, amelyekben a későbbiekre nézve igen fontos megállapítások hangzottak el. Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy ekkor szakítottak az egységes munkásosztály tételével: „A társadalom

65 Vass H. (Szerk.): Az MSZMP határozatai i. m. 373–375. A nyereségrészesedés, a nyereségadózás és a vállalati érdekeltségi alapok képzésének rendszerét szabályozó rendeleteket lásd: TRHGy 1969. 277, 291, 299–300, 489–492.

66 MNL OL M-KS-288. f. 21. cs. /1969/ 29–34. ő. e.

67 A témáról lásd: *Földes György:* A Kádár-rendszer és a munkásság. Eszmélet 5. (1993) 18–19. sz. 61–63.

68 *Huszár Tibor:* Beszélgetések Nyers Rezsővel. Bp. 2004. 309.

69 MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

osztályszerkezetében bekövetkezett változások alapján megállapítható [...] a munkásosztályon belül jelentős a differenciálódás a növekedésből, a származás szerinti összetételből, a lakóterület szerinti elhelyezkedésből, a szakmai képzettségből, továbbá anyagi helyzetükből, politikai érettségükből, tudati színvonalukból adódóan."

Ezt a következő adatokkal támasztották alá: „az új munkások az 1958-at követő években zömében a parasztságból, jelentős mértékben a munkások gyermekeiből és a háztartásban dolgozó nők közül, kisebb mértékben a városi kispolgárságból kerültek ki. [...] A munkások összetételére jellemző, hogy a szakmunkások többsége mintegy 60%-a – származását tekintve – munkásokból, míg a betanított és segédmunkások zöme (60–70%-a) paraszti foglalkozásúakból kerül ki. [...] A lakóhelyet tekintve az össz fizikai munkások 27,8%-a Budapesten, 25,3%-a vidéki városokban, és 46,9%-a falun él. Az utóbbiak általában politikailag is képzetlenek."[70]

A falun élőkkel kapcsolatban az is elhangzott, hogy náluk az osztálytudat kialakulása még csak kezdeti fokon áll. „A családon belül is erős kötelékek kapcsolják őket elsősorban a termelőszövetkezeti parasztsághoz és kisebb mértékben a kispolgárság, értelmiség rétegeihez."[71]

Az egységes munkásosztály hiányával való szembesülés a vita során is kiemelt figyelmet kapott. Többen is megfogalmazták: szembe kell nézni azzal, hogy háromféle munkásosztály van Magyarországon: budapesti, vidéki és falusi munkásosztály. Kádár János felszólalásában magáévá téve és tovább gondolva ezt a megközelítést, azzal foglalkozott, hogy a párt miként is kezelje a munkásosztály e három kategóriáját: „A vitában elhangzottakkal kapcsolatban egy kérdést szeretnék megemlíteni: a munkásosztály anyagi helyzetét. [...] Figyelembe kell venni, hogy kategóriák vannak, s őszintén szólva az elhatározásoknál még inkább figyelembe kell venni, akár keresetről, akár lakásról beszélünk, hiszen tulajdonképpen ez a három kategóriája a munkásosztálynak másképpen van érintve, ezért nem egyforma a hangulata sem. A munkásság 25%-a Budapesten van. Politikailag ennek van döntő szerepe. A vidéki városokban van a munkásság másik 25%-a, s ez a kategória még a kereset kérdésében is másképp van érintve. A falusi megint másképp van érintve. Fogunk még sok ilyen kérdést tárgyalni, érdemes ezt megnézni. S azt is, hogy itt volna érdemes differenciálni az intézkedésekben. A fővárosi mun-

70 MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

71 MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

kásságnál, a vidéki városok munkásságánál és a falun élő munkásságnál figyelembe kell venni az eltérő helyzetet."[72]

Az 1970. január 13-i PB-ülés végül csak egy állásfoglalást fogadott el azzal, hogy a kongresszusi munkálatokba majd be kell építeni a főbb megállapításokat. A városi munkásság érdekeinek védelme címén fellépő reformellenes erők ezzel nem igazán lehettek elégedettek, ráadásul a X. pártkongresszussal kapcsolatos várakozásaik sem teljesültek. Álláspontjuk iránt fogadókésszé Kádár csak az 1970 végén bekövetkezett lengyel válság után vált.[73] Kádár így foglalta össze a magyar vezetés számára levonható tanulságokat: „Szeretném kimondani – bár nem vagyok babonás –, a lengyelországi események tanulságait komolyan kell venni. Akármilyen keserves, de ez ingyen segítség a mi munkánkhoz, aminek nem figyelembe vétele komoly mulasztás volna. [...] Nem azt mondom, hogy nálunk ilyen a helyzet, de a Lengyelországban történtek mondanak nekünk valamit."[74]

Kádár módosuló álláspontja jó hivatkozási alapot adott az ún. munkásellenzék számára. Jól mutatja ezt az 1971. május 4–8. között megrendezett XXII. szakszervezeti kongresszus általános hangulata. Gáspár Sándor főtitkár a szakszervezetek társadalmi szerepét abban jelölte meg, hogy felhívják a figyelmet a szocialista társadalomban felbukkanó érdekellentétekre azért, hogy így megelőzhetővé váljon a társadalmi konfliktus. A nagyüzemi munkások helyzetével foglalkozva szóvá tette: „*Politikai érdekeink is megkövetelik, hogy a nagyüzemekben dolgozókra nagyobb figyelmet fordítsunk, jobban odafigyeljünk javaslataikra, észrevételeikre, véleményükre.* Nagyüzemeink iparunk legerősebb bázisai. Az itt dolgozók jelentik munkásosztályunk gerincét, legöntudatosabb, legtapasztaltabb részét. Élet- és munkakörülményeik javítására ennek megfelelő figyelmet kell fordítanunk."[75] (Kiemelés az eredetiben)

Az 1972-es év meghozta az egyre erősödő szovjet kritikákat. 1972 februárjában a híres zavidovói találkozón Brezsnyev szovjet pártfőtitkár kitért arra is, hogy tudomása szerint Magyarországon a munkásosztály életszín-

[72] MNL OL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

[73] Lengyelországban 1970 decemberében a kormány áremelési intézkedésének bejelentését követően Gdańskban, majd más városokban is sztrájkokra és utcai megmozdulásokra került sor, melyeknek halálos áldozatai is voltak. Az események hatására személycserék következtek be: a lengyel kommunista párt első titkára, Gomulka lemondott, s a helyére Gierek került, majd az átalakított kormány árstopot és béremelést jelentett be. Az MSZMP PB több alkalommal is tárgyalta önálló napirendi pontként a lengyel helyzetet, majd KB-ülésén is volt róla szó. Lásd MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 540. ő. e; 5. cs. 542. ő. e; 4. cs. 111. ő. e.

[74] MNL OL M-KS-5. cs. 548. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1971. március 9-i üléséről.

[75] Megkezdte tanácskozását a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusa. Népszava 99. (1971) 104. sz. 1.

vonala nem javul kellően, különösen más társadalmi csoportokhoz képest.[76] Innen már ismert a novemberi KB-ülésig vezető út.[77] Az ekkor elfogadott intézkedések – a béremelés, az ötven nagyipari üzem kiemelése – alapján úgy tűnhet, hogy a pártvezetés végre fellépett a munkásosztály védelmében. Ámde ha mindezt közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a pártvezetés különbséget tett a munkásosztályon belül, s elsősorban a politikailag legmegbízhatóbbnak tartott fővárosi szakmunkásréteg pozícióit javította.[78]

Ezt a különbségtételt a nyilvánosság előtt nem érzékeltették, mégis a falusi munkásság a béremelési összegek üzemi szintű lebontása során érezhette, s éreztették is vele, hogy csak mostohagyermeke a pártnak. Ugyanakkor a falusi munkásságot nemcsak ezáltal érte hátrány. A reformellenes erők időközben a termelőszövetkezetekben megtalálták a bűnbakot, akiket meg lehetett vádolni azzal, hogy a munkásosztály helyzete miattuk nem alakult jobban. A téeszek elleni támadás hamarosan kilépett az ideológia színtérről, gazdasági és adminisztratív szankciókban is megmutatkozott. A falusi munkások családjait például igen érzékenyen érintette a háztáji gazdaság megemelt adóztatása.[79]

Az új gazdasági mechanizmus folytatása, illetve lefékezése kapcsán kialakult konfliktus kezelésében tehát azon csoportok kezébe került a kezdeményezés, amelyek ideológiai axiómákhoz igazodva keresték a megoldást. A pártállam által irányított társadalompolitikát azonban nem igazolta vissza az elkövetkező két évtized társadalomfejlődése. Juhász Pál szociológus ennek lényegét így fogalmazta meg: „A volt parasztok megtanultak *két gazdaságban* dolgozni. […] Ezt a *kettős létet s a munkaidő megnyújtását idővel megtanulta a volt parasztoktól az egész ország*.[…] 1960-ban az ország úgy egységesedett, hogy munkavállalóvá tette utolsó önálló csoportját, a parasztságot. A '70-es évek végére pedig úgy született meg az újabb nemzeti egység, hogy a volt parasztok által kialakított életformát átvette az ország."[80] (Kiemelés az eredetiben)

Aligha véletlen, hogy két évtizeddel később Gyáni Gábor *Huszadik századi magyar társadalmak* című tanulmányában is ehhez a gondolatkörhöz

[76] *Földes György:* Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (Szerk.): Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Bp. 2001. 109–112.

[77] MNL OL M-KS-288. f. 4. cs. 119-120. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14–15-én tartott üléséről.

[78] MNL OL M-KS-288.f. 15. cs. 242. ő. e. Jelentés az ipari, építőipari munkások és művezetők központi béremeléséről, valamint a bérszabályozás részleges módosításáról. (1973. február)

[79] *Molnár József:* „A" háztáji. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (Szerk.): Magyarország agrártörténete. Bp. 1996.

[80] *Juhász P.:* A falu megszállása i. m. 319.

kapcsolódva fogalmazta meg zárógondolatait.[81] Közöttük szerepelt néhány olyan nyitott kérdés (kollektivista kényszerek – individuális ellenállás, érdekérvényesítési gyakorlatok és minták), amelyek engem is foglalkoztatnak, nemcsak a szocialista, hanem a posztszocialista korszak kutatásával kapcsolatban is!

***

A fejezet alapjául szolgáló tanulmány első megjelenése: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. Korall 13. (2012) 49. sz. 37–57.

[81] *Gyáni Gábor:* Huszadik századi magyar társadalmak. In: Kovács Kiss Gyöngy–Romsics Ignác (Szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár 2011. 94.

UTÓSZÓ

A *megküzdés* olyan fogalom, amely a pszichológia szakkifejezései közül egyre inkább átkerül a közbeszédbe, sőt a mindennapi gondolkodásunkba is. Úgy vélem, hogy a mai kor stresszhelyzeteinek kezelésére vonatkozó tartalmi elemein túl segítséget adhat a múltbéli, nagy történelmi kihívásokra adott egyéni, családi, kis közösségi válaszok beazonosításához, a belőlük nyerhető tapasztalatok feldolgozásához is!

Könyvemben az olvasó ráismerhet azokra az emberpróbáló helyzetekre, kihívásokra, krízisekre, amelyeket a saját családja is átélt a szocializmus évtizedei alatt. Milliók élete zökkent ki az addigi keretekből. A kimozdító erő lehetett nemcsak politikai és/vagy megélhetési kényszer, tulajdonvesztés, hanem korábban elképzelhetetlen tanulási, munkavállalási vagy épp karrierlehetőség is.

Kutató- és egyetemi oktatómunkám során visszatérő tapasztalatom, hogy az idősebb generációk tagjai nem, vagy csak keveset mesélnek ezekről a küzdelmes évtizedekről. Sokaknak ismerős lehet ez a belső monológ: „minek felhánytorgatni a múltat", „megkímélem gyerekeimet, unokáimat, nem terhelem őket". Ezzel azonban olyan értékes tapasztalat átadása marad el, amit nem nélkülözhet a következő generáció. Az elmúlt két év során a világjárvány minden korábbinál jobban ráirányította erre a figyelmet.

A jelen kötettel nem pusztán kutatási eredményeim összefoglalása volt a célom, hanem a generációk közötti párbeszéd erősítése, elmélyítése is. Tisztelt Olvasók! Idősebbek és fiatalabbak, szakmabeliek és szakmán kívüliek! Kezdjenek/kezdjetek el beszélgetni a huszadik században felhalmozódott tapasztalatokról, a nehéz, emberpróbáló helyzetekre adott egyéni, családi válaszokról! Ezeknek a megküzdés-történeteknek érvényes üzenete van a 21. században is!

BIBLIOGRÁFIA

A parasztság jövedelme és fogyasztása. A mezőgazdasági termelés értéke, 1958. Statisztikai Időszaki Közlemények 27. kötet. Bp. 1959.

A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp. 1951.

A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947. Bp. 2004.

Á. Varga László (Szerk.): 1956. Nógrád megye kronológiája és személyi adattára. A forradalom eseményei és aktív szereplői a megyében. Salgótarján 1996.

Alabán Péter: Emlékező mozaikok – a munka világa a Kádár-korszak vidéki Magyarországán. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 180–209.

Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979.

Applebaum, Anne: Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése (1944–1956). Bp. 2014.

Asztalos Morell, Ildikó: Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989). Uppsala 1999.

Balázs Gábor: A földművelésügyi szakigazgatás története Pest megyében 1944–1950 között. Bp. 2011.

Balogh Balázs: Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon. Bp. 2003.

Balogh Sándor (Szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. (1956. november 11 – 1957. január 14.) Bp. 1993.

Bánkuti Gábor: A helyi lakosság bevonása a helytörténeti források feltárásába. In: Lengvári István–Pilkhoffer Mónika–Vonyó József (Szerk.): Az ember helye, a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás: a helytörténetírás módszertani kérdései. Pécs 2019. 548–560.

Bánkuti Gábor: Egyháztörténet helyben. Szempontok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950), a Pécsi Egyházmegye példáján. In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 255–277.

Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (Szerk.): Historiográfiai mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Tanulmányok a Posticum 2015-ben és 2016-ban tartott egyháztörténeti konferenciáinak előadásaiból. Pécs 2018.

Baráth Magdolna: A magyarországi szovjet „imázsépítés" néhány aspektusa. In: Réfi Attila–Sziklai István (Szerk.): Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára. Bp. 2010. 55–70.

Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Sipos Levente (Szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV. Bp. 2006. 153–175.

Bárdi Nándor–László Márton: A kollektivizálás és a falu átalakítása. In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (Szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Bp. 2008. 234–241.

Bartha Eszter: A munkások és a hatalom 1956 után. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 157–179.

Bartha Eszter: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989. Bp. 2009.

Bartha Ákos: A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és roman földbirtokrendezés. Valóság 55. (2012) 10. sz. 96–111.

Bauerkämper, Arnd (Hrsg.): „Junkerland in Bauernhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart 1996.

Bauerkämper, Arnd: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg, 1945–1963. Köln–Weimar–Wien 2002.

Bauerkämper, Arnd: Vertreibung als Exklusion gesellschaftlicher Führungsgruppen. Die Verdrängung der 'Großbauern' in der SBZ/DDR und die Vernichtung der 'Kulaken' in der UdSSR im Vergleich. In: Günther Schulz (Hrsg.): Vertriebene Eliten. Vertreibung und Verfolgung von Führungsschichten im 20. Jahrhundert. München 2001. 125–163.

Bauerkämper, Arnd–Iordachi, Constantin: The Collectivization of Agriculture in Eastern Europe: Entanglements and Transnational Comparisons. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 3–47.

Békés Csaba: Bevezető. A magyar külpolitika fő vonásai, 1945–1991. In: Horváth Sándor–Kecskés D. Gusztáv–Mitrovits Miklós (Szerk.): Magyarország külkapcsolatai (1945–1990). Bp. 2021. 11–52.

Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991. Bp. 2019. 887–894.

Belényi Gyula: Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965. Szeged 2009.

Belényi Gyula: Párhuzamos falurajzok. Kistelek és Mórahalom 1956-ban. In: Kapiller Imre (Szerk.): '56 vidéken. (Zalaegerszegen 1991. november 13-án rendezett Levéltári Napon elhangzott előadások) Zalaegerszeg 1992. 12–22.

Benke József: A Barcsi Vörös Csillag Tsz húsz éve. Bp. 1968.

Berend T. Iván: A magyar gazdasági reform útja. Bp. 1988.

Béres Katalin: Egy zalai kisfalu a forradalom idején. Ozmánbük, 1956. In: '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958. (Zalai Gyűjtemény 40.) Zalaegerszeg 1996. 7–17.

Bíró Friderika–Für Lajos: Búcsú a parasztságtól. I–III. Bp. 2013–2014.

Bodrogi Tibor (Szerk.): Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Bp. 1978.

Bokovoy, Melissa: Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953. Pittsburgh 1998.

Bolgár Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (Szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Bp. 2008. 50–93.

Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Bp. 2005.

Bóth Ildikó (Szerk.): „A hagyomány kötelez!" A szentesi Árpád 60 éve, 1960–2020. Bp. 2020.

Bőhm Antal–Pál László: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Bp. 1985.

Brassley, Paul: Land reform and reallocation in interwar Europe. In: Rosa Congost–Rui Santos (Eds.): Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective. Turnhout 2010. 145–164.

Czetz Balázs: „A gyenge gazdálkodási eredményt éveken keresztül a rossz vezetés eredményezte." A termelőszövetkezetek megerősítésére tett intézkedések és hatásuk Fejér megyében (1960–1967). In: Horváth Gergely Krisztián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 181–197.

Cseri Miklós–Sári Zsolt (Szerk.): Vidéki életmódváltozások a 20. században. Az OTKA K 62412. számú, „A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai" című kutatási program eredményeiről készült tanulmányok és közlemények. Szentendre 2009.

Csíki Tamás: Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben. Bp. 2018.

Csikós Gábor: „A mi községünkben megvan az adottság, csak a tagság jó hozzáállása hiányzik." A népi demokrácia megvalósulási formái Jászdózsa és termelőszövetkezeteinek példáján (1956–1966). In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 225–251.

Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (Szerk.): Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Bp. 2017.

Csomor Erzsébet–Kapiller Imre (Szerk.): '56 Zalában. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958. Zalaegerszeg 1996.

Csoóri Sándor: Otthoni változások. In: Uő: Tudósítás a toronyból. Bp. 1963. 75–89.

Deáky Zita–Bali János (Szerk.): Gyermekélet egykor és ma. Bp. 2021.

Demeter Gábor: A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 383–393.

Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975. Bp. 1977.

Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Vál. Valuch Tibor. Bp. 1992.

Dömötör Ákos: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 32. (1994) 373–392.

Eitler Ágnes: Nyelvi erőszak a Rákosi-diktatúra kulákpolitikájának eszköztárában. In: Bárth Dániel (Szerk.): Vetésforgó. II. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Tudományos Diákköréből. Bp. 2020. 103–124.

Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956. Békéscsaba 1993.

Erdmann Gyula (Szerk.): Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. aug. 29–31. Gyula 1994.

Estók János (Szerk.): 1956 és a magyar agrártársadalom. Bp. 2006.

Estók János–Fehér György–Gunst Péter–Varga Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon, 1848–2004. Bp. 2005.

Falussy Béla: Az ingázás és az életmód összefüggései. Szociológia 11. (1982) 4. sz. 535–560.

Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. Metszetek 1. (2012) 2–3. sz. 49–53.

Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!" Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall 4. (2003) 13. 65–86.

Farkas Gyöngyi: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Bp. 2016.

Farkas Gyöngyi: „Ötéves tervért, békéért! Több gabonát a hazának!" Mezőgazdasági propaganda az 1950-es évek Közép- és Kelet-Európájában. In: Estók János (Főszerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2011–2012. Bp. 2012. 183–201.

Farkas Gyöngyi: Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében, 1948–1956. In: Estók János (Szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. Bp. 2004. 224–242.

Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976.

Fedinec Csilla: Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete, 1944–1946. In: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (Szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Bp. 2008. 220–223.

Feest, David: The Collectivization of Agriculture in the Baltic Soviet Republics, 1944–1953. In: Iordachi, Constantin–Bauerkämper, Arnd (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 81–113.

Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor, 1831–1906. Bp. 2019.

Fehér Lajos: A termelőszövetkezetek erősítésének feladatai. Társadalmi Szemle 12. (1957) 4–5. sz. 1–24.

Fehér Lajos: Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét. Társadalmi Szemle 16. (1961) 2. sz. 18–31.

Feitl István: Pártvezetés és országgyűlési választások, 1949–1988. In: Földes György–Hubai László (Szerk.): Parlamenti választások Magyarországon. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Bp. 2010. 283–304.

Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I–II. Bp.–Párizs 1991.

Fél Edit–Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997.

Fél Edit–Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon. Bp. 2010.

Fitzpatrick, Sheila: Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York 1994.

Földes György: A Kádár-rendszer és a munkásság. Eszmélet 5. (1993) 18–19. sz. 57–73.

Földes György: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Századok 147. (2013) 6. sz. 1349–1375.

Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In: Rácz Árpád (Szerk.): Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Bp., 2001. 88–94.

Földes György: Hatalom és mozgalom, 1956–1989. Bp. 1989.

Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. 2. Bp. 2015.

Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (Szerk.): Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Bp. 2001. 103–113.

Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Bev. tanulmány: M. Somlyai Magda. Bp. 1965.

Fülemile Ágnes–Kiss Réka (Szerk.): Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei. Bp. 2008.

Fürj Zoltán–Jávor András (Szerk.): „A birtokolt föld... a szabadság maga." Debrecen 2005.

Füzes Miklós (Szerk.): Kitaszítottak. II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról, 1950–1960. Bp. 2002.

Gaucsík István: Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere, 1945–1948. Pozsony 2013.

Gavallér Lajos–Popovics Béla (Szerk.): A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp. 1959.

Gazdag István (Szerk.): 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai. Debrecen 1993.

Germuska Pál: Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. Bp. 2004.

Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok 146. (2012) 1. sz. 47–53.

Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. Múltunk 39. (1994) 4. sz. 111–144.

Gruev, Mihail: Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 333–372.

Gunst Péter: A magyar agrártársadalom, 1919–1945 között. In: Uő (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp. 1998. 165–207.

Gyáni Gábor: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. Forrás 38. (2006) 10. sz. 27–39.

Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalomtörténetírás lehetséges új útja. Történelmi Szemle 51. (2009) 2. sz. 259–274.

Gyáni Gábor: Huszadik századi magyar társadalmak. In: Kovács Kiss Gyöngy–Romsics Ignác (Szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár 2011. 51–99.

Gyáni Gábor: Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két háború között. In: Uő: Történészdiskurzusok. Bp. 2002. 221–228.

Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998.

Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság 34. (1991) 2. sz. 51–63.

Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011.

Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve. Bp. 1999. 115–146.

Gyarmati György et al: Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956. Bp. 1988.

Gyenes Antal: A B.-i mezőgazdasági termelőszövetekezet. I–II. (monográfia) Bp. 1977.

Gyenis János: A magyarországi szövetkezeti mozgalmak története. A kezdetektől 1945-ig. Bp. 1994.

H. Sas Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. (Békésmegyei életmód vizsgálatok alapján). Bp. 1976.

Halász Péter: A termelőszövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Bp. 1975.

Halmesvirta, Anssi (Ed.): Kádár's Hungary – Kekkonen's Finland. Hungarologische Beiträge 14. Jyväskylä 2002.

Hankiss Elemér: Diagnózisok. Bp. 1982.

Hann, Chris: Tázlár: a village in Hungary. Cambridge 1980.

Hann, Chris: "Moral(ity and) Economy: Work, Workfare, and Fairness in Provincial Hungary." Archives Européennes de Sociologie 59. (2018) 2. sz. 225–54.

Hann, Chris–Sárkány, Mihály: The great transformation in rural Hungary: Property, life strategies and living standards. In: Chris Hann and the Property Relations Group (Eds.): The Postsocialist Agrarian Question: Property Relations and the Rural Condition. Münster 2003. 117–41.

Hantó Zsuzsa: Kulákok. Megkülönböztetés, megtörés, megsemmisítés. Rubicon 21. (2010) 9. sz. 44–57.

Hantó Zsuzsa (Szerk.): Kitaszítottak. III. Családok munkatáborokban. Bp. 2006.

Hantó Zsuzsa et al. (Szerk.): Kitaszítottak. I. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet". Bp. 2001.

Harcsa, István–Kovách, Imre–Szelényi, Iván: The Hungarian agricultural miracle and the limits of socialist reforms. In: Szelényi, Iván (Ed.): Privatizing the Land: Rural political economy in post-communist societies. London–New York 1998. 21–42.

Hegedűs András: A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések. Bp. 1988.

Hegedűs B. András (Szerk.): A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország? Bp. 1994.

Hódos György: Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954. Bp. 1990.

Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz" meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: Buza János–Estók János–Szávai Ferenc–Varga Zsuzsanna (Szerk.): Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professzor tiszteletére. Bp. 2006. 409–430.

Honvári János: A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története, 1947–1964. Győr 2003.

Honvári János: Traktoros iskolák nőknek. Valóság 56. (2013) 7. sz. 55–80.

Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Bp. 2006.

Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciós perek. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 69–99.

Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Horváth Gergely Krisztián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 13–53.

Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbesésemben írtam." Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról. Bp. 2019. 183–219.

Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. Századvég 11. (2006) 2. sz. 3–30.

Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Bp. 2012.

Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. Forrás 43. (2011) 7–8. sz. 21–38.

Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015.

Huhák Heléna: Népnevelők a Rákosi-korszakban. Agitáció és mozgósítás a mindennapokban. PhD-értekezés. Bp. 2019.

Huszár Tibor: Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989). Bp. 2007.

Huszár Tibor: Beszélgetések Nyers Rezsővel. Bp. 2004.

Huszár Tibor: Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz. Bp. 2012.

Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1912–1956. I. Bp. 2001.

Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza, 1956–1989. II. Bp. 2003.

Iordachi, Constantin–Bauerkämper, Arnd (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014.

Ispán Ágota: A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására. Bp. 2020.

Ispán Ágota: „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt". A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Bp. 2012. 169–180.

Izsák Lajos: A koalíciós és ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései, 1944–1947. In: Buza János et al. (Szerk.): Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Bp. 2006. 351–359.

Izsák Lajos (Szerk.): A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Bp. 1998.

Izsák Lajos–Kun Miklós (Szerk.): Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Bp. 1994.

Izsák Lajos–Szabó József (Szerk.): 1956 a sajtó tükrében, 1956. október 22.–november 5. Bp. 1989.

Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert (Szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai. Bp. 1991.

Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert (Szerk.): 1956 vidéki sajtója. Bp. 1996.

Jakab Sándor: Nógrád megye története. IV. 1944–1962. Salgótarján 1973.

Jarosz, Dariusz: The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 113–146.

Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelőszövetkezetekben. Mezőgazdasági Értesítő 12. (1961) 2. sz. 1–6.

Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. Közli: T. Varga György. Múltunk (1992) 2–3. sz. 234–269.

Juhász Pál: A falu megszállása. In: Uő: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Bp. 2006. 315–319.

Juhász Pál: A második gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről. In: Uő: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Bp. 2006. 56–62.

K. Nagy Sándor: A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom történeti útja. I–II. Bp. 1989.

Kahler Frigyes: Szemtől-szembe a múlttal. Válogatott írások. Győr 1999.

Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: „Mától kezdve lövünk". Tíz év után újra a sortüzekről. Bp. 2003.

Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. In: Gyarmati György (Szerk.): Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. Bp. 1999. 209–230.

Káli Csaba: Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 181–202.

Káli Csaba: Hogyan lehetett a termelőszövetkezet ellen izgatni? A kollektivizálás és a jogszolgáltatás kapcsolata zalai példák alapján. In: Horváth Gergely Krisztián–Csikós Gábor (Szerk.): Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Bp. 2020. 141–180.

Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Bp. 2014.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Bp. 2007.

Kaposi Zoltán: Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője. Agrártörténeti Szemle 49. (2008) 1–4. 307–313.

Kaposi Zoltán: A pécsi mezőgazdaság változásai (1945–1968). In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 117–132.

Kávási Klára: Kuláklista. Bp. 1991.

Kecskés Sándor et al. (Szerk.): Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története, 1881–1990. Bp. 1996.

Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Uő: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok. Bp. 1990. 7–20.

Kende Péter: A párizsi toronyból. Válogatott politikai írások, 1957–1989. Bp. 1991.

Kenedi János (Szerk.): A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23.–november 9. Bp. 1989.

Keserű János: Parasztsorsfordítók között. Bp. 2007. 42–43.

Keszei András: Család és nemzedék: az emlékezet „természetes" társadalmi közegeinek hatása. In: Mohay Tamás (Szerk.): Nemzedék, szerep, érték: családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században. Bp. 2016. 17–29.

Kisőrsi Zsófia: Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1960–1990). PhD-értekezés. Bp. 2021.

Kisőrsi Zsófia: Érzelmek, ingázók, karikatúrák, Ludas Matyi. In: Valuch Tibor–Lukács Anikó–Tóth Árpád (Szerk.): Az érzelmek története. Bp. 2019. 437–461.

Kiss József–Závada Pál: „Az apparátus eddig gazemberként bánt a paraszttal…" In: Erdmann Gyula (Szerk.): Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. aug. 29–31. Gyula 1994. 188–196.

Kiss Réka–Lányi Gábor (Szerk.): Hagyomány, identitás, történelem 2019. Bp. 2020.

Kiss Réka–Soós Viktor Attila–Tabajdi Gábor: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek. Bp. 2012.

Klein Balázs–Klein Sándor: A szervezet lelke. Bp. 2006.

Klein Sándor: Munkapszichológia. (4. bőv. kiadás) Bp. 2003.

Knézy Judit: Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004. 201–220.

Koltai Gábor: Agitátorok a vonaton. Vonatagitáció a Budapestre munkába járók között, 1949–1953. Korall 13. (2012) 50. sz. 161–187.

Komló László–Kovács Csaba: A közös és egyéni érdek a ceglédi Nagy Sztálin Termelőszövetkezetben. Agrártörténeti Szemle 21. (1979) 3–4. sz. 438–488.

Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp. 1993.

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920. Bp. 1998.

Kovách Imre: Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Bp. 1988.

Kovács Csaba: Maglódtól Szibériáig – egy száműzött visszaemlékezése a kolhozról. Archívnet 13. (2013) 3. sz. 1–21.

Kovács Csaba: Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. Múltunk 58. (2013) 3. sz. 207–251.

Kovács Imre: Magyarország megszállása. Bp. 1990.

Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Bp. 2010.

Kovács Teréz: Az 1945 utáni jugoszláv agrárpolitika hatása a délvidéki magyarokra. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 138–140.

Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők nyomában. Történelmi Szemle 48. (2006) 3–4. sz. 235–260.

Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Bp. 2014.

Kramer, Mark: Sztálin, a szovjet politika és a kommunista blokk létrehozása Kelet-Európában (1941–1949). In: Mitrovits Miklós (Szerk.): Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába, 1944–1948. Bp. 2018. 33–73.

Kuczi Tibor: Munkásprés. Bp. 2011.

Kunszabó Ferenc: Elnöktípusok a termelőszövetkezetekben. Bp. 1974.

Kunszabó Ferenc: Parázson pirítani. Bp. 1970.

Kurucz Mihály: Gondolattöredékek a magyar kollektivizálás főszereplőjéről: a mezőgazdasági termelőszövetkezetről, mint az eredeti szocialista tőkefelhalmozás sajátos formájáról. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 219–264.

L. Dömötör Ákos: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. A Herman Ottó Múzeum évkönyve 32. Miskolc 1994.

Ladányi János: Községekben élő munkások. Szociológia (1977) 1. sz. 28–41.

Lampland, Martha: The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary. Chicago–London 1995.

Lampland, Martha: The value of Labor: The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956. Chicago 2016.

László Márton: A kollektivizálás menetrendje és módszerei a Székelyföldön. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 147–157.

Laufer, Jochen: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Arnd Bauerkämper (Hrsg.): „Junkerland in Bauernhand"? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Stuttgart 1996. 21–36.

Leblancné Kelemen Mária (Szerk.): A Tanácsköztársaság iratai. Salgótarján 1979.

Lénárt András: A párt a földeken. Agrárkérdések Szombathelyen, 1945–1961. In: Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990. Szombathely 2010. 111–134.

Lenin: Marx, Engels, marxizmus. Bp. 1949.

Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem. Bp. 2005.

Luka Dániel: Földbirtokpolitika Magyarországon 1944–1967. A földbirtokszerkezet átalakításának vizsgálata a földtulajdont és a földhasználatot érintő jogszabályalkotás és jogalkalmazás alapján. PhD-értekezés. Pécs 2021.

M. Kiss Sándor: „a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa" 1956. In: Gaganetz Péter–Galambos István (Szerk.): A vidék forradalma 1956. Bp. 2012. 9–27.

Magyar Bálint: 1956 és a magyar falu. Medvetánc (1988) 2–3. sz. 207–212.

Magyar Bálint: Dunaapáti, 1944–1958. Dokumentumszociográfia. I–III. Bp. 1988. (Új kiadás: Magyar Bálint: A Dunánál. Dunapataj 1944–1958. Dokumentumszociográfia. I–II. Bp. 2007.)

Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. (CD-ROM) Bp. 2001.

Majtényi György: „Uraltak" vagy „önfejűek"? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. Korall 2. (2001) 5–6. sz. 242–252.

Marchut, Réka: Land Reforms in the Little Entente States after the First World War and their Anti-Hungarian Aspects. In: Zsuzsanna Varga–Anssi Halmesvirta (Eds.): Agriculture and Rural Life in Finland and Hungary. Loimaa 2018. 97–112.

Marelyn Kiss József–Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért. Hat falu – egy sors. Kalocsa–Bp. 2011.

Márkus István: Gernelyapáti magnószalagok. Az utóparasztság arcképéhez. In: Uő: Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok. Bp. 1991. 222–241.

Márkus István: Mit láttam falun? 1945–1966. Bp. 1967.

Máté Gábor (Szerk.): Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Bp. 2011.

Mathijs, Erik: An historical overview of Central and Eastern European land reform. In: Johan Frans-Maria Swinnen (Ed.): Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe. Abingdon, Oxon–New York 1997. 33–54.

Mátyus Aliz–Tausz Katalin: Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Bp. 1984.

Merl, Stephan: Bauern unter Stalin. Die Formierung des Kolchossystems 1930–1941. Berlin 1990.

Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1870–1970. Földterület II. Megyei adatok. Bp. 1971.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1964.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1965.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1966.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1967.

Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Bp. 1968.

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Statisztikai Időszaki Közlemények 57. kötet. Bp. 1963.

Mitrany, David: Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism. 2nd Ed. New York 1961.

Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 335–347.

Mitrovits Miklós: A népi demokráciától a proletárdiktatúráig: A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata In: Uő (Szerk.): Sztálin árnyékában. A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába, 1944–1948. Bp. 2018. 9–31.

Mohay Tamás: Egyének és életutak. In: Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar Néprajz. VIII. Társadalom. Bp. 2000. 760–790.

Mohay Tamás (Szerk.): Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században. Bp. 2016.

Molnár József: „A" háztáji. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (Szerk.): Magyarország agrártörténete. Bp. 1996. 632–634.

Molnár Pál–Szomszéd Imre: Nógrád megye története. III. 1919–1944. Salgótarján 1970.

Morell, Ildikó Asztalos: Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989). Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1999.

Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. (2. bőv. kiad.) Bp. 1981.

Müller, Dietmar: Bodeneigentum und Institutionenwandel in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918–1945–1989. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 61. (2012) H. 3. 332–355.

Müller, Dietmar: Property between delimitation and nationalization: the notion, institutions and practices of land proprietorship in Romania, Yugoslavia and Poland, 1918–1948. In: Hannes Siegrist–Dietmar Müller (Eds.): Property in East Central Europe: Notions, Institutions and Practices of Landownership in the Twentieth Century. New York 2015. 117–143.

Müller Rolf: A politikai rendőrség tájékoztató szolgálata 1945–1962. In: Gyarmati György (Szerk.): Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Bp. 2002. 111–135.

Müller Rolf: Ellopott és száműzött pillanatok. A politikai rendőrség vidék-képei. In: Pap József–Tóth Árpád–Valuch Tibor (Szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon Bp. 2016. 207–222.

Nádas Gáspár: Az anyagi érdekeltség fokozása a termelőszövetkezeteinkben. Pártélet 6. (1961) 6. sz. 31–36.

Nádasdi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949–1956. Agrártörténeti Szemle 34. (1992) 1–4. sz. 154–218.

Nagy József: A kulákkérdés és megoldása az 1948–1953-as években. Múltunk 44. (1999) 3. sz. 41–97.

Nagy József: A paraszti migráció irányai és okai az ötvenes években. In: Valuch Tibor (Szerk.): Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Bp. 1995. 647–661.

Nagy József: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956. Bp. 2009.

Nagy Netta: A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapok a beszolgáltatás éveiben. Bp. 2013.

Nagy Péter: „Ahol a vállalatvezetés volt az úr…" A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. Korall 13. (2012) 49. sz. 17–36.

Nagy Péter: Földművesből munkás. Az ózdi helyi társadalom átsrukturálódása a 19. század közepétől az államosításig. In: Pap József–Tóth Árpád–Valuch Tibor (Szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Bp. 2016. 357–370.

Nagy Varga Vera: Alkalmazkodás és szembenállás, volt kulákok egy mezővárosban. In: Kocsis Gyula (Szerk.): Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás. Cegléd 1995. 49–105.

Naimark, Norman M.: The Sovietization of Eastern Europe, 1944–1953. In: Melvyn P. Leffler–Odd Arne Westad (eds.): The Cambridge History of the Cold War. I. Origins. Cambridge–New York 2010. 175–197.

Nógrád megye statisztikai adatai, 1950–55. Bp. 1956.

Noszkova, Albina Fedorovna: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása, 1945–1953. Múltunk 44. (1999) 3. sz. 203–219.

Oláh Sándor: Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Csíkszereda, 2001.

Oláh Sándor: „… nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg a kellő feltételek…" A szovjetizált adminisztráció kudarcai egy székely faluban a kollektivizáláskor. In: Horváth Gergely Krisztián (Főszerk.): Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. Vidéktörténet 1. Bp. 2017. 363–391.

Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961. Bp. 1972.

Oros Iván (Szerk.): A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Bp. 1994.

Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (Szerk.): Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1996.

Orosz István: A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban a XIX–XX. században. Múltunk 48. (2003) 2. sz. 231–258.

Oszamu, Ieda: Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. Agrártörténeti Szemle 32. (1990) 1–4. sz. 158 –175.

Ö. Kovács József. Az „alávetettség racionalizálása". Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után. Korunk 21. (2010) 3. sz. 62–68.

Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most." Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. Századvég 13. (2008) 37–69.

Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. Bp. 2012.

Ö. Kovács József: Ötven éve történt? A kollektivizálás társadalmiasítása. In: Ö. Kovács József–Kunt Gergely (Szerk.): A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás. Miskolc 2009. 135–148.

Örsi Julianna: Karcag társadalomszervezete a 18–20. században. Bp. 1990.

Örsi Julianna: Parasztvilág. A vidéki társadalom kapcsolatrendszere. Túrkeve 2015.

Őrszigethy Erzsébet: Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén. Bp. 1995.

Őze Sándorné–Őze Sándor: Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely 2005.

Paál Zsuzsanna: Egyéni parasztsorsok és kollektív identitásvesztés. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Bp. 2012. 155–167.

Paládi-Kovács Attila: A társadalomtudományok és a falukutatás. In: Uő: Tárgyunk az időben. Debrecen 2002. 19–40.

Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság. In: Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Bp. 2000. 239–308.

Paládi-Kovács Attila: Népek, térségek, hagyományok. Bp. 2015.

Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. In: Pál Lajos–Romsics Ignác (Szerk.): 1956 okai, jelentősége és következményei. Bp. 2006. 267–289.

Papp István: A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs) Elhárító Osztályának szervezettörténete 1956–1962. Betekintő (2010) 3. sz.

Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Bp.–Pécs 2017.

Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945–1968. Bp. 1985.

Pintér János–Takács Imre (Szerk.): Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok. I–III. Bp. 1971–1975.

Pittaway, Mark: Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary. In: Peter Hübner–Christoph Kleβmann–Klaus Tenfelde (Eds.): Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und Soziale Wirklichkeit. (Zeithistorische Studien 31.) Köln 2005. 453–471.

Pittaway, Mark: The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary 1944–1958. Pittsburgh 2012.

Pogány Mária: Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In: Sipos József–Sipos Levente (Szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I. Bp. 2002. 219–240.

Popkin, Samuel L.: A racionális paraszt. Bp. 1986.

Primernüj usztav szelkszohozjajsztevennoj arteli. In: Szobranije zakonov i raszporjazsenik rabocse-krest'janskovo pravityel'sztva SZSZSZR. 1935. 11. sz. (Magyarul: A szovjet mezőgazdasági artelek minta-alapszabálya. Bp. 1952.)

Pünkösti Árpád: Kiválasztottak. Bp. 1988.

Rainer M. János: A „hatvanas évek" Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: Uő (Szerk.): „Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok. Bp. 2004. 11–30.

Rainer M János: Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés. Bp. 2016.

Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Bp. 2011.

Rainer M. János: Budapest és vidék 1956-ban. In: A vidék forradalma. (Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai) Debrecen 1992. 37–48.

Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953. Bp. 1996.

Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958. Bp. 1999.

Rees, Edward Arfon: Introduction. The Sovietization of Eastern Europe. In: Balázs Apor–Péter Apor–E. A. Rees (Eds.): The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period. Washington DC 2008. 1–28.

Révész Sándor: Dobi István az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba. Bp. 2020.

Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In: Gunst Péter (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp. 1998. 357–437.

Romsics Ignác (Szerk.): Csonka Mihály élete és világképe. Bp. 2009.

Romsics Ignác: Gazdasági reformok a Kádár-korban. In: Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008. Bp. 2008. 113–122.

Romsics Ignác (Szerk.): Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. Bp. 2012.

Sáfár Gyula: Kiszolgáltatva és kifosztva – Mozaikok a kuláküldözés Békés megyei történetéből. Bárka 22. (2014) 1. sz. 81–85.

Sághy Gyula: Kulák Golgota. Gyomaendrőd 2003.

Sárkány Mihály: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Bp. 2000. 29–66.

Scherstjanoi, Elke: SED-Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle, 1949–53. München 2007.

Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012.

Schöne, Jens: Frühling auf dem Lande? Die Kollektivierung der DDR-Landwirtschaft. Berlin 2005.

Schöne, Jens: Ideology and Asymmetrical Entanglements: Collectivization in the German Democratic Republic. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 149–181.

Scott, James C.: Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven 1985.

Simándi Irén: Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1949–1952. Bp. 2015.

Simó Tibor: Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szervezetében. Bp. 1981.

Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója, 1946–1949. Bp. 1984.

Sipos András–Závada Pál: Statárium. Dokumentumszociográfia a „gyújtogató kulákok" pereiről. Bp. 1989.

Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Buza János et al. (Szerk.): Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Bp. 2006. 443–458.

Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról, 1956–1958. Múltunk 36. (1991) 2–3. sz. 188–197.

Sjöberg, Örjan: "Any other road leads only to the Restoration of Capitalism in the Countryside": Land Collectivization in Albania. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 373–401.

Standeisky Éva: Népuralom ötvenhatban. Pozsony–Bp. 2010.

Swain, Nigel: Collective Farms Which Work? Cambridge 1985.

Swain, Nigel: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper (Eds.): The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Bp.–New York 2014. 501–539.

Szabó Csaba: Magyar katolikus egyháztörténet-írás a rendszerváltozás után. In: Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán (Szerk.): Historiográfiai mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Tanulmányok a Posticum 2015-ben és 2016-ban tartott egyháztörténeti konferenciáinak előadásaiból. Pécs 2018. 73–88.

Szabó Károly–Virágh László: A begyűjtés „klasszikus" formája Magyarországon, 1950–1953. Medvetánc (1984) 2–3. sz. 159–179.

Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Bp. 1938.

Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: Gunst Péter (Szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Bp. 1998. 285–343.

Szakács Sándor: A nagyigmándi Jókai termelőszövetkezet története. Agrártörténeti Szemle 17. (1975) 1. sz. 54–128.

Szakolczai Attila–Á. Varga László (Szerk.): A vidék forradalma, 1956. I. Bp. 2003.

Szakolczai Attila–Á. Varga László (Szerk.): A vidék forradalma, 1956. II. Bp. 2006.

Szántó László: A Somogyi összegzés kaposvári vitája. Agrártörténeti Szemle 37. (1995) 1–4. sz. 353–437.

Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990.

Szelényi Iván: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Bp. 1992.

Szenti Tibor: Parasztvallomások. Bp. 2008.

Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége. Bp. 2006.

Szilágyi Miklós (Szerk.): Magyar Néprajz. II. Gazdaság. Bp. 2001.

Szilágyi Miklós: Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról. Bp. 2008.

Szili Ferenc (Szerk.): Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Kaposvár 1995.

Szomszéd András: Mihálygerge. Fejezetek egy palócfalu történetéből. Mihálygerge 2005.

Sztálin, J. V.: A leninizmus kérdései. 5. kiad. Bp. 1951.

Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (Szerk.): Magyarország agrártörténete. Bp. 1996. 705–720.

Szulovszky János: „Ezekről az esetekről nem nagyon szeretünk beszélni." Egy nagyhegyesi memoáríró parasztember visszaemlékezései az ötvenes évekre. In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 453–500.

Szűts István Gergely: „Ott van a munkaerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket." Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között. In: Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (Szerk.): Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Bp. 2012. 69–80.

Szűcs László (Szerk.): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet. Bp. 1997.

Tabajdi Gábor: Kiegyezés Kádárral. „Szövetségi politika", 1956–1963. Bp. 2013.

Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Bp. 2003.

Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Bp. 2011.

Tóth Judit: Kulákbánat. Kulákellenes propaganda a Ludas Matyiban. Székesfehérvár 2021.

Tóth Judit: Kuláklisták, társadalmi listák Pest megyében. In: Horváth Gergely Krisztián (Szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években. 2. Bp. 2019. 61–79.

Tóth Judit: Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében. Bp. 2011.

Tóth Péter Pál (Szerk.): A magyar szociográfia a 20–21. században. Bp. 2018.

Tyekvicska Árpád: Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben, 1956-ban. In: '56 vidéken. Zalaegerszeg 1992. 32–65.

Urbán László: Az első termelőszövetkezeti városok agrárpolitikai szerepének kialakulása, változásai, gazdasági és környezeti hatásai. Szolnok 2002.

Valuch Tibor: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–57-ben. In: Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (Szerk.): Évkönyv VIII. Bp. 2000. 286–302.

Valuch Tibor: Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Bp. 2013.

Valuch Tibor: A munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: Rainer M. János–Valuch Tibor (Szerk.): Munkások '56. Bp. 2017. 32–57.

Valuch Tibor: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. Századvég 1. (2003) 3–14.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001.

Varga Zsuzsanna: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: Pál Lajos–Romsics Ignác (Szerk.): 1956 okai, jelentősége és következményei. Bp. 2006. 299–315.

Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp. 2013.

Varga Zsuzsanna: Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete. Betekintő 2018. 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_2_varga_zs.pdf

Varga Zsuzsanna: Célkeresztben a falusi osztályellenség. Kulákok az osztályharcos igazságszolgáltatás gépezetében. In: Pallai László (Szerk.): „Kitaszítottak". Emberek, sorsok, politika Magyarországon a XX. század közepének Magyarországán. Hajdúnánás 2012. 121–142.

Varga Zsuzsanna: Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban… A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában. In: Bartha Eszter–Varga Zsuzsanna (Szerk.): Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére. Bp. 2012. 93–107.

Varga Zsuzsanna: „Földindulás után". A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. Történelmi Szemle 51. (2009) 2. sz. 231–258.

Varga Zsuzsanna: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák" vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: Horváth Sándor–Ö. Kovács József (Szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Bp. 2015. 51–77.

Varga Zsuzsanna: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. Korall 13. (2012) 49. sz. 37–57.

Varga Zsuzsanna: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961. In: Schlett András (Szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Bp. 2012. 101–115.

Varga Zsuzsanna: Paraszti követelések 1956-ban. In: Estók János (Szerk.): 1956 és a magyar agrártársadalom. Bp. 2006. 81–104.

Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Bp. 2001.

Varga, Zsuzsanna: The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country. (Ford. Frank T. Zsigó) Lanham–Boulder–London–New York 2021.

Vass Henrik (Szerk.): Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1967–1970. Bp. 1974.

Vass Henrik–Ságvári Ágnes (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. 2., bőv. kiad. Bp. 1973.

Viola, Lynne: Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York 1996.

Volokityina, Tatjana Vladimirovna: A „nemzeti utak" elutasítása és a jugoszláv ügy. Múltunk 42. (1997) 3. sz. 154–171.

Völgyesi Zoltán: Vidéki társadalmi követelések és törekvések 1956-ban, különös tekintettel Veszprém megyére. In: Csurgai Horváth József (Szerk.): 1956 – a szabadság narratívái. Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján. Bp. 2017. 245–264.

Wädekin, Karl-Eugen: Collectivization in Eastern Europe: The Common Pattern and the Deviations. In: Karl-Eugen Wädekin: Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction. The Hague–London 1982. (Studies in East European and Soviet Russian agrarian policy v. 1.) 63–81.

Wädekin, Karl-Eugen: The Early Postwar Period in Eastern Europe. In: Karl-Eugen Wädekin: Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction. The Hague–London 1982. (Studies in East European and Soviet Russian agrarian policy v. 1.) 31–43.

Wädekin, Karl-Eugen: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In: Peter Dorner (Ed.): Cooperative and Commune. Madison, WI 1977. 95–116.

Zám Tibor: Tények és indulatok. Válogatott szociográfiai írások. Bp. 1987.

Závada Pál: Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956. Bp. 1991.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH Államvédelmi Hatóság
ÁVO Államvédelmi Osztály
BM Belügyminisztérium
DÉFOSZ Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége
DISZ Demokratikus Ifjúsági Szövetség
EPOSZ Egységes Parasztifjúság Országos Szövetsége
ea. előadó
FKGP Független Kisgazda Párt
FM Földművelésügyi Minisztérium
ha hektár
KB Központi Bizottság
kh katasztrális hold
KIMSZ Kommunista Ifjúmunkás Szövetség
kolhoz коллективное хозяйство, közös (szövetkezeti) gazdaság
Kominform Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája
korm. r. kormányrendelet
KSH Központi Statisztikai Hivatal
KV Központi Vezetőség
MATE Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
MDP Magyar Dolgozók Pártja
MKP Magyar Kommunista Párt
MNDSZ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
MNL NML Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára
MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL ZML Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
MRA Magyar Rádió Archívuma
MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
MT h. minisztertanácsi határozat
MTA Magyar Tudományos Akadémia
MTI Magyar Távirati Iroda
MTVA Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap
NDK Német Demokratikus Köztársaság
NPP Nemzeti Parasztpárt
NSZK Német Szövetségi Köztársaság
PB politikai bizottság

PTO Párt- és Tömegszervezetek Osztálya
SZDP Szociáldemokrata Párt
SZEB Szövetséges Ellenőrző Bizottság
SZKP Szovjetunió Kommunista Pártja
szovhoz (совхоз, советское хозяйство), szovjet (állami) gazdaság
SZTK Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ
téesz, tsz termelőszövetkezet
téeszcsé, tszcs termelőszövetkezeti csoport
TRHGy Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye
UFOSZ Újonnan Földhöz Juttatottak Országos Szövetsége
VB végrehajó bizottság
VKM Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Borítóterv: Kára László
Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Borítóterv: Kára László
Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai kivitelezés: Kapitális Kft.
Felelős vezető: ifj. Kapusi József